

2 |

ҚР білім және ғылым министрлігі
Министерство образования и науки РК

Гуманитарлық
ғылымдар сериясы

1(1) шығарылым
Қазан - қараша - желтоқсан

Серия гуманитарных наук

Выпуск 1(1)
Октябрь - ноябрь - декабрь

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год

Бас редакторы - Главный редактор
Рысбеков Т.З.

доктор истор.наук, профессор, академик

Редакция алқасы - Редакционная коллегия:

*Ахметов К.Г. - профессор; Браун Э.Э. - доктор с/х наук, профессор;
Горин А.Ф. - доктор технических наук; Горбачева В.А. - кандидат педагогических наук, ст. преподаватель; Кушалиев К.Ж. - кандидат ветеринарных наук; Мусеев А.М. - доктор филол.наук; Моменов Б.М. - кандидат педагогических наук, ст. преподаватель; Панкина М.Н. - кандидат педагог. наук; Погодин С.М. - кандидат искусствоведческих наук, доцент; Рыскалиев Т.Х. - доктор философ.наук; Укбаев Х.И. - доктор с/х наук, профессор; Фартушина М.М. - доктор геогр. наук, доцент; Шамгонов А.Ш. - кандидат экономических наук, доцент.*

Шығаруға жауапты - Ответственный за выпуск:

Кожевникова А.А. - начальник РИО ЗКГУ

© Запдно-Казахстанский государственный университет, 2000 г.

Регистрационный номер 1432-Ж

Қымбатты достар!

Сіздерді «БҚМУ хабаршысы» журналының алғашқы санының шығуымен құттықтаймын.

Бұл 2000 жылдың аяғында үш мемлекеттік жоғары оқу орнының базасында құрылған Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті өмірінде маңызды да елеулі оқиға болып табылады. Университет тұлғалары қазір саясат пен экономиканың, білім мен ғылымның ірі қайраткерлері. Университеттің бұрыннан келе жатқан үш жоғары оқу орнының негізінде қайта құрылуына байланысты оның мүмкіншіліктері де кеңейе түсті. Ол ХХІ ғасырдағы тәуелсіз Қазақстанның дамуына қызмет ететін қабілетті, жоғары білікті мамандар мен ғалымдарды дайындап, ғылыми ойлау жүйесінің өсіп-өркендеуіне елеулі үлес қоса алады. Сіздердің журналдарыңыз да осы ұлы мақсатқа қызмет ететініне сенімдімін. Оның беттерінен білім беру мен ғылымның әр түрлі маңызды мәселелеріне арналған терең философиялық, ізденістерден бастап, тәжірибелік, әдістемелік ұсыныстарға толы мәселелерді көргіміз келеді. Ғылыми үрдіс пен білім беру туралы, ғылымның ірі қайраткерлері, өткен заман тарихы, қазіргі кезеңнің қиыншылықтары, ғалымдардың халықаралық қатынастарын дамыту жөніндегі мақалалар журнал бетінен өріс табатынына сенімдімін. Оның тек ғылыми және студенттік ортада қалып қоймай барлық қоғамдық ортада өз оқырманын тауып, ғылыми-көпшілік журналға айналуын тілеймін.

«БҚМУ хабаршысы» бұқаралық ақпарат құралдарының ортасынан өзіне лайық орын алуға тиісті.

Редакция алқасына және журнал авторларына, оның оқырмандарына зор денсаулық, бақыт және барлық бастамалар мен ғылым жолында шығармашылық табыс тілеймін.

Сәт сапар!

Бірінші Вице-Министр
Е.Арын

Дорогие друзья!

Рад приветствовать Вас в связи с выходом первого номера журнала «Вестник ЗКГУ».

Это важное и замечательное событие в жизни одного из известнейших высших учебных заведений Казахстана. Образованный в феврале 2000 года на базе трех государственных вузов Западно-Казахстанский государственный университет получил новый импульс в развитии научной мысли, в подготовке ученых и специалистов высшей квалификации, способных внести достойный вклад в расцвет суверенного Казахстана в XXI веке.

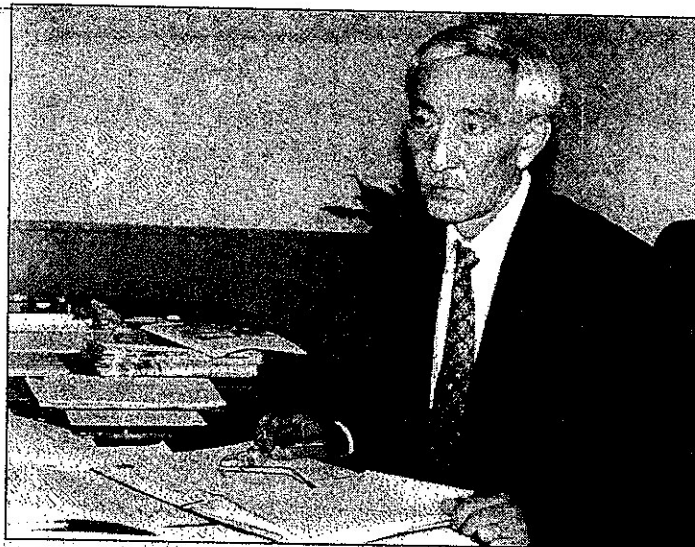
Уверен, что этому в немалой степени будет способствовать и ваш журнал, на страницах которого хочется видеть материалы по самым различным актуальным проблемам науки и образования – от фундаментально-философских поисков до конкретных практических рекомендаций и методик. Надеюсь, что в журнале найдут место и публикации по вопросам образовательного и научного процесса, статьи о выдающихся деятелях науки, исторического прошлого, трудностях настоящего времени, о развитии международного сотрудничества ученых.

Хочется, чтобы журнал стал популярным не только в сугубо научной и студенческой среде, а нашел своего читателя в самых широких общественных кругах, в различных слоях населения. «Вестник ЗКГУ» должен занять достойное место в большой семье казахстанских средств массовой информации.

Желаю редколлегии и авторскому активу журнала, его читателям здоровья, счастья и творческих успехов на научном поприще, во всех начинаниях.

В добрый путь!

Первый Вице-Министр
Е.Арын

**Дорогие коллеги!
Уважаемые читатели!**

В истории нашего высшего учебного заведения 2000-й год войдет как решающий, судьбоносный год: весной на базе трех университетов области был образован Западно-Казахстанский государственный университет, а в конце этого года мы уже держим в руках 1-й номер научного журнала «Вестник ЗКГУ».

Примечательно, что это важное событие, завершающее XX столетие, подводит итог многолетней истории вузов Приуралья и свидетельствует о плодотворной деятельности наших ученых.

Географическое положение Западно-Казахстанской области и особенность развития ее социально-производственной структуры требуют сконцентрированности научных поисков, сотрудничества исследователей и специалистов как нашего региона, так и соседних российских и казахстанских областей.

Мы надеемся, «Вестник ЗКГУ» - крупнейшего научного центра западного региона Казахстана - значительно повысит духовный и интеллектуальный потенциал нашего университета и станет мощным стимулом социально-экономического развития Западного Казахстана и всей нашей Республики.

Ждем от Вас, уважаемые читатели, отзывов, конкретных предложений и, конечно же, содержательных и разнообразных статей по всем проблемным вопросам. Радужно приглашаем к сотрудничеству серьезных, творчески мыслящих авторов.

Искренне надеюсь на читательское признание и большое будущее нашего журнала, а всем авторам желаю творческих успехов.

**Ректор Западно-Казахстанского
государственного университета
Б.К.Дамитов**

СТАТЬИ И НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

Дамитов Б.К., Молдашев Г.К.

Концепция развития ЗКГУ на 2000-2005 годы

Эффективная система образования является одним из глобальных факторов обеспечения устойчивого роста экономики страны и перспективного развития общества.

Западно-Казахстанский государственный университет (ЗКГУ) - как ведущий центр развития образования, науки и культуры региона является одним из крупных вузов страны (более 10 тыс. студентов), обладает значительным кадровым потенциалом (из 518 ППС - 15 докторов и 170 кандидатов наук) и солидной материальной базой, научной библиотекой с книжным фондом - более 1,0 млн. экземпляров. Парк ПЭВМ - 225 единиц класса PENTIUM. В структуре университета 4 учебно-научных института, 14 факультетов, 52 кафедры, действуют аспирантура по 23 специальностям и 3 диссертационных совета, 4 исследовательских лабораторий, редакционно-издательский отдел, компьютерный центр, сводный информационно-аналитический отдел. Создаются службы мониторинга высшего образования и трудоустройства выпускников, центр повышения квалификации кадров и другие структуры. Эффективно функционируют гуманитарный лицей университета и учебные центры в ряде колледжей и ПТУ области.

ЗКГУ в связи с реалиями настоящего времени объективно нуждается в реформировании своей деятельности, суть которых определяется процессом становления Казахстана как правового государства с рыночной экономикой, необходимостью вхождения национальной образовательной системы в мировое образовательное пространство. Концептуальной основой этих реформ являются - Стратегия развития образования в РК до 2030 года (1997), Лиссабонская Конвенция по признанию квалификаций, относящихся к высшему образованию (1997), Всемирная Декларация по высшему образованию для XXI века (Париж, 1998), Закон РК «Об образовании» (1999), Государственная программа «Образование» (2000), а также следующие глобальные тенденции развития мирового образования:

- обновление философии образования и внедрение новых парадигм;
- рост уровня образованности населения;
- рост бюджетных ассигнований, выделяемых на сферу образования;
- диверсификация типов учебных заведений и форм их собственности;
- информатизация образования и разработка адекватных ей технологий обучения;
- интеграция образования и науки;
- деидеологизация содержания обучения и воспитания.

Своевременная реализация государственной политики в области высшего образования, становление национальной модели образования в рамках регионального университета возможно только при наличии детально проработанной стратегической Концепции развития вуза. Концепция явилась бы методологической основой для последующей разработки перспективной поэтапной Программы развития университета в целом и мобилизовала бы деятельность руководителей структурных подразделений на устойчивое развитие университета на среднесрочную перспективу.

Для разработки такой Концепции развития ЗКГУ на 2000-2005 годы нами использованы метод и принципы стратегического планирования. Был проведен SWOT-анализ состояния и проблем подготовки кадров с высшим образованием в регионе, определены слабые и сильные стороны в деятельности университета, возможные угрозы и имеющиеся возможности. Проведены маркетинговые исследования на рынке труда региона с учетом прогнозной демографической и экономической ситуации. Все это позволило сформулировать новую миссию ЗКГУ, цели и разработать стратегические приоритеты его дальнейшего развития по шести направлениям на 2000-2005 годы:

1. Повышение качества образования

Повышение качества образования является главной задачей любого вуза и возможно только на основе смены парадигм высшего образования. Сложившаяся система «поддерживающего» образования должна уступить место «инновационному» (термины ЮНЕСКО).

Повышение качества образования достигается:

- глубоким анализом состояния, разработкой и реализацией комплексной Программы учебно-методического обеспечения;
- обновлением содержания образования через разработку и внедрение вариативных рабочих учебных планов и программ, учебников и учебно-методических комплексов нового поколения;
- внедрением информационных и активных технологий обучения, расширением применения интернет-технологии и дистанционного образования;
- изменением педагогического аспекта обучения путем развития педагогики партнерства, утверждения студента в качестве главного субъекта образования;
- совершенствованием системы аттестации как студентов, так и преподавателей и созданием службы постоянного мониторинга высшего образования;
- оценкой качества предоставляемых вузом образовательных услуг, внедрением внутривузовской системы рейтингов ППС, кафедр, факультетов и институтов;
- обеспечением эффективных межвузовских, международных контактов в учебно-воспитательной, научно-исследовательской деятельности.

2. Кадровое обеспечение

Одним из главных ресурсов перспективного и устойчивого развития университета является его научно-педагогический потенциал.

Концепция развития ЗКГУ на 2000-2005 годы

В целях достижения адекватного современным требованиям кадрового обеспечения учебно-воспитательного и научного процесса необходимо осуществить:

- многоаспектный анализ кадрового потенциала и разработку целевой Программы кадровой политики;
- создание и развитие внутривузовской, региональной и республиканской системы непрерывной подготовки, переподготовки и повышения квалификации ППС;
- создание необходимых условий для подготовки сотрудниками университета кандидатских и докторских диссертаций;
- внедрение системы адресных доплат к базовой оплате труда ППС и сотрудников, с учетом их персонального вклада в развитие университета.

3. Совершенствование воспитательной работы

Конкретным содержанием качественно новой «философии образования для XXI века» являются принципы гуманизации, гармонизации содержания обучения и воспитания в их неразрывной связи.

Для реализации этих принципов необходимо:

- создание организационно-нормативных условий обеспечения единства учебного и воспитательного процессов, развития и самореализации творческой личности;
- формирование прочных основ нравственности и здорового образа жизни, обогащение личности на основе гуманизации совместной деятельности преподавателя и студента, внедрение системы их партнерства;
- воспитание общей культуры личности в условиях полиэтнической среды путем приобщения к достижениям мировой и отечественной культуры, овладения государственным, русским, иностранным языками;
- формирование взаимоуважительного отношения сотрудников университета и студентов в духе Декларации прав человека;
- внедрение студенческого самоуправления, способствование становлению и развитию общественных студенческих объединений.

4. Планирование и финансирование

Эффективное реформирование и развитие университета во многом определяются совершенствованием управленческих и финансово-экономических механизмов его деятельности, что соответственно требует стратегического, краткосрочного и индикативного планирования и адекватного финансирования намечаемых мероприятий.

Планирование развития и соответствующее финансирование деятельности университета достигается решением следующих задач:

- разумная оптимизация структуры вуза, разработка внутривузовской нормативной документации;
- определение объема прогнозной потребности региона в специалистах с высшим образованием и открытие новых специальностей;
- создание системы профотборной и профориентационной работы с молодежью региона в целях расширения студенческого контингента;
- расширение дополнительных платных услуг;

- совершенствование системы многоканального финансирования;
- обеспечение экономии расходной части бюджета университета;
- создание протекционистских условий при распределении финансовых ресурсов для становления вновь открываемых кафедр.

5. Улучшение материально-технической базы

Достижение высокого качества образования невозможно без создания адекватной материально-технической базы.

Для решения проблем данного направления необходимо:

- провести анализ эффективности использования материальной базы, разработать и внедрить Программу улучшения материально-технической базы университета;
- восстановить закрытие и расширить сеть учебно-производственных мастерских, лабораторий, полигонов и т.д.;
- оптимизировать материальную базу за счет сдачи в аренду отдельных зданий вспомогательного назначения, не используемых в учебно-воспитательном процессе;
- оснастить кафедры и подразделения современным лабораторным оборудованием, мебелью, приборами и инвентарем;
- внедрить новое поколение учебно-методических пособий;
- оснастить библиотеку современным оборудованием, обновлять и расширять книжный фонд;
- кардинально улучшить спортивно-оздоровительную базу;
- обеспечить функционирование учхоза в качестве базы для учебной, научной и хозяйственной деятельности.

6. Интеграция образования и науки

Осуществление полномасштабной научно-исследовательской деятельности и внедрение его итогов в производство, внесение существенного вклада в социально-экономическое развитие региона – важная часть миссии университета.

Для расширения сферы вузовской науки необходимо:

- создание многоканальной системы финансирования НИР через участие ППС в конкурсах на международные гранты, гранты фонда науки (республиканский бюджет) и региональных НТП (местный бюджет), а также договорами с хозяйствующими субъектами региона;
- открытие консультационных центров Международных фондов с целью выполнения совместных НТП, привлечения иностранных инвестиций и переподготовки ППС за рубежом;
- усиление интеграции образования и науки путем проведения совместных НИР с различными НИИ и предприятиями региона, открытия на их базе филиалов специальных кафедр университета;
- обеспечение широкого участия студентов в различных конкурсах, смотрах, фестивалях, проводимых на различных уровнях.

Для практической реализации вышеуказанных приоритетных направлений предстоит разработать конкретный пятилетний «План мероприятий по реализации Концепции развития ЗКГУ на 2000-2005 гг.»

Концепция развития ЗКГУ на 2000-2005 годы

Организация, финансовое обеспечение и контроль выполнения этого плана обеспечивается ректоратом и руководителями структурных подразделений. Каждый проректор, директор, декан и завкафедрой должен иметь свой стратегический, индикативный и ежегодный план работы и ежегодно отчитываться по его выполнению на соответствующем иерархическом уровне.

РЕЗЮМЕ

Реализация Концепции развития университета должна обеспечить к 2005 году:

- стабилизацию потенциала и ресурсов университета (финансовых, информационных, физических, человеческих), дальнейшее его устойчивое развитие и удовлетворение потребностей граждан в высшем и послевузовском профессиональном образовании, а рынка труда региона - кадровым и научным потенциалом новой генерации;
- значительное обновление содержания образования на основе применения информационных и активных технологий обучения (компьютерные учебники, деловые игры, проблемные лекции, занятия в типе УИРС и т.д.);
- внедрение в учебный процесс технологии дистанционного образования совместно с Томским и другими университетами Казахстана и России;
- увеличение контингента студентов до 12,5-13,0 тыс. с ежегодным приемом на 1 курс - до 2,5 тыс. человек;
- повышение качества профессиональной подготовки творческих специалистов;
- высокий уровень трудоустройства выпускников университета (не менее 75%) за счет создания службы их трудоустройства;
- создание и эффективное функционирование внутривузовской системы мониторинга качества высшего образования;
- повышение педагогического мастерства ППС с учетом новой парадигмы «инновационного» образования (не менее 100%-й охват молодых преподавателей внутривузовской системой повышения квалификации и 50%-й - остальных, через ведущие университеты республики, стран ближнего и дальнего зарубежья);
- не менее, чем 50%-ую острепененность ППС, в т.ч. количество докторов не менее -45, кандидатов - 260;
- открытие новых 2-3 спецсоветов по защите кандидатских диссертаций, докторантуры, магистратуры по новым 10-15 перспективным специальностям;
- создание условий для формирования и профессионального становления личности, снижения количества правонарушений и уровня девиантного поведения студентов;
- развитое студенческое самоуправление;
- экономию и рациональность использования расходной части бюджета;
- многоканальную систему финансирования с ежегодным объемом

внебюджетных доходов не менее, чем 60% от бюджетного финансирования;

- существенное расширение дополнительных платных услуг населению;
- высокую степень модернизации материально-технической базы;
- создание парка ПЭВМ класса не ниже PENTIUM не менее 600 единиц, т.е. 1 единица ПЭВМ в расчете на одного преподавателя или на 20 студентов;
- завершение строительства спортивного типового комплекса университета, спортивно-оздоровительной базы на озере «Шалкар» и т. д.;
- стабильную работу учхоза университета;
- возрастание финансирования НИР с ежегодным объемом не менее 5 млн. тенге, расширение НИРС;
- реализацию Программы развития НИРС;
- интеграцию кафедр университета с различными НИИ и предприятиями региона, создание на их базе не менее 5 филиалов кафедр университета;
- создание научного центра региональных проблем;

Таким образом, разработанная Концепция развития университета и ожидаемые результаты ее реализации созвучны стратегическим приоритетам развития Республики Казахстан до 2030 года и направлены на развитие национальной модели высшего образования в рамках регионального университета.

О некоторых вопросах обеспечения свободы личности

В своем послании к народу Казахстана «Казахстан-2030» президент Н.А.Назарбаев, говоря о проведении широкомасштабных социальных, политических и экономических реформ, отмечает: «Важно глубоко осмыслить ситуацию, проанализировать наше развитие с точки зрения мирового опыта и сравнить степень реализации наших реформ и формирования новых институтов с лучшим мировым опытом. Не менее важно трезво проанализировать свои сильные и слабые стороны и только после этого разработать свою собственную стратегию». Важнейшим инструментом реформирования Казахстана является институт права. Создать в конечном счете правовые условия для благополучия и благосостояния, безопасности и творческого развития, процветания каждого индивида, каждого члена общества и его семьи - это высокая гуманистическая задача, стоящая перед нами. Ведь регулировать общественные отношения - это по большому счету значит служить не только коллективным образованиям, обществу, государству, но прежде всего человеку. При этом описать, объяснить, спрогнозировать взаимодействие права как целостного социального института и личности - становится объективно необходимым.

Люди появляются на свет с определенными потенциальными способностями. Реальной базой человеческого развития является признание универсальности, жизненных потребностей каждого. Универсальность означает повышение ответственности людей. Она защищает все основные права человека - как экономические и социальные, так и политические.

Откуда вообще появилось понятие личность? Социализация характеризуется становлением присваивающей экономики, а затем ее перерастанием в экономику производящую, с ее трудовой деятельностью, развитием коммуникаций, с появлением разнообразных общественных отношений вокруг собственности, другими чертами цивилизации. Одновременно идет психологическая эволюция самого человека - выделяется «Я» как результат самопознания. Социализация - это объективный, самоорганизующийся процесс становления именно личности человека, определения его социальных свойств, его правового положения. Уже как личность человек выступает в имущественных, семейно-брачных, государственно-властных отношениях, различных сферах общественной жизни. Таким образом, личность - это социальная характеристика человека на определенном этапе общественного развития. Это член общества, наделенный правовым статусом, правосубъективностью, адресат правового воздействия, участник многообразных общественных отношений, совокупность и содержание которых определяют его положение и социальную роль, поведение и духовную жизнь. Понятие личности является динамичным: оно наполняется новыми характеристиками прав и свобод. Проявляется это в таком ценном свойстве, которое

определяется как свобода личности. Свобода личности выражает возможность каждому вести себя в отношениях с другими личностями так, как это полезно, необходимо, но при этом не нарушая свободы других личностей. Установление общего содержания свободы личности, ее меры, баланса с другими свободами - одна из основных задач права. Государство, его органы не должны ограничивать произвольно свободу личности установленную и закрепленную правом. Самые фундаментальные, конституционные отношения в обществе формируются вокруг народовластия, суверенитета, свободы личности. По сути характеристика свободы личности определяет и существо государства, в котором реализуется эта свобода: тоталитарное ли это государство, теократическое или демократическое; является ли государство социальным и правовым.

Но кроме свободы личности, существует еще одна общая социально-правовая характеристика личности, определяющая ее правовые положения в разных обществах. Это как бы вторая, обратная сторона свободы личности. Если сопоставить общее содержание свободы личности и ее антипода - зависимости, то можно заметить, что за последнее время эволюция имеет четкую направленность на расширение прав и свобод личности, на усиление их обеспеченности государством, а также на усиление обязанностей и ответственности личности. Появляются и новые ипостаси личности с новым набором прав. Такой новой фигурой становится налогоплательщик, обладающий новым, порой уникальным набором прав и свобод, прежде всего в контрольной сфере, но имеющий также набор строгих обязанностей перед государством, прежде всего в финансовой сфере.

Что же такое права и свободы человека и гражданина, характеризующие свободу личности? Они берут свое начало со времен французской Революции и на современном этапе определяются как объективные условия, возможности жизнедеятельности человека, без которых не может существовать сам человек. Права гражданина в отличии от прав и свобод человека - это те права, которые в разных государствах, «даруются» гражданину формально, то есть путем закрепления в законе: право на труд, на жилище, на социальное обеспечение и т.д. Но это различие в современных условиях теряет свое юридическое значение. Основные права и свободы входят как основное ядро в Конституцию. А так как Конституция - акт прямого действия, то основные права и свободы обеспечиваются так же, как иные, позитивные права, обычными, юридическими способами. Поэтому можно утверждать, что деление прав и свобод на естественные и позитивные теряет ныне свой юридический смысл, происходит сращивание всех прав и свобод в единый комплекс правообеспечения нормальной жизни человека. При этом идет постоянное обогащение прав и свобод. Какие же общие начала, принципы характеризуют основные права и свободы, если обобщить историю их появления и развития. Важнейшим является недопустимость использования прав, свобод и законных интересов таким образом, чтобы при этом нарушались права и свободы других лиц: предел их использования - свобода личности другого. Далее, понимание прав и свобод личности в обществе. Следующим принципом является равноправие личности независимо от расы, национальности, пола, религии, местожи-

О некоторых вопросах обеспечения свободы личности

тельства. Сочетание прав, обязанностей и ответственности - еще один принцип в этой области.

И, наконец, можно выделить всеобщий, международный характер прав человека, а также соединение в этой сфере национального законодательства и общепризнанных принципов и норм международного права. Само развитие прав и свобод определяют как появление все новых поколений прав, их взаимное дополнение и обогащение. Этот процесс четко отражается в международных и внутригосударственных нормативно-правовых актах. Такие акты, как Всеобщая декларация прав человека, Конституция РК, Международные пакты о гражданских и политических правах, о социальных, экономических, культурных правах, Конвенции о правах ребенка, политических правах женщин - это яркие вехи эволюции прав и свобод и, соответственно, эволюции личности. Схематично «смена» прав (с сохранением предыдущих поколений) выглядит так: первое поколение - политические, культурные, личные права; второе поколение - социально-экономические, гражданские права; третье поколение - коллективные права женщин и детей; четвертое - права человечества (право на мир), экологические, информационные права, на ядерную безопасность, космос и т.д.). Четвертое поколение - это правовой ответ вызову XXI века, когда речь пойдет уже о выживании человечества как биологического вида, о сохранении цивилизации. Анализ взаимодействия права и личности приводит к еще одному аспекту, а именно к рассмотрению правового статуса и реального положения личности в обществе. Ведь все предыдущие рассуждения о свободе личности шли в русле формального, юридического ее обеспечения набором прав и свобод. Но ведь кроме этой формальной характеристики содержания свободы личности, существует и вопрос о реальном обеспечении этой свободы, ее существовании. Разрыв между формальным и фактическим положением личности возникает как из-за внеправовых факторов так и в результате несовершенства правовой системы, например, когда положение законов деформируются подзаконными актами. Формы нарушения прав и свобод, которые определяют фактическое положение личности, самые разнообразные. Наиболее одиозные из них: внесудебные репрессии, запреты заниматься профессиональной деятельностью, незаконные привилегии, вторжение в частную жизнь, нарушение тайны семейной жизни, перлюстрация писем и т.п. Государство должно обеспечивать защиту прав и свобод, и в этом смысле оно - слуга человека, а не наоборот. Поэтому основной стратегической задачей государства в обеспечении прав и свобод, организации взаимоуважительных и взаимообязательных отношений между личностью и государством является создание режима законности и поддержания правопорядка. Законность определяется как требование неуклонного соблюдения правовых норм всеми гражданами, должностными лицами, государственными органами, общественными организациями. Правопорядок определяется как итог, результат законности, т.е. соблюдение в обществе всех правовых требований. И законность, и правопорядок характеризуют состояние общества, отношения между личностью и государством. Эти категории обобщают не только юридические процессы, например, деятельность правоохранительных органов, но характеризуют и

социально-политическое отношение общества, его членов, различных структур права, его реализации. Иными словами, обеспечение законности - это забота не только юридических учреждений, это крупная социально-политическая задача всех граждан, должностных лиц, всех социальных структур.

Одним из основополагающих признаков государственности является наличие Конституции - основного Закона, регулирующего деятельность государства, его граждан и органов, определяющего права и свободы. Важным моментом является и то, что Конституция берет под защиту не отдельную нацию или национальность, а граждан всех национальностей, проживающих на территории государства. Это тем более важно в сложившихся условиях, когда на территории Республики по независимым от них причинам проживают граждане неказахской национальности. Также следует подчеркнуть, что ни одно государство, претендовавшее на то, чтобы считаться демократическим, не могло не записать в своей Конституции определенный перечень прав человека. Тем самым права человека приобретают юридическую форму и становятся важнейшим институтом конституционного права.

Юридическое различие между правом (субъективным) и свободой провести довольно сложно. Существует тесная взаимосвязь между правами и свободами человека и гражданина, с одной стороны, и его обязанностями по отношению к другим людям, обществу, государству - с другой.

Совокупность прав, свобод и обязанностей, установленных государством, определяет (характеризует) правовой статус (правовое положение) граждан в конкретном государстве.

На основе сказанного нужно отметить, что в сегодняшнем казахстанском обществе, которое из одного качественного состояния переходит в другое качественное состояние, изменяется соответственно и отношение к правам и свободам личности, к оценке их места и роли в развитии общества и выхода его на новую ступень в своей эволюции. Процесс разностороннего реформирования общественной жизни в Казахстане сегодня все чаще на повестку дня ставит вопрос о необходимости значительных преобразований в области права. Это объективно предполагается результатами предыдущих реформ и предыдущим ходом развития Республики. Правовая реформа, одной из задач которой является обеспечение прав и свобод личности в их современной интерпретации, в свою очередь послужит основой для дальнейшего стабильного поступательного развития нашего многонационального и многоукладного общества, для создания правового государства и гражданского общества, как это предусмотрено в программе «Казахстан-2030».

В Основном Законе Республики Казахстан закреплено положение о приоритете общечеловеческих ценностей, в особенности жизни человека и гражданина. Эта Конституционная норма определяет правовые приоритеты, позволяющие искать пути избавления общества от тех социальных болезней, существование которых обрекает его на вырождение, деградацию, а возможно, и гибели.

Продекларированное в Конституции Республики Казахстан стремле-

О некоторых вопросах обеспечения свободы личности

ние к созданию правового государства и гражданского общества предполагает, что в этом благом своем стремлении государство пересматривает отношение к личности, гарантируя ей защиту жизни, чести, достоинства, обеспечивая уважение и признавая ее самоценность.

Стремление общества к решению ключевых проблем борьбы с преступностью нередко обнаруживает явное несоответствие имеющейся законодательной базы требованиям сегодняшнего времени, т.е., существующему уровню общественных отношений. Назрела, на наш взгляд, необходимость принятия качественно новых нормативных актов, позволяющих комплексно решать многие криминологические задачи. Такими, бесспорно, полезными могли бы стать законодательные акты государства: «О защите потерпевших, свидетелей и других лиц, содействующих уголовному судопроизводству», «О защите судей и должностных лиц правоохранительных органов» и т.п.

ИСТОРИЯ

УДК 94 (574. 1)

БІРІМЖАРОВ Б.Қ.

Кіші жүздің саяси тарихы: құрылуы және қалыптасуы

Қазақ халқының тарихы көне ғасырлар қойнауынан бастау алады. Сондықтан оны бүгінгі тарих ғылымының жетістіктері тұрғысынан саралау өте күрделі, әрі жан-жақты терең талдауды қажет ететін процесс.

Республика тәуелсіздік тізгінін өз қолына алып егемен ел болған жағдайда оның өткен дәуірдегі тарихын сол кезеңнің шындығына сай идеология мен саяси қалыптардан ада, тарих ғылымында бұрын сыңаржақ баға беріліп келген мәселелерді мейлінше ашып көрсете отырып, ақиқат шындық, ғылыми және қоғамдық-саяси тұрғыдан саралаудың маңызы зор. Сонымен бірге, күні бүгін әрбір саналы азаматтың ұлттық тарихымыздың бастау көзі - өлке тарихына, шежіре, салт-дәстүріне барынша мән беріп және оны білуге деген құштарлығының артуы объективті шындыққа айналды. Міне, осы тұрғыда мемлекеттік құрылым мәселелерін, әсіресе жүздердің құрылу тарихын архив материалдарымен ғылыми еңбектерді кеңінен пайдалану арқылы зерттеп, ғылыми ой елегінен өткізу, қазіргі тарих ғылымының өзекті мәселелерінің біріне айналуда.

Қазіргі кезеңде осындай Қазақстан тарихындағы күрмеуі көп тарихи әлі шешімін таппай отырған шиеленісті мәселелердің бірі - қазақ елінің үш жүзге бөлінуі, оның ішінде кіші жүздің құрылу тарихы болып саналады.

Қазақ жүздерінің құралуы туралы көптен айтылып келе жатқанымен күні бүгінге дейін тарихшылар нақты бір тоқтамға келе алмай отыр, оған нақты тарихи деректер мен әдебиеттер тапшылығы әсер етуде. Дегенмен бұл тарихи процесс ел Президенті Н.Назарбаев атап көрсеткендей «халықтың туысқандық негізі бойынша атаға бірігуі, жер ыңғайына қарай тайпаға бірігуі, шетсіз-шексіз даланың жағдайына саяси институттарды қалыптастырды. Әкімшілік басқарудың қажеттігіне орай бірігу, мемлекеттік мүдде тұрғысынан ұлтқа бірігу процесі кезең-кезеңмен, эволюциялық жолмен қақтығыссыз өтті»(1).

Нәтижесінде, XVIII ғасырда «Қазақстан территориясы Жетісу, Орталық Қазақстан және Батыс Қазақстан болып үш түрлі шаруашылық аймаққа бөлінді де, олардың әрқайсысының өз жайылымдары, қыстаулары болды. Олар Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз деп аталды.

Нақты тарихи деректердің жоқтығынан жүздердің пайда болуы өте шиеленісті мәселелердің бірі болып отыр. Әсіресе Батыс өлке-Кіші жүздің

Кіші жүздің саяси тарихы: құрылуы және қалыптасуы

қалыптасуы, тарихы жөнінде деректер өте аз. Негізінен Кіші жүздің қалыптасуы жөнінде алдымен Ш.Уәлихановтың «Қазақтың түп тегі» және Шөкәрімнің «Шежіре» еңбектеріне сүйенеміз. Ш.Уәлиханов Кіші жүзді қалыптастырған ру-тайпалар туралы былай дейді: « Оғыз дәуірінде Шыңғысханға дейін 400 жыл бойы Дон, Еділ, Жайық өзендері аралығындағы кеңістікте өмір сүріп, олардың елі Дешті Қыпшақ атанған. Византия билеушісі Константин Богрянродный бұл түрік халқын печенектер, яғни Атилъ (Еділ), Гейх (Жайық) және Танайс (Дон) өңірінің ежелгі тұрғындары деп атайды(2). Шығыс тарихшыларының еңбектеріне қарағанда, Шыңғысқа дейін-ақ олардың өз хандары болған. Тайпалар өздері көшіп-қонып жүрген өңірде өз құқын қамтамасыз ету үшін одақтар құрып, оған Шыңғыс тұқымдарынан ханзадалар шақырып, хан етіп жариялаған. Сөйтіп әралуан рулардан шыққан тегіне қарамай саяси дербес қауым ұйымдасқан. Міне, Шоқан Уәлихановтың пайымдауынша жүздер осылай құрылып, осылай қалыптасқан.

Шындығында, XIV - XV ғасырларда шаруашылық біртіндеп қалпына келе бастағаны белгілі. Көшпелі шаруашылық аймақтар арасындағы сауда-экономикалық байланыстар нығая түсті. XIV ғасырдың аяғында Батыс Қазақстан жерінде Ноғай Ордасы құрылды. XV ғасырдың ортасында Ноғай көштері Сібірдегі Түменге дейін, Арал маңайына, Сырдария алқаптарына дейін баратын. Осы территорияларды мекендеген қыпшақ, қанды, найман, үйсін, қоңырат тайпалары, маңғыт, алшын, қытай, ас, тама руларымен қатар Ноғай халқының құрамына енді. Бұлар Кіші жүздің негізін құраған басты ру-тайпалар. Қазақ жүздерінің құрамына кірген рулардың аталмыш мемлекеттердегі рулармен көші-қоны ғана бір емес еді. Ал тіл, заттық мәдениет, тұрмыс, халық ауыз әдебиеті, наным тұрғысынан алғанда, қазақ жүздерін құраған рулардың бір-бірінен еш айырмашылығы жоқ еді.

Қазақ жүздерінің құрылуын қазақ өлкесінде орын алған саяси-әлеуметтік қозғалыстар тарихынан іздеу керек. XV ғасырда қазақтың алғашқы хандары Керей мен Жәнібек өз әулетінен билікті тартып алған Әбілхайырға наразы болғаны және артынан көшіп кеткені белгілі. Моғол ханы Есен Бұға оларды жақсы қарсы алып, оларды өз дұшпандарына қарсы пайдалану үшін қауіпті аудандағы жергілікті тайпаларға басшы етіп сайлаған. Осы тайпалар болашақ Қазақ мемлекетінің құрамына кірген тайпалар еді.

Ал осы кезде Кіші жүз территориясы Әбілхайыр хандығының қол астында болған. Ал Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін, Ақ Ордада Шыңғыс тұқымдарының арасында тартыс басталып, бүкіл хандықта берекетсіздік бет алды. Осы кезде ел сұлтандарына наразы болған бірқатар ру-тайпалар Керей мен Жәнібектің қол астына келді. Қасым хан Сарысу мен Сырдарияның орта және төменгі ағыстарындағы, Аралдың солтүстігіндегі алқаптарды, Қаратау сілемдерін мекендеген қазақ ру-тайпаларын өз билігіне алады: «Қасым ханның баласы Тақырдың тұсында Қазақ хандығы бытыраңқылыққа ұшырап, саяси ролінен айрылады. Алайда Қасым ханның ұлы Хақназар қазақ руларының басын біріктіріп, территорияны қалпына келтірді. Біріктірушілік саясат жүргізуінің нәтижесінде қазіргі Кіші жүз территориясы қосылды»(4). Бұл жерлер бұрынғы Ноғай ордасының жері болатын.

Бұл территориялардың қазақ хандығына қосылуы жөнінде сол кездегі «Ноғай мырзасы» Исмаил орыс патшасы IV Иванға «Менің немерелес туыстарым Жайықтың арғы бетінде қалып, қазақ ханына қосылып кетті» - деп жазады. Сонымен қатар 1568 жылы Ноғай ордасына келген орыс елшісі Семен Мальцев Хақназардың ноғай жерінің бір бөлігін басып алғанын хабарлайды»(5). Үш жүздің «жүз» деп аталған кезі міне осы - Хақназар тұсында болса керек. Хақназар Тақыр тұсындағы бытырай бастаған қазақ ру-тайпаларының басын біріктіріп, мемлекетті нығайтуды мақсат еткен. Сонымен қатар қазақ тайпаларын біріктіру үшін белгілі саяси шаралардың бірі - ру басыларымен жиналыс жасап, келісіп отырған. Қазақ қоғамында ру басыларының ролі тіптен зор болды(6). Деректер бойынша Төле би Үш жүзге енші бөлгенде әр руға таңба үлестірген. Осы үлкен жиналысқа 300 дей ру басылары қатысқан. Сонымен «қазақ қоғамындағы саяси шаруашылық бірлік ру, ал саяси әлеуметтік және әкімшілік бірлестік тайпа және тайпалар одағы болды. Тайпа әкімшілік территориялық ұйым және әскери ұйым ретінде орын алды. Ал жүздер осы ірі тайпалық одақ болды». Ең алдымен тайпалардың және шағын рулардың бірігуі сыртқы жаулардан қорғану мақсатында болды. «Біріккенді жау алмас» дегендей олар өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін бірлесіп өмір сүру қажет екендігін түсінді. Тайпалық одақтардың ұйытқысы ірі тайпалар болды. Ш.Әмірбеков бұл жөнінде «жүздер де ірі тайпалардың аттарымен Ұлы жүз - Үйсін, Орта жүз - Арғын, Кіші жүз - Алшын аталуы да осыдан болса керек» деп көрсетеді. Сонымен қазақ мемлекеті біртіндеп қалыптасқан және ірі тайпалық одақтардың бірлестігі болды.

Енді, Хақназар ханның біріктірушілік саясатына қайта оралсақ. Бұл жөнінде Ә.Кекілбаев тарихи деректерге, халық шежіресіне сүйене отырып жазған «Үркер» романында қазақтың Үш жүзін - Үш жүз еткен Хақназар хан деумен қатар: «Моғолстаннан бөлінген тайпаларды Ұлы жүз, Сарыарқадан ауып барған Ақ Орданың тайпаларын - Орта жүз, Ноғай ордасынан қосылған алшындарды Кіші жүз атандырған Хақназар хан» - деп атап көрсеткен. Бұдан шығатын қорытынды, Хақназардың өзінің алдындағы Тақыр ханнан қазақтардың бас тартуын және бөлінушілігін түсінгендіктен, Жайыққа дейінгі және Оңтүстіктің бір бөлігін қосып алған соң, бірінші қолға алғаны жер мәселесі болды. Әр рудың жер иелігін белгілемейінше елде тұрақтылықтың болуы мүмкін емес еді. Сондықтан Хақназар хан қазақ хандығының халқын ру-тайпалық туыстық, территориялық, шаруашылық аймағына байланысты Үш жүзге бөліп басқаруға тырысқан болу керек.

Сонымен, алып территория бір орталыққа бағынған мемлекетке айналуына мүмкіндік бермеді. Міне осы кезеңде жүздер шаруашылық жағынан және географиялық жағынан ерекшеленген территориялар ретінде көріне бастады(7). Сөйтіп Үш жүз пайда болса керек. Ал олардың әрқайсысы өз аймағында ғасырлар бойы қалыптасқан ру-тайпалық жүйесін өздерінің тарихи атауын әлі күнге дейін сақтап келеді. Бұны кейбір ғалымдардың айтуынша руға, жүзге бөлінушілік емес, керісінше бірлік, туысқандық, біртұтастық, ата салт-дәстүр деп түсінген жөн. Қазақ шежіре деректері бойынша Кіші жүз құрамы үш ірі рулық бірлестіктен

Кіші жүздің саяси тарихы: құрылуы және қалыптасуы

тұрды. Олар: Алты ата-Әлімұлы, Он екі ата-Байұлы және Жетіру.

1. Әлімұлына: Қарасақал, Қаракөсек, Кете, Төртқара, Шөмекей, Шекті рулары жатады.

2. Байұлы: Адай, Жаппас, Алаша, Байбақты, Беріш, Есентемір, Қызылқұрт, Шеркеш, Ысык, Таз, Масқар руларынан құралады.

3. Жетіруга: Табын, Тама, Кердері, Жағалбайлы, Керейт, Тілеу, Рамадан рулары кіреді.

Және бұдан басқа Кіші жүзде тарихтың әр кезінде қазақ халқының құрамына енген Үш жүзге қосылмайтын араб тектес Қожа мен Сунақ, монғол тектес Төре және жоңғар тектес Төленгіт рулары кездеседі.

Жүздердің пайда болуымен қатар ұлысты-жүзді билейтін хан билігі пайда болды. Халық өзіне қорған болатын, ақылдылығы мен ерлігімен көзге түскен төре тұқымдарынан хан сайлады.

Кіші жүзде негізінен хандық биліктің кезеңін үш кезеңге бөлуге болады.

I кезең: Кіші жүзде хандық биліктің орнауы XVI-XVIII ғасырдың басы, яғни 1718 жылға дейін.

С.Толыбеков өзінің «Қазақ шежіресі» атты кітабында 1533-1538 жылдары Бұйдаш ханмен қатар басқа ұлыстарды билеген тағы екі хан болыпты, деп жазады. Олардың біреуі 1534-1538 жылдары хан болған Жәдікұлы Тұғым хан болса, екіншісі Шағатай нәсілінен шыққан Жүнісханұлы Ахмет хан. Т.Омарбеков өз еңбегінде (9) мұны дәлелдей келе: 1. Бойдастың (Бұйдаш) өзі Жетісуды билесе, 2. Ахмет хан Сырдарияның төменгі ағысында, 3. Тоғым Сырдарияның орта ағысында хандық құрды деп келтіреді. Егер Кіші жүздің территориясына Сырдарияның төменгі ағысы, Жайық, Ырғыз, Тоғай өзендері жататынын ескерсек, онда Кіші жүзді Ахмет хан басқарған болып шығады. Одан әрі Бұқаралық ақын Хафиз Таныш өзінің «Шараф-наме-ий шахи» (10) еңбегінде XVII ғасырда Хақназар хан не бұйырса, соның айтқанынан шықпаған екі інісі туралы мәлімет береді. Хақназар хан бұларды елді біріктіру мақсатында әр жүздің басына қойса керек немесе олар тәуелсіз хандар болуы мүмкін. Өйткені Хафиз Таныш: «Хақназар мен Шығай хан тұсында бірнеше тәуелсіз, жеке хандар да болды» - деп көрсетеді. Аса көрнекті шығыстанушы В.В.Бартольд «XVI ғасырда әр жүздің өзі сайлап алған ханы болды» - деп, сонымен қатар XVIII ғасырда 1731 жылы Кіші жүзде болған орыс елшісі М.Тевкелев «қырғыз-қайсақ ордасы үш бөліктен тұрады, дәлірек айтқанда: Үлкен орда, Орта орда және Кіші орда» деп жазады («Жүз» орыс деректерінде «орда» сөзімен алмасады). Және бұл ордаларды жеке хандар басқарады деген мәліметтер келтірген.

Сонымен, Кіші жүзде хандық билік XVI ғасырда Ахмет ханның келуімен басталды, немесе орнады деуге негіз бар. Ахмет хан бұл Шағатай нәсілінен шыққан Жүніс ханның ұлы. Сонымен қатар Ақсақ Темірдің ұрпағы, Үндістанды жаулап алған атақты Бабыр патшаның нағашы ағасы екен (11). Қазақ шежіресінде және тағы басқа тарихи деректерде осы Ахмет хан - Алаш хан атаныпты. Бұл жөнінде ұлы дана Абай халық шежіресіне бірқатар тарихи деректерге сүйене отырып, Ахмет ханның неліктен Алаш хан атанғандығын айтады. 1952 жылы Салқам Жәңгір жоңғарлармен қиян-кескі соғыс үстінде қаза тапқаннан кейін, шежірелерде де, тарихи еңбектерде де 1680 жылға дейін бірде-бір қазақ ханының аты аталмайды.

Соған қарағанда, Тәуке ханға дейінгі тарихи уақыт кезеңінде жүздерді негізінен сұлтандар мен билер басқарған(12). Мұның өзі қазақ жұртының тұтастығына нұқсан келтіріп, олардың жүзге, тайпаға, руға бөлшектене ыдырап, саяси жағынан да, экономикалық жағынан да күлдірай түсуіне әкеліп соқты. Бұл кездерде Кіші жүзді халық ауыз әдебиетінен жиналған тарихи деректер бойынша Майқы би (Кіші жүздегі), XVI ғасырдың басында Жиенбет жырау, Болпаш би, Әжібай би, XVII ғасырдың аяғы - XVIII ғасырдың басында Жалаңтөс батырдың немересі Бәйбекұлы Әйтеке би басқарған(13). Ал Әйтекеден бұрынғы басқарған билер жөнінде деректер сақталмаған немесе әлі дұрыс зерттелмеген.

Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін, жүздерді қайтадан хандар билей бастаған. Осы Кіші жүздің дербес саяси ролінің артуы формальді түрде Кіші жүздің ханы деп танылған Әз-Жәнібектің ұрпағы Әбілқайырдың 1718 жылы хан болып билікке келуімен басталады. Әбілқайыр хандық құрған кезеңді Кіші жүздің саяси тарихының **II кезеңі** деп алуға болады. Тарихымызда өз ізін қалдырған елім, жерім деп күрескен даңқты хан-батырлардың бірі - осы Әбілқайыр(14). 1718 жылы тамыз айында ол Кіші жүздің ханы аталды. «Түркімендермен, Еділ қалмақтарымен, башқұрттармен, хиуалықтармен ұдайы қақтығыста ерлігімен де, ұрыс үстінде айлакерлігімен де суырыла танылған Әбілқайыр аңдып қарасак, бұдан кейін таққа емес, біржолата атқа мініпті. Бұл кезде Ресей патшалығына бодан болып кірген Еділ қалмақтары мен башқұрттар қазақтардың жоңғарлармен арпалысып жатқанын пайдаланып Кіші жүзге, яғни Батыс аймаққа әлсін-әлсін өршелене ұмтылумен болды. Міне осындай қиын-қыстау кезеңде елдің басын біріктіруге ұмтылған тарихи тұлға - осы Әбілқайыр. Әбілқайыр Кіші жүзді ешбір жауға таптанбаған, елдің көп бөлігін жаудан тазартып, тұтастығын сақтап қалды. Ол Кіші жүзде ел үшін жанын аямаған хан болды(15). Бұл кезде аз да болса елде тыныштық орнап, халық бір ту астына жиналды. Көршілес елдермен сауда-экономикалық байланыс өрістеді. XVII-XVIII ғасырларда Жалпы Кіші жүз хандығы өзінің шарықтау шегіне жетті. 1748 жылы Әбілқайыр Барақ сұлтанның қолынан қаза табады да, оның орнына осы жылы үлкен ұлы Нұралы хан таққа отырады. Осыдан кейін хандық биліктің, әлсіреуі байқалады. Нұралының билікке келуінен бастап Кіші жүздің саяси тарихының **III кезеңі** басталады(1748-1824 жылдар). Бұл кезеңді хандық биліктің әлсіреп, дағдарысқа ұшырауы, саяси ролінің жойылу кезеңі деп атауға болады.

Хандық биліктің әлсіреуінің басты себебі болған Кіші жүздің Ресейге бодан болып енуі болды. Әрине, оның өзіндік саяси мәні, себептері де бар. Кіші жүздің Ресейге бодан болып енуін сол кездегі саяси жағдайларға байланысты дұрыс түсіну керек.

Ресей империясының Кіші жүздегі әскери экспансиясының кейбір мәселелері (XIX ғ. бірінші жартысы)

XIX ғасырдың екінші ширегінде ағылшын – орыс бәсекелестігінің майданы Ресей үшін онша сәтті бола қойған жоқ. Ағылшындардың шығыстағы сыртқы саясатының жетістіктері патша үкіметінің Орта Азияға бағытталған әскери қимылдарын жылдамдатуға итермеледі. Осындай жағдайда Қазақстанның оңтүстік батыс өңірі жақын маңдағы тұлға, болашақ шабуылға әзірлік аймағына айналды да, оған бекіну патшалық Ресейдің бірінші кезектегі міндеті болды.

Ресей империясының, ортазиялық Хиуа, Қоқан, Бұхар хандықтарының және Қытай мемлекетінің аралығына орналасқан Қазақстанның орасан зор стратегиялық маңызы нақ осы XIX ғасырдың 20-жылдарынан бастап неғұрлым айқын көрінді. Бұл елдерге және одан әрі Ауғанстан мен Үндістанға баратын сауда, керуен жолдары Қазақстан арқылы өтетін, тек осында ғана мықтап орналасып алып, содан соң ортазиялық хандықтарға қарсы жорықты іске асыруға кірісуге және одан әрі Орта Азияға кеулеп енуге болатын еді.

Патшалық Ресейдің қазақ елін тәуелсіздіктен айыруда жүргізген алғашқы бастама бағыты – гарнизондарды қаптата отырып, тізілте және жекелеген бекіністер салуды жеделдетуден және осы бекіністерге жапсарластыра қазақтардың тұрақты елді мекендерін орнатудан көрінген әскери тұрғыда бекініп алу бағыты еді.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Кіші жүздің Ресеймен шекарасында тізілте салынған және 40-50-жылдарда өлкеде ішкерілей орналасқан бекініс, қамалдар қазақ даласы мен Орта Азияға жіберілген түрлі экспедициялар мен жазалаушы казак отрядтарының жасақталуына үлкен тірек болды.

XIX ғасырдың 30-40-жылдарында Ресей империясының Кіші жүзге билігі күшейген кезде, Кіші жүздің оңтүстік батыс ауданы ретінде Маңғыстау қазақтарын бағындыру мен Сырдария бойындағы қазақтарды қол астына қаратуды патша өкіметі мемлекеттік деңгейде ойластырады. Бұл кезеңде жергілікті қазақтарға білдірмей арнаулы барлаулар ұйымдастырылған. Әдетте, отарлық империялар жаңа елді бағындыруды зерттеу жүргізуден бастап, жергілікті халықтың тұрмыс-салтын, шаруашылығын, оның байлығын, халықтың мінез-құлқын өте жақсы біліп алады да, отарлаудың алғашқы шараларын жүргізеді. Міне, осы саясатты тезірек іске асыру үшін 1825-1826 жылдары Әскери министрліктің ұйымдастыруымен Ф.Ф. Берг экспедициясы жасақталған. Оған Жем өзенінің оңтүстік жағалауынан Каспий теңізінің шығыс жағалауы арқылы Хиуа хандығының жеріне дейін зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бекініс салуға қолайлы жерлерді белгілеу, жолдарды анықтау, балық аулауға қолайлы өзен, көлдер табу, жергілікті халықтар немен айналысады, олардың мінез-құлқын білу, Хиуа хандығы мен қазақтар арасында қандай

байланыс бар, осылардың бәрін картаға түсіріп, жазбаша есеп беру міндеті жүктелген.

Берг экспедициясы құрамында 1600 казак, 6 зеңбірек, 900 қос атты арба болды. Орынбор генерал-губернаторлары В.Перовский мен А.Катениннің айтуынша экспедицияға «Орынбордан Хиуаға сапар шегіп, Сырдарияда қамал тұрғызу» міндеті тапсырылған /1: 114/.

Ф. Берг бастаған әскери экспедиция Маңғыстау жерінде жергілікті халыққа күш көрсетуден де тайынбаған. 1825 жылы Жем өзенінің жағасында отырған казак ауылдарын атқылап, үрей туғызып, ауылдарды тонап, адамдарын тұтқындап өкетіп, жазықсыз адамдарды атып кетіп отырған. Берг экспедициясы жалған ізгілік мақсатты жамылған патша үкіметінің Кіші жүздегі әскери отарлық езгісінің нақты көрінісі болды.

Даланы алғашқы барлау сәтті аяқталғаннан кейін патша өкіметі бұл істі жалғастырып, 1832-1836 жылдары Г.С.Карелин бастаған экспедицияны жолға шығарады. Ресей патшасының экспедиция басшысына берген нұсқауында былай делінген: «...Жергілікті халықтарды үркітіп алмай, бар мүмкіндігінше білдірмей Каспий теңізінің шығыс жағалауына топографиялық зерттеу жасау, Адай тайпаларының тұрмыс-салтын білу арқылы оларды саудаға тартып, алдап-сулап, сенімдік орнату керек».

1832 жылғы мамырдың 10-ы мен тамыз айының 16-сы күндері аралығында барлаушылар Бозашы, Маңғыстау түбегіне түсіп зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Жем өзенінің құяр жеріндегі адамдармен танысады. Г.С.Карелин өзінің есебінде: «Каспий теңізінің шығыс жағалауының бекініс салуға қолайлы екенін, болашақта Орта Азияға барудың ең қысқа жолы осы Маңғыстау жері болатынын» жазады. «Адайлар өжет, еркін, ешкімге бағынбайтын, ержүрек тайпалар» /2: 5-6/, — деп анықтама береді.

Барлау жұмысы аяқталғаннан кейін, 1833 жылы мамыр айында Әскери министрлікте Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовскийдің қатысуымен, барлау басшысы Г.С.Карелиннің есебі тыңдалған. Азия Комитетінің мәжілісінде бұл іс мақұлданып, Каспий теңізінің жағасында, Қарасу-Қайдақ бұғазында алғашқы бекініс салуға шешім қабылданады. Бекініс салуға басшылық жасау Г.С.Карелинге жүктелген. Азия Комитеті бекіністі салу барысында өте сақтықты талап етіп, «бұл бекіністің жергілікті халықты жаулап алу үшін салынып жатқанын ешкім білмеуі қажет, ал егер білген жағдайда бекініс тек қана сауда жасау мақсатында салынған құрылыс ретінде түсіндірілсін» /3: 49/ делінген.

Г.С.Карелин патша әкімшілігінің нұсқауын бұлжытпай орындай отырып, 1834 жылғы шілденің 22-нен бастап Ново-Александров бекінісінің іргесін қалауға кіріседі. Осы күннен бастап Ресей империясы өзінің Орта Азия мен Маңғыстау қазақтарын бағындыру саясатын жүргізе бастады. Ново-Александров бекінісі отарлық империяның орталығына айнала бастады. Бұдан кейін Маңғыстауда Ново-Петров ірі бекінісі салынды. Бұл өңірге 1846 жылдан бастап орыс қоныстанушылары келе бастады. Мәселен 1846-1858 жылдары Маңғыстауға 49 отбасы келген.

Патша әкімшілігі, казак-орыс әскерінің басшылары әскери шолуды, әскери жазалауды казак елі ішінде кеңінен қолданады. Көбіне жазықсыз ауылдарға барып ұрынып, зорлық істеп, түрлі сылтаумен дүние, малды, адамдарды тартып

әкететін. 1836 жылы губернатор В.Перовскийдің басшылығымен 550 казак құпия дайындалып, губернатордың көмекшілері Данилевский, Мансуров деген полковниктердің бастауымен Бозашы және Қайдақтағы Адай ауылдарына теңіз жағалауындағы мұздың үстімен жасырынып барады. «Қарақшыларды жазалаймыз» деген сылтаумен шабуыл жасап, бейбіт елді үш апта бойы талап, сұрапыл шапқын ұйымдастырады. Сөйтіп, олар 7000 қой, 1000-ға тарта түйе, т.б. мал айдап, дүние-мүлік алып қайтады /4: 36/. Мұндай сорақылықтар бұдан бұрын да талай рет кездескен болатын. Міне, содан келіп ел ішінде Ресей әкімдеріне қарсы наразылық өрістейді.

Патша үкіметінің Кіші жүз қазақтарына жүргізген әскери отаршылдық езгісінің шын көрінісін империяның Орта Азия хандықтарына бағытталған экспедицияларынан да айқындауға болады. Соның бірі Орынбор генерал-губернаторы В.А.Перовскийдің 1839-1840 жылдардағы Хиуа жорығы.

1835 жылы В.Перовский Хиуаға жасалатын болашақ сапарының жолдарын зерттеу мақсатында Сырдария бағытына әскери экспедиция жасақтай бастайды, бірақ әскери министр В.Перовскийге жорыққа қатысуға рұқсат бермеді. Әйтсе де, Орынбор өлкесі басшысының дербес саясаткерлігі үстем болып, ол өзін қорғау мақсатында мынадай дәйек келтіреді: «орыс шекарасы Сырдарияда емес Оралда жатыр, ал қазақ даласы Орынбор өлкесінің құрамына кіреді» /5: 1-9/. Қорытындысында Перовскийдің ұстанған бағыты жеңіске жетеді.

Сөйтіп, патша үкіметі Хиуаны генерал-губернатор В.Перовскийдің басшылығымен жорық ұйымдастыра отырып, басып алуға ұмтылады. Жорықтың негізгі ресми мақсаты «Орта Азияда орыстардың сауда мүдделерін қорғау, орыстардың қол астындағы қырғыздардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, Хиуа тұтқынындағы орыстарды азат ету» /6: 199/ – деп көрсетілді.

Патша өкіметіне Хиуаға қарсы басқыншылық пиғылды ол тұстағы халықаралық жағдайға байланысты ашық айту мүмкін болмады. Сондықтан ел ішінде: «биыл, 1839 жылдың жазында қазақ даласына ғылыми жұмыстар жүргізу мақсатымен үлкен экспедиция шықпақшы» – деген лақап таратылды. Ал, І Николай патшаның Орынбор губернаторы В.Перовскийге берген құпия нұсқауына былай делінген: «Арал теңізіне тек ғылыми экспедиция жіберу деген желеумен қимылдап, істің шын мақсаты құпия ұсталсын... іс сәтті аяқталған жағдайда ханды түсіріп, ол сенімді қазақ сұлтанымен ауыстырылсын...» /7/.

В.А.Перовскийдің жобасын тексерген Азиялық Комитет жорыққа төмендегідей дәйек береді. «Хиуалықтардың жаугершілік қимылдарына қарсы жасалған бұл жорық олардың біздің әділетті талаптарды орындамауы салдарынан шығып отыр. Сонымен қатар жорықтың негізгі маңызды мақсаты, ұзақ жылдар бойғы хиуалықтардың қоқан-лоқысын тыю, Ресейдің Орта Азиядағы ықпалын қалпына келтіру және оны бекіту, сол арқылы біздің өнеркәсібімізге, саудамызға зиян келтіретін ағылшын үкіметінің бұл өлкелердегі үстемдігінің алдын алу болып табылады» /8: 222/.

Экспедиция өз мерзімінде басталып, В.Перовскийге Қаракұм, Борсық құмдарынан асуға, Үстіртті көктеп өтуге тура келеді. Сондықтан отрядқа отын-су, көліктеріне шөп дайындау үшін жолда екі жерде қамал салу ұйғарылады. Бұл жұмысты атқару Бас штабтың полковнигі Гекеге тапсырылады. Сол жылы жазда ол алдында Берг белгілеп берген жерлерде екі

қамалды салып бітіреді: біреуі – Ембі қамалы, ол Орынбордан 500 шақырым жерде, Атыжаксы деген кішкентай өзеннің Жемге келіп құйылысатын жерінде де, екіншісі – Ақбұлақ қамалы содан 170 шақырым жерде Үстіртке көтерілер жиектен он екі шақырым Шошқакөл деген жерде.

1839 жылы 14 қарашада Орынбордан шыққан отряд құрамында 5000-дай солдат, 4 генерал, 14 штаб офицері, 22 зеңбірек болды. Отрядтың жүгі 10500 түйеге артылып, оны 2000 лаушы қазақтар алып жүрді. 8 верста дейін созылып, отряд 4 қатармен толықтай әскери дайындықпен жүріп отырды /6: 327/. Хиуа жорығына Кіші жүздің Батыс бөлімінің билеуші сұлтаны Баймағанбет Айшуақұлы басқарған 250 қазақ жол бастаушы болды.

Патша әскерінің бұл жорығы алдымен, әрине, қазақ еліне жайсыз тиіді, себебі бұл жорық шығыны қазақтардың мойнына артылғанды. Кіші жүз қазақтары экспедицияға 14 мың түйе және сондай-ақ 15 мың пұт ет, 750 киіз үй, 880 арба, 8350 метр арқан, 15248 киіз, 10124 қолдан тігілген тон, 10964 бөрік, қой терісінен жасалған 10 мың қолғап берген /9: 87/. Патша үкіметі түйелерді түп көтере тегін емес, уақытша 1 қарашадан бастап 6 айға жалдап алатынын айтып, ел ішіне жазбаша жарнама таратты, ру басыларының жиындарын өткізіп, түсінік жұмысын жүргізіп бақты. Сондағы түйе жалдағандағы уәдесі: әр түйеге 10 сом күміс ақша үш мерзімде бөліп-бөліп төленеді, әрбір 5 түйеге бір жетекші кісі керек, оған күніге екі қадақ жарма, жарты қадақ ет беріледі. Әр түйеге 16 пұт жүк артылады, түйе арыса тәулігіне үш қадақ үн беріледі.

Қазақ халқы мұны пайда екен деп ұқпады – жалға да, жайға да түйелерін айдап әкеп бергісі келмеді. Осы кезде Шекті руының ауылдары патша өкіметіне түйе жинап береміз деген ру басындағы билеуші сұлтандардың уәдесін орындаудан үзілді-кесілді бас тартты. Осының салдарынан маусым айында Орынбордан шығуға тиісті жорық отряды бес айға кешікті.

Патша әскерлерінің 1839 жылдан 1840 жылға қараған қыстағы Хиуа жорығы өз мақсатына жетпеді. Сол жылы қыс қатты болады. Орынбордан қарашаның орта шенінде аттанған отряд 32 күнде 472 шақырым жол жүріп, Ембі қамалына 19 желтоқсанда жетті. Бастапқы жоба бойынша отряд бұл жолды 15 күнде өтуі керек еді. Осы 32 күннің тең жарымында ғана күн ашық, борансыз болады, соның өзінде аяз 20 градустан төмен түспейді. Ембіден Ақбұлаққа дейінгі 170 шақырым жерге отряд 15 күнде зорға жетеді. Жорықтың ең ауыр кезеңі осы болды. Атыжаксы өзенінің сол жағалауымен 80 шақырымдай жүргеннен кейін отряд өңкей сордың үстімен Бақыр, Әлі деген қыраттарды асып, Шошқакөлге жетеді. Бұл 1840 жылдың 15 қаңтары еді. Бұдан әрі жүруге, жорықтың түпкі мақсатына жетуге еш мүмкіндіктері жоқ екеніне көзі жеткен В.А.Перовский 1840 жылғы 1 ақпанда отрядқа кері Орынборға қайтуға бұйрық береді. Содан Орынборға жеткенше бүкіл жорық бойында түрлі аурудан 1054 солдат, 3000 түйе, 200-ден астам ат өледі. Сөйтіп бұл алғашқы жорық аса мол шығынмен сәтсіз аяқталады.

Генерал-губернатор В.Перовскийдің бұл сәтсіз сапар жайындағы баяндамасына император І Николай: «Аянышты! Өте аянышты – бірақ құдай мандайларына жазған істен қашып құтылмақ емес, оған мойынұсынулары керек. Енді алғаш сәті түскен бойда-ақ экспедицияны қайталау үшін кідіріссіз шара қолдану қажет» /10: 162/, - деген арнайы белгі соғады.

Патша өкіметінің бөгде елді жаулап алу, оны өз отарына айналдыру мақсатын көздеген осы Хиуа жорығы Кіші жүзге үлкен қасірет әкелді, өйткені жоғарыда көрсетілген қазақтардың экспедицияға берген материалдық қажеттіліктерінің өтеусіз қалғаны былай тұрсын, тіпті жорық барысындағы қалың қар мен қақаған аязда Атыжақсы мен Ақбұлақтың арасында 500-дей қазақ жігіттері қырылған еді. Мұндай кезде түйемен жүруге болмайды деген қазақтардың ішінен қарсы шыққан алты адамды В.Перовский шаршы топтың алдында өз көзінше атқызады. Міне, патша үкіметінің Кіші жүздегі осындай әскери-отарлық езгісі қалың қазақ жамағатының көтеріліске шығуына әкеле жатты.

Бұл кезеңдегі патша үкіметінің Қазақстанда жүргізген саяси іс-әрекеті туралы Ф.Энгельстің «Ресейдің Орта Азияға жылжуы» деген еңбегінде былайша көрсетіледі: «келесі қадамды Ресей 1847 жылы Сырдарияның сағасынан 45 миль жерден жаңа форттың іргесі қаланғанда бастады, бұл форт Аральск деп аталды, оған бір батальон шеңберіндегі гарнизонды орналастыруға болады. Кейіннен Аральск форты Арал теңізі жағалауындағы және Сырдарияның төменгі ағысындағы территориядағы ұланғайыр орыс егіншілік отарларының орталығы болды. 1848-1849 жылдары алғаш рет теңіз тыңғылықты зерттелді, жаңа аралдар тобы ашылды, сонымен бірге бұл аралдар Арал пороход флотилиясының негізгі тұрақтарына айналды. Сырдарияның жоғарғы ағысындағы жаңа аралдардың біріне тез арада келесі форт салынды, бұл жылдары Арал теңізі мен Орынбор аралығында коммуникациялық желі орнату күшті қарқынмен жүргізілді.

XIX ғасырдың 40-50-жылдары патша үкіметінің Кіші жүз территориясында жаппай әскери бекіністер салуымен ерекшеленеді. 1845 жылы бұл өңірде қатарынан екі бекініс тұрғызылды, бірі – оң жағалық Ырғыздағы Жармола деген жерде, кейіннен Ырғыз қаласы деп аталған «Уральск» бекінісі де, екіншісі – бұдан 200 верст кейінде, 1868 жылдан бастап қала болған, Бесқопа шатқалына таяу орналасқан «Оренбургский» бекінісі еді. Өз кезегінде хан Кенесары Қасымұлының Кіші жүз территориясында патша әскерлерімен азаттық жолындағы күресін жүргізуге мүмкіндік бермеген «бұл бекіністер ордалықтар арасында толқу туғызғысы келген бүлікшілерге қарсы қай уақытта болса да батыл қимыл жасауға сенімді тірек болуға тиіс» болатын /12: 2-13/.

Бұл бекіністердің Ресей империясы үшін маңыздылығы сонда ендігі уақытта патша өкіметінің билігін қолына ұстаушылар өздерінің бекіністерінен қазақ ауылдарына күн сайын шабуыл жасай алатын болды.

Сонымен қатар бұл кезеңде бірнеше топографиялық жұмыстар атқарылды. 1846 жылдың аяғында Жем өзенінің, 1847 жылы Ырғыз бен Жақсықайрақты өзендерінің, Өлкеаяқ өзеніне дейінгі жерлердің, содан кейін шығысқа қарай Торғайдан Жыланшық өзеніне дейінгі аралық және Троицкіден Бұхараға жүретін керуен жолдарының, Сұрқопа көлінің шығыс жағалауына дейінгі жерлердің топографиялық бедері жасалды /13: 2/.

XIX ғасырдың 40-жылдарында Ресей патшалығы қазақ жерін бағындыра отырып, Сыр өзенінің төменгі сағасы бойына бекіністер салып, Орта Азия хандықтарының шекарасына жетеді. Бұл бағытта 1847 жылы Сырдарияның төменгі ағысында, оның Арал теңізіне құяр тұсында Райым бекінісі пайда болады.

Орынбор Шекара Комиссиясының төрағасы В.В.Григорьев губернатор Перовскийге былай деп жазды: «Райым бекінісінің маңыздылығы сонда, ол көшпелі азиаттықтар мен хиуалықтардан саяси және әскери мақсатта қорғануда үлкен рөл атқарады, соның ішінде біздің өкіметімізге бағынышты қырғыз-қайсақтарды көрші Орта Азия билеушілерінің тарапынан болатын шапқыншылық пен тонаушылық жорықтардан қорғауда зор маңызы бар. Сонымен қатар бекініс бұл жерлерде жүргізілетін әскери қимылдардың негізгі тірек пункті болып табылады» /14: 45-46/.

1848 жылы Орынбор Шебі мен жаңа бекіністер арасында, Қарабұтақ өзенінің бойында, Орскіден 214 верст, Орал бекінісінен 177 верст қашықтықта Қарабұтақ форты салынды, сондай-ақ дәл осы жылы Қосарал қамалының іргесі қаланады.

XIX ғасырдың 40-50-жылдары Ресей империясы Сыр бойын билеп-төстей бастады. 1853 жылы Ақмешітті алғаннан кейін Сырдария әскери Шебі құрылды. Қазақ даласына ішкерілей еніп бекіністер салуды патша үкіметі бейбіт қазақ ауылдарын «Кенесары қарақшының» және хиуалықтар мен қоқандықтардың шабуылынан қорғау мақсатында деп түсіндірді /15: 342/. Бірақ қазақтар мал жайылымдарынан айрылудан қауіптеніп, топографиялық жұмыстар мен бекіністер салуға қарсы шықты. Генерал-губернатор Обручев 1845 жылдың 4 шілдесінің өзінде-ақ Орынбор Шекара Комиссиясына былай деп хабарлады: «қырғыздар өздерінің мал жайылымдарынан айырылудан қауіптеніп және жерлеріне Елек бойындағыдай қазақтарды қоныстандырады деп сескеніп, біздің құрылыс жұмыстарымызға қарсылық көрсетуде» /16: 711/.

Сөйтіп, XIX ғасырдың 30-40-жылдары патша үкіметінің Кіші жүз территориясында салған бекініс-қамалдары империяның Қазақстандағы өз позициясын барынша нығайтуына және болашақта Орта Азияға шабуыл жасау үшін қолайлы плацдарм жасау саясатын үдете жүгізуіне бірден-бір көмек болып қана қойған жоқ, сонымен бірге өлке қазақтарының ұлт-азаттық қозғалысының басталуының бірден-бір себебіне айналады.

XIX ғасырдың 30-жылдары Қазақстанның батысында шабуылын күшейткен патша өкіметі Кіші жүз даласына мықтап бекініп алды. Бұл ретте патша өкіметі кардондар мен бекініс Шептерін жеделдете салумен бірге жазалау экспедицияларын жасақтау, «әскери іздеу» саясатын жүргізу сияқты әскери әдістерді қолдана отырып, қазақ халқын аяусыз отарлық езгіге салады. Жазалау отрядтарын ұйымдастыру арқылы патшалық үкімет барлық шығындарды қазақ халқының есебінен толтырып отырды. Ал, бұратаналар бас көтермес үшін 1837 жылдың 18 қарашасында Орынбор ведомствосының қазақтарын «орыстарды өлтіргені, ұрып-соққаны және құлдыққа сатқаны үшін» әскери сотқа беру туралы жарғы шығарады /17/. Сөйтіп, патша самодержавиясының аяусыз қанауына қарсы бой көрсеткен кез-келген наразылық оқиғалары ауыр қылмысқа теңеліп, кінәлілер әскери губернатордың сотына берілетін болады. Бұл аталған шара қазақтардан жаңа жерлерді тартып алуға, қазақ-орыс әскери отрядтарының қазақ даласындағы бассыздығына жағдай жасады.

Патша өкіметі XIX ғасырдың бірінші жартысында Батыс Қазақстанда реакциялық ішкі саясат жүргізе отырып, отарлық езгіні күшейте түсті. Шекарада тәртіп орнатуға міндетті Орынбор, Орал қазақ әскерлерінің қазақ еліне зорлық, озбырлық істеп, мал-мүлікті күшпен тартып алуы кенінен

өрістеумен қатар, өкімет орындары ұлт араздығын күшейтіп, қазақтарға қарсы орыс, башқұрт, татар халықтарын айдап салып араздастырып қоятын. Мұндай істі, әдетте, патша генералдарының өздері де бастаған, 1836 жылы Борсық құмындағы қазақ ауылдарын жазалау үшін генерал-губернатор В.А.Перовский екі зеңбірек, 50 солдат қосып, генерал бастаған 1000 башқұртты жіберіп, кінәсіз елді аяусыз талатып, көп мал, дүние-мүлік олжалап қайтқан / 18: 21/. Сол сияқты, Шептегі әскер талауынан қорғауды, оларға тиым салуды сұрағаны үшін Орал казак әскерінің атаманы генерал Д.Бородин де Алаша руының Алтыбас ауылына әскери командамен өзі барып, олардың 1500 қойын, 20 жылқысын күшпен тартып өкетеді. Міне, осылайша Орал, Орынбор әскери үкіметтері елде ұлт араздығын, жалпы әлеуметтік топтардың наразылығын өздері әдейі қоздыра түседі.

Өз басшыларынан Орал, Орынбор әскери шептеріндегі қамал, бекініс, форпост, дистанция командирлері мен офицерлері де қалыспайтын. Олар қарулы отрядпен елге шығып, мал-дүниені талап, ойына келгендерін істейтін. Ең болмағанда, Сахарная бекінісінің старшинасы Назаров секілділер далаға шығып, 4-5 қазақты ұстап алады да: “ақша берсең босатамын”, - деп жібермейді. Олардан 350 сом алғасын қоя береді /19:289-290/.

Тіпті, ғылыми не топографиялық мақсатпен шыққан экспедициялардың өзі де бейбіт қазақ ауылдарын талаумен аяқталып жүрді. Мысалы, жоғарыда аталған 1825-1826 жылдардағы Берг бастаған ғылыми экспедицияға қатысушылар Кіші жүздің бірталай ауылдарын тонаған. Бұл озбырлық туралы Кіші жүз ханы Шерғазының шағымы Петербургке, Соғыс министрлігіне дейін барды /20: 200/. Бірақ әр уақытта мұндай арыз аяқсыз қалатын да, талау, озбырлық жалғаса беретін.

Ресей мен Кіші жүз шекарасында Орал, Орынбор казак әскерлері тұрды. Оларды күзет және жазалаушы күш ретінде пайдаланып, башқұрт, қазақ шаруаларының толқуларын аяусыз басып отырды. Бұл әскерлерді патша үкіметі ерекше әскери сөловиеге айналдырып, оларға көптеген жеңілдіктер жасады. Орал казактары егіншілікпен шұғылданбай, тек мал өсіріп, балық аулаумен айналысты. Онда да малдарын бағуға, балық аулауға тегін жұмыс күші – қазақ шаруаларын пайдаланды. Орал әскері Жайық өзенін, Елек өзені сағасынан Каспийге құяр жерге дейін XIX ғасыр басында түгел иеленіп, көп жерді өздеріне қаратты, қазақ шаруаларын ішкі тарапқа жібермей, тежеп, көп жерге ие болды. Орал әскері 1826 жылы 29 мың адам, 7-8 миллион десятина жерді иеленді / 21:41/.

XIX ғасырдың бірінші жартысынан бастап Мұғалжар тауы етегінен Қырық жолға қосылып, одан әрі бой созатын керуен жолының экономикалық және әскери-саяси маңызы арта бастады. Өйткені Ресейдің Орта Азияға, одан әрі Ауғанстан, Парсы, Үнді және басқа да шығыс елдеріне барар және қайтар өткелі тек қана осы далалық еді. Патша өкіметі осы жолмен жүргізілетін сауда, дипломатиялық қатынас керуендері қауіпсіздігін сақтау үшін қолдан келген шарасын алып бақты. Сондықтан да оның өкілі Орынбор генерал-губернаторы П.К.Эссеннің қатынасуымен 1816 жылы 16 мамырда Ор өзені басында Шекті руының басшыларын шақырып, керуен жолының қауіпсіздігін нығайту мақсатында келіссөз жүргізеді. Бұған Шектінің атақты би-батырлары Кетібар Бәсенұлы, Арыстан Тінеуұлы, Қайдауыл Едігеұлы, Байтөре Тоқпанұлы,

Достан Тәңірбергенұлы, Достанның екі баласы Өтегүл мен Нұртай және басқалары қатынасып, Ресей мен Орта Азия керуендерін өздерінің қамқорлығына алуға уәде береді. Алайда Арыстан батыр керуендердің қауіпсіздігі тек қана осы руларға ғана емес, Мұғалжар, Жем, Ойыл, Қобда бойларын жайлап, күзде Үстіртке бағыт алатын Адай, Шеркеш, Беріш, Шөмекей, Төртқара т.б. руларына да байланысты екенін баса көрсете келіп, керуендердің қауіпсіздігінің Шекті жерінде сақталу кепілдігі ретінде керуен иелерінің керуен пұл төлеуі керек екендігін талап етеді. Бірақ бұған губернатор П.К.Эссен тиянақты жауап бермейді /22: 10/. Алайда осы жол бойында бейбіт өмір болмады. Оның басты себебі бұл жолды патша үкіметі сауда жолы емес, отардау, қанау, тонау жолына айналдырды. Осындай ауыр, әрі қайшылықты әлеуметтік-экономикалық жағдай халық бұқарасының өмірін өте қиындатып жібереді.

Отаршылдық аппарат, патша чиновниктері мен офицерлері мұқтаж, дәрменсіз шаруаларды қанап, алдап баюдың талай амалын істеді.

Жайылым, тебін жетпеген соң Кіші жүздің көп ауылдары Еділ, Жайық аралығындағы Самар даласына, Сырт қыратына жайлауға көшетін. Қыста мал тебіндейтін қолайлы жер болмаған соң қазақ ауылдары Жайық бойымен малдарына тебінге жер жалдап алуға мәжбүр болды. Бұл жағдайда да араны ашылған патша офицерлері пара алып, құлықтың толтыратын. Сарайшық қамалының командирі малдарын Жайықтан өткізгені үшін 1827 жылы 25 шаңырақтан 100 қой пара алған /23:7/.

Ильинская қамалының коменданты Тюменов, Красноярск, Верхноозерная бекіністері тұсынан 1827-1828 жылдары қазақтардың 8000 бас жылқысын өткізгені үшін заңсыз түрде ақша жинаған. Орынбор әкімшілігі мұны біле тұра, оған еш шара қолданбады /24:161/. Орынбор, Орал әскерлерінің өздері командамен шығып ел тонау, күш көрсетіп ұнаған нәрсені алып, малдарын айдап кету, жазықсыз жұрттың ақшаларын тартып алу әрекеттерімен айналысқан. Мысалы, 1832 жылы Гребенщиков бекінісінің бастығы хорунжий Пастухов шепке жақын Байұлы руының ауылдарына барып, үш адамын ұстап, 35 сомнан пара алады да қоя береді /25:1/.

Сол кезде Кіші жүзде болған белгілі тарихшы А.И.Левшин «Кіші жүз қазақтары Орал және Орынбор казактарынан көп ауыртпалық көргенін» /26/ көрсетеді. Мысалы, 1821, 1823, 1824 жылдары Кіші жүз даласына әскери командалар шығып, бейбіт елді тонаған. Ресей армиясының Бас штабының полковнигі М.И.Иванин Орынбор генерал-губернаторы Перовский кезінде көптеген оқиғаларды өзі көріп, «біздің кінәміз бойынша наразы болған қазақтарға қарсы далаға әскери отряд шығарылмаған жыл өте сирек» /9: 186/ - деп жазады.

1839 жылғы сәтсіз Хиуа жорығынан кейін Орынбор әкімшілігі қазақ еліне қырғидай тиді. XIX ғасырдың 40-жылдарында Кіші жүз өңіріне сегіз рет әскери экспедициялар жасалды. Осы жорықтардың бірін полковник Жемчужников басқарған, бұл сапар кезінде қазақ жерін өрт қаптап, 1000 үй өртке кетіп, 200 адам өртеніп өлген. Орыс әскери күші қиналған қазақ жамағатына қол ұшын беру былай тұрсын, керісінше оның ауылдарына жорықтар жасап титықтата түскен, 1337 орыс-казактарын бастаған Жемчужников алты зеңбірекпен қазақ ауылының ортасына оқ атып, ауыл

тұрғындарының есін тандырған. Екінші бір отряд Ұлыборсық бойымен Тайсойғанға дейінгі аралықтағы халықты зар илетті /27:13/. Ал полковниктер Мансуров пен Данилевский бастаған 580 Орал казактары және 1000 башқұрт «қазақтар арасында тәртіп орнату үшін» деген желеумен Орскіден шығып, Ырғыз арқылы қазіргі Шалқар өңіріне тонау экспедициясын жасап, жергілікті халықтан 320 түйе, 870 мүйізді ірі қара, 12000-нан аса қойды тартып алып айдап кетеді /28: 52-53/.

Орыс казактарының әр нәрсені сылтау етіп қазақ ауылдарын шауып, малын айдап әкетуінің жиілеу сипатын Ресей соғыс министрлігінің Бас штабының подполковнигі Бларамберг өзінің еңбегінде мойындауға мәжбүр болды. Ол «Из 12 тыс. верблюдов, сапутствовавших хивинский поход, большая часть пала в снегах киргизской степи от жестокости морозов и недостатки подножного корма, появились разные болезни у этих животных, неоценимых для кочующих степного народов» /29:99/, - деп көрсетті. Бұл шаруалар қауымына бас көтертпес ауырлық еді.

Ресей империясы мен Кіші жүз шекарасында тұрған Орал мен Орынбор казак әскерлері күзет және жазалаушы күш ретінде пайдаланылып, ұлт аймақтарында тұтанған толқуларды аяусыз басып отырды. Бұл әскерлерді патша үкіметі ерекше әскери сословиеге айналдырып, оларға көптеген жеңілдіктер жасады.

Патша әскерлерінің «әскери іздеу» немесе дала кезу жорықтары XIX ғасырдың ортасына таман жиілей түскен. 1853 жылы тамызда Шекті руы, Жақайым бөлімінің дистанция бастығы Байсалбай Байшөкин, осы рудың Алтынбай аталығынан Орынбай Ишанғұлов пен Бекмырза Таншабаев дегендер Ырғыз бекінісінен келген майор Михайлов отрядының ауылдарына қонып, таңертең ешбір жазықсыз ауылдың бар малын айдап, мүліктерін алып кеткендігін айтып Шекара Комиссиясына арызданған, ал Михайловтың «қазақтар біздің түйе беріндер деген бұйрығымызды орындаған жоқ, сондықтан малдарын айдап әкеттік» /30:4-7/, - деген түсініктемесін Орынбор әкімшілігі дұрыс деп санаған.

Әрине, бұл отаршылдық саясаттың ашық көрінісі болды. Орынбор генерал-губернаторлығы мен Орынбор Шекара Комиссиясының қазақ ауылдарына үлкен сор әкелген, қазақ даласында жасақталған бұл жазалау экспедициялары халық бұқарасының әлеуметтік дамуына берілген үлкен соққы еді.

Әдебиеттер:

1. Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. - Алма-Ата: Казахстан, 1982. - 279 б.
2. Карелин Г.С. Путешествие по Каспийскому морю //Записки ИРГО по общей географии. - 1883, X том.
3. Мәшімбаев С. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. - Алматы: Санат, 1994. - 136 б.
4. Ресей Федерациясының Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (бұдан кейін РФ ООМА), 6-қор, 10-тізім, 4549-іс.
5. Ресей мемлекетінің әскери-тарихи архиві (РМӨТА), 1442- қор, 276 тізім, 31-іс.

6. Попов А.Л. Борьба за среднеазиатский плацдарм//Исторические записки, 1940, №7.
7. Асфендияров С. Қазақстан – патшалық Россия отары//Қазақстан мектебі.-Алматы,1989, №10.
8. Рожкова М. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. и русская буржуазия. Москва,1949.
9. Иванин М.И. Описание зимнего похода в Хиву в 1839-1840 гг. – Ташкент, 1874. – 267 б.
10. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында. - Алматы: Санат, 1994. – 416 б.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Шығармалары, 12 том. – Алматы. 1960.
12. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (бұдан кейін ҚР ОМА), 4-қор, 1-тізім, 2511-іс.
13. ҚР ОМА, 4-қор, 1-тізім, 3068-іс.
14. ҚР ОМА, 4-қор, 1-тізім, 3094-іс.
15. ҚР ОМА, 4-қор, 1-тізім, 13-іс.
16. ҚР ОМА, 4-қор, 1-тізім, 2757-іс.
17. Әбдіров М. Қазақтар және казактар//Жас Алаш.-Алматы, 1992.- №30.
18. Кенжалиев И. Исатай - Махамбет.- Алматы, 1991.
19. ҚР ОМА, 4-қор, 1-тізім, 280-іс.
20. РФ ООМА, 6-қор, 10-тізім, 1011-іс.
21. Левишин А. Историческое и статистическое обозрение Уральских казахов. –СПб.,1823.
22. Байдосов З.Б., Төлепбергенов Т.Т. Есет батыр. - Атырау, 1993. – 43 б.
23. ҚР ОМА, 4-қор, 1-тізім, 1887-іс.
24. ҚР ОМА, 4-қор, 1-тізім, 1868-іс.
25. ҚР ОМА, 4-қор, 1-тізім, 1890-іс.
26. Левишин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 б.
27. Байдосов З. Қырық жол – ғасырлар кұәсі //Азаттықтың сұңқары (XIX ғасырдың 40-50 жылдарындағы Есет Көтібарұлы бастаған халық азаттық қозғалысына арналған ғылыми-практикалық конференцияның материалдары). – Ақтөбе, 1993. – 120 б.
28. Мейер Л. Материалы для географии и статистики России. Киргизская степь Оренбургского ведомства. СПб., 1865.
29. Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской(Малой) орды Оренбургского ведомства// Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том 14. СПб., 1848
30. РФ ООМА, 6-қор, 10-тізім, 6870-іс.

УДК 94. (574)

КУЖАБЕРГЕНОВА Х.И.

Путь, равный столетию

Человеческая Цивилизация – это непрерывная цепь рождения, расцвета и ухода с исторической арены народов и государств. На протяжении только XX в. такие события проходили по меньшей мере трижды:

- после I мировой войны, когда в результате крушения ряда империй образовались суверенные государства – Австрия, Чехословакия, Польша, Финляндия и др.;

- в 50-60 –е гг. на волне национально-освободительного движения и крушения колониализма возникли государства в Азии, Африке;

- и, наконец, распад Советского Союза положил начало строительству суверенных государств на территории бывших советских республик.

Напомним основные этапы становления нашего государства – Республики Казахстан:

1. 25 октября 1990 г. Верховный Совет республики принял «Декларацию о государственном суверенитете Казахстана»;

2. В декабре 1991 г. был избран в результате всенародных выборов первый в истории страны Президент – Назарбаев Н.А.;

3. 8 декабря был аннулирован Союзный договор;

4. 16 декабря принят Закон о государственной независимости Республики Казахстан (СССР прекратил свое существование 21 декабря и РК вошел в состав СНГ); 3 марта 1992 г. Республика становится членом ООН.

5. 28 января 1993 г. принимается первая Конституция, которая, как показало время, была оторвана от реальных социально-экономических и политических процессов и не годилась в качестве правовой основы для повседневной работы по строительству Суверенного Казахстана (Назарбаев Н.А. «На пороге XXI в.»), о чем свидетельствовал и парламентский кризис.

А далее события развернулись таким путем:

1. На референдуме 29 апреля 1995 г. продлеваются полномочия Президента (за Президента проголосовало 95,4% от принявших участие в референдуме);

2. 30 июня 1995 г. на II сессии Ассамблеи народов Казахстана ставится вопрос о новой Конституции, а 4 июля публикуется ее проект для всенародного обсуждения;

3. 30 августа на всенародном референдуме принимается Конституция РК, которая провозглашает суверенный Казахстан как «унитарное государство с президентской формой правления», представляющее интересы 120 национальностей, проживающих в Казахстане. Казахский народ - определил свою судьбу на пороге XXI в.

Чтобы понять всю значимость, судьбоносность вышеизложенных, су-

хим языком дат и событий, необходимо помнить, что на протяжении многих веков казахскому народу приходилось бороться за свою независимость и суверенитет, пережить то, что многим более благополучным нациям не могло присниться и в страшном сне: он мог просто раствориться в потоке неумолимого, порой жестокого времени. Так было во время народных восстаний против джунгар в 18 в., так было, когда казахи отстаивали свою независимость под руководством Кенесары Касымова. В результате голода 20-30-х гг. численность казахов сократилась почти наполовину, в результате коллективизации погибло около 1,5 млн. казахов. В 1930-32 гг. 1,3 млн. казахов откочевали за пределы СССР. Вот всего две цифры, которые показывают губительный характер репрессий для народов Казахстана. В 1930 г. в республике проживало 5 млн. 873 тыс., к 1933 г. численность населения упала до 2 млн. 493 тыс. человек (в т.ч. и переселенных в эти годы раскулаченных крестьян из России и др.). Был подорван генофонд нации, казахи стояли на грани гибели. Но воля к жизни, воля к свободе, демократические традиции народа вновь и вновь поднимали народ к действиям за независимость страны и государственность. Необходимо отметить также, что процесс становления государственности Республики Казахстан происходил не на пустом месте, стремление к ней не было утрачено народом и в советские годы, и образование шло на путях восстановления государственности, ее легитимизации.

В годы независимости Республика Казахстан преследовала две главные стратегические цели: во-первых, чтобы Казахстан стал суверенным независимым государством (и суверенитет должен быть наполнен реальным содержанием); во-вторых, проведение широкомасштабных социальных, политических и экономических реформ.

На пути осуществления этих задач сделано немало. За 10 лет было создано правовое, демократическое государство, где проводятся свободные выборы, реально действует 16 политических партий, профессиональный двухпалатный Парламент и независимая судебная система.

Подводя итог Н.А. Назарбаев в «Послании народу Казахстана» говорил, что «... Путь, который мы прошли, равен столетию».

Среди долгосрочных приоритетов в «Послании Президента народу Казахстана» первое место занимает национальная безопасность и сохранение государственности, и важнейшим средством определяется «внешне-политическая деятельность и формирование плотной ткани взаимовыгодных отношений Казахстана с его соседями и ведущими странами». Каковы результаты внешнеполитической деятельности молодого государства? История распорядилась так, что Казахстан в период распада биполярного мира оказался в эпицентре (на стыке Европы и Азии) мировой политики благодаря огромной территории, природных богатств, ядерного потенциала бывшего Союза.

И перед РК оказалось несколько задач: во-первых, показать, что на самом деле представляет наше государство; во-вторых, обеспечить не только международное признание, но и безопасность, территориальную целостность; в-третьих, включиться в мирохозяйственный экономический поря-

Сегодня РК прошла путь от безвестности к статусу полноправного члена международного сообщества. РК признали 117 государств мира, со 105 из них установлены дипломатические отношения.

1. Казахстан стал полноправным членом ООН.
2. Страна присоединилась и хельсинскому процессу, что позволило интегрироваться в развитую инфраструктуру безопасности, существенно укрепить суверенитет молодого государства.
3. Подписали с США «Хартию демократического партнерства», получив режим наибольшего благоприятствования в торговле.
4. В 1994 году был подписан Меморандум о гарантиях безопасности Казахстана с 5 державами (США, Россия, Англия, КНР, Франция) и 26 мая 1995 г. была поставлена точка в проблеме ядерного оружия – на земле Казахстана был закрыт ядерный полигон (где было произведено 459 ядерных взрывов в т.ч. 113 в атмосферу). Сегодня наша земля постепенно выздоравливает от ядерного насилия.
5. Придавая исключительную роль развитию взаимоотношений с нашими соседями, Казахстан сделал много, чтобы распад СССР не произошел в форме катастрофического обвала; стал одним из инициаторов создания и укрепления СНГ и Центрально-азиатского союза, выступал за укрепление интеграционного потенциала наших стран.
6. В отношении с Россией наше государство смогло сохранить все многообразие исторически сложившихся связей, а также заключить равноправный Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи, в котором зафиксирован принцип взаимного уважения суверенитета и независимости, нерушимости существующих границ.
7. В 1996 году подписан Договор 5-государств (Казахстана - Китая, России, Таджикистана, Кыргызстана) о мерах доверия в военной области в районе границы.
8. В конце 1999 года на Совете безопасности страны была определена стратегия национальной безопасности страны.

Республика Казахстан является членом международных организаций, как ОБСЕ, Организация Экономического сотрудничества, Организация Исламская Конференция и др.

Таким образом, внешнеполитическими усилиями по периметру наших границ сформирован пояс безопасности, добрососедства и дружбы. Можно сделать вывод о том, что Казахстан состоялся как суверенное и независимое государство и стал неотъемлемой частью мирового сообщества.

Второй компонент внешнеполитической стратегии - усиление связи с главными демократическими, индустриально развитыми государствами, включая США. Эти государства осознали, что укрепление независимого и процветающего Казахстана отвечает их национальным интересам.

На вопрос, каким мы хотим видеть будущее, Президент очень образно предвещает к 2030 г. появление на международной арене «Центрально-азиатского Барса» с присущими ему элитарностью, независимостью, умом, мужественностью и благородством, храбростью и хитростью. «Казахстанский Барс» будет обладать и западной элегантностью и восточной мудростью и выносливостью.

Сегодня главной задачей является построение демократического правового государства. Путь к нему не прост, сложен и длителен. Каждая страна строит демократию по-своему. В качестве образца демократии нам постоянно указывают на США, при этом забывают, какой путь прошла Америка до нынешней демократии. А Казахстан вышел из шинели тоталитарной системы всего 10 лет назад. Не считаясь с этим, с менталитетом той или иной страны, отдельные политики (не только в Казахстане, но и в др. странах СНГ) сегодня же готовы экспортировать демократические традиции Запада в наше общество, наивно полагая, что они сразу дадут плоды. Президент понимает, что в реальной жизни так не бывает и отмечает: «В настоящее время мы не можем охарактеризовать Казахстан как демократическое или авторитарное государство по западным меркам ... Но никто не может оспаривать демократический вектор наших преобразований (Назарбаев Н.А. «На пороге XXI века», 1995, стр. 160) и далее, демократия – это длительный процесс, не имеющий конечного состояния. Это непрерывное решение комплекса задач во всех сферах жизни общества и человека. Демократия не устанавливается декретами, ее надо выстрадать». (стр. 151, там же).

Президент как политик не приемлет демократию ради демократии, которая иногда ассоциируется на уровне обыденного сознания с анархией, незаконопослушанием. Главное – обеспечить ту демократию, которая способствовала бы укреплению политической, социальной и межнациональной стабильности, служила бы процветанию и улучшению благосостояния всех казахстанцев.

В Послании народу Казахстана, Президент РК указывает на ряд задач, обеспечивающих принципы демократии:

1. Создать реальное правовое государство, где все будут жить по законам.
2. Реализация права на достойные экономические условия жизни и безопасность.
3. Строгий учет сложнейшего национального и культурно-религиозного состава населения. Это очень важно в условиях нарастающего давления международного экстремизма в регионе.

История развития и совершенствования государств разнообразна. И одна из них – История РК. В Послании народу Казахстана это выделено красной строкой:

«... Ни одно десятилетие национальной истории не было столь интенсивным по плотности и драматизму событий ...».

И в этом не сомневается наше общество.

Материально-техническая база и сеть культурно-просветительских учреждений Западного Казахстана в конце 40-х – начале 80-х годов

В послевоенные четыре десятилетия культурно-просветительные учреждения способствовали духовному росту населения. В конце 1940 годов материально-техническая база культурно-просветительских учреждений была неважной. Война, разруха, тяжелое материальное положение сел, деревень, районов сказывались на материально-технической базе.

В первые послевоенные годы, используя скудные материальные возможности, продолжали свою работу красные юрты. В 1947 г. 12 красных юрт Западно-Казахстанской области проводили большую культурно-просветительскую работу среди колхозников отгонного животноводства. Все они имели свои помещения. /1/ Вся культурно-просветительская и общественно-массовая работа на отгонном животноводстве проводилась красными юртами. Партийные организации с помощью красных юрт проводили подготовку к проведению выборов в Верховный Совет Казахской ССР. Например, Кайдинская Красная юрта в Актюбинской области, которой заведовал Дукосов Абдраш, имела библиотеку с книжным фондом 4026 экземпляров. Юрта охватывала 4 колхозных отгонных участка, постоянных читателей было 296 человек. /2/ Наряду с библиотечной работой, Красная юрта проводила клубную работу. В ней имелись музыкальные инструменты, шахматы, шашки, домино, газеты, журналы.

Тяжело обстояло дело с библиотечным фондом. На 1 января 1948г. в областной библиотеке г. Уральска насчитывалось 45787 экземпляров книг. Из них 14754 – книги на казахском языке, написанные на старом шрифте. Пополнение фонда шло медленно. /3/ Говоря о материальной базе библиотек, следует отметить, что в послевоенное десятилетие ощущался острый недостаток в инвентаре, оборудовании, не хватало стеллажей. Количество книг в фондах было малочисленным. Некоторые помещения библиотек и клубов не соответствовали нормам. Библиотеки зачастую находились в непригодных помещениях и не ремонтировались. В Уральской области некоторые библиотеки находились в конторах. /4/

14 декабря 1948 г. Бюро ЦК КП(б) Казахстана приняло развернутое решение "О состоянии и мерах улучшения работы библиотек", в котором намечались конкретные пути коренной перестройки библиотечной работы. /5/

В 1950 г. в городе Актюбинске открылось культурно-просветительское училище, и в связи с этим улучшается качественный состав кадров культурно-просветительских учреждений. В ноябре 1951г. Совет Министров

Казахской ССР принял постановление "О мерах по улучшению работы районных и сельских библиотек". В постановлении отмечалось, что состояние библиотечного дела в сельской местности резко отстает от возросших запросов населения. /5/

В 50-60-е гг. библиотечные фонды были все еще малочисленны. Поэтому сельские советы народных депутатов выписывали новые журналы и газеты для Красных юрт, выездных агитпоездов, клубов и библиотек.

Что касается клубного дела, следует отметить, что в некоторых районах Гурьевской области зачастую помещения клуба занимали посторонние организации. Например, в 1957 г. в Махатском районе три комнаты клуба были заняты под партийные кабинеты, лекционный зал райкома партии, 2 комнаты под радиоузел и 1 комната под буфет ОРСа нефтепромышленного управления. /6/ Эти факты говорят о том, что в некоторых районах материально-технической базе культурно-просветительских учреждений отводилась второстепенная роль.

К 1951 г. сеть культурно-просветительских учреждений Уральской области состояла из 15 бюджетных районных домов культуры, 197 изб-читален, 12 Красных юрт, 15 районных библиотек, 28 сельских библиотек. Кроме того, большинство сельхозартелей имели колхозные клубы, библиотеки, красные уголки. В Чапаевском, Зеленовском, Урдинском и других районах были оборудованы специальные агиткультмашины с библиотеками и кино-передвижками. В области большое развитие получила художественная самодеятельность. В 50-е годы в г. Уральске насчитывалось 94 кружка художественной самодеятельности. /7/

Среди сети культурно-просветительских учреждений следует выделить киноустановки. Кино в советское время считалось важным средством "коммунистического воспитания". В г. Уральске существовали 3 кинотеатра. Материальная база кинотеатров "Заря", "КРАМ" была в плачевном состоянии. Они были неудобны: мебель поломана, вентиляция не работала. С 1947 г. кино-стационар открылся во всех райцентрах и за пятилетие возрос с 14 до 31 кинотеатра. /8/

Происходил количественный рост культурно-просветительских учреждений за пятилетие: клубы с 264 возросли до 332-х с расчетом организации изб-читален во всех сельсоветах и наиболее крупных населенных пунктах: массовые библиотеки увеличились с 82 до 354-х, в том числе библиотеки комитета культурно-просветительных учреждений с 31 до 54-х, ведомственные – с 65 до 300. Но вместе с тем имелись серьезные недостатки: культурно-просветительские учреждения не имели соответствующей материальной базы. /8/

В 50-х гг., а именно в 1954 г. из 346 клубов, библиотек и изб-читален 56 не имели помещений для работы, ютились в проходных комнатах контор колхозов, сельсоветов. В Чингирлауском районе Уральской области из 22 культурно-просветительских учреждений 18 не имели отдельных помещений. Обеспеченность культурно-просветительских учреждений оборудованием и культуринвентарем составляла лишь 35%. /9/

В области было немало и таких культурно-просветительских учреждений, которые не имели вообще никакого оборудования и инвентаря. В

кинообслуживании ощущался большой недостаток в технике. /9/

Хотя стоит отметить, что в 1954 г. в Уральской области работало 346 культурно-просветительских учреждений, из них 15 домов культуры, 54 сельских клубов, 247 библиотек, 4 избы-читальни и 80 киноустановок, 25 красных юрт и 11 передвижек. Культурно-просветительские учреждения увеличились в количестве, но качество материально-технической базы желало лучшего.

После войны в затруднительном состоянии было материальное положение театров. Производственный план театра русской драмы г.Уральска был выполнен на 34%, областного казахского театра – на 24%. /10/ Причиной являлась низкая посещаемость театра. Из-за исключительно тяжелых материально-бытовых условий начались массовые заболевания актеров, была большая текучесть творческого состава, недоукомплектованность оркестра музыкального театра. Областной казахский театр музыкальной комедии им.Абая потерял группу актеров в связи со смертью заслуженной артистки Казахской ССР Д.Уразгалиевой. По болезни выбыли артисты Кабдунгалиев, Абулханов, Ильясова, Гиреев. Причина - театр в течение двух лет не отапливался. Актеры вынуждены были готовить репертуар и выступать на сцене при температуре минус 5°. Плохо обстояло дело с обеспечением жилплощадью актеров.

Перебои с электроэнергией создавали частые простои театра: только за один 1946 г. от срыва спектаклей театры города понесли убыток в сумме 380 тыс. руб. В г.Уральске в 1947 г. был организован областной театр юного зрителя. /11/

Характерным явлением в культурной жизни республики стало широкое участие самих трудящихся в сооружении новых очагов культуры, особенно на селе. Рабочие, колхозники и служащие бывшего Тарановского района Кустанайской области еще в 1954 году выступили с замечательным почином по строительству и всемерному улучшению работы сельских учреждений культуры. По призыву тарановцев по всей республике развернулось строительство культурно-просветительских учреждений. В ответ на призыв тарановцев в течение следующих пяти лет только на средства колхозов и совхозов в республике было построено 1050 клубов и Домов культуры, 591 библиотека, 1150 красных уголков, приобретено большое количество мебели, культинвентаря и литературы, радиофицировано и электрифицировано около тысячи населенных пунктов. /12/ Например, в Актюбинской области число клубных учреждений в 1940 году насчитывалось 361, а в 1950-х годах их стало – 430.

В Гурьевской области число клубных учреждений в 1940-х годах насчитывалось 143, а в 1950-х годах - 211. В Мангышлакской области в 1940-х годах их было 38, в 1950-х – 61. Если в 1940-х годах в Уральской области было 404 клуба, то в 1950-х их число достигло – 537. /13/

Массовые библиотеки в Актюбинской области увеличились с 292-х в 1940-м до 426-ти в 1960-м. Соответственно книг и журналов в 1940-х годах было 429 тысяч экземпляров, а в 1960-х годах насчитывалось уже 1708 тысяч книг и журналов. /13/

В Мангышлакской области в 1940-х годах была 41 библиотека, в них

книг и журналов - 50 тысяч экземпляров. В 1960-х годах - 47 библиотек, с фондом 236 тысяч экземпляров.

В Уральской области количество библиотек увеличилось с 295 в 1940-х годах до 351 в 1960-х годах. Фонд увеличился также с 356 тысяч экземпляров до 1382 тысяч книг и журналов.

В Гурьевской области в 1940-х годах было 123 библиотеки, с фондом 133 тысяч экземпляров, а в 1960-х годах их число увеличилось до 187, с фондом 924 тысячи книг и журналов.

Все это значительно укрепило материально-техническую базу культурно-просветительских учреждений, колхозы и совхозы накопили ценный опыт по инициативному строительству. Это сыграло положительную роль в дальнейшем расширении такого большого патриотического движения.

В марте 1959 года трудящиеся Курдайского района Джамбульской области выступили инициаторами нового начинания. Они обратились ко всем трудящимся Казахстана с предложением составить и осуществить трехлетний план культурно-бытового строительства на селе.

Обращение курдайцев 29 марта 1959 года было опубликовано в «Казахстанской правде» и поддержано Центральным Комитетом Компартии Казахстана. В целях укрепления материально-технической базы культпросветучреждений предусматривалось часть сельских клубов и красных юрт принять на полное содержание колхозов. Колхозники, рабочие и интеллигенция Курдайского района решили в течение 1959-1961 годов осуществить сплошную электрификацию, радиофикацию и кинофикацию района, обеспечить учреждения культуры и многие квартиры трудящихся телевизорами, открыть народные театры и университеты культуры, осуществить строительство кинотеатров, школ, интернатов, заложить парки, сады. Патриотический призыв курдайцев нашел горячее одобрение и поддержку во всех областях Казахстана. В ответ на обращение колхозы и совхозы республики обязались построить в течение трех лет (1959-1961 гг.) более 6 тысяч культурно-просветительских учреждений.

В 1960-х годах расходы на социально-культурные мероприятия Государственного бюджета Казахской ССР составили 743,4 млн. рублей.

В связи с постановлением ЦК КПСС «О состоянии и мерах улучшения библиотечного дела в стране» в республике было много сделано по улучшению материальной базы библиотек.

В Актыбинской области в новые помещения перешли 92 библиотеки. Талдысайская сельская библиотека Хобдинского района разместилась в здании нового клуба колхоза «Серп и молот», Домбарская сельская библиотека Челкарского района - в здании нового клуба «Жана-Жол». За счет средств колхоза для библиотек приобрели новую мебель и оборудование. Хорошие помещения библиотекам предоставили правления колхозов имени Ленина, имени Кирова, имени Шевченко, имени Димитрова Темирского района. Благоустроенные помещения для библиотек на общественных началах выделили геологоремонтный завод и завод хромовых соединений в г. Актыбинске, Алгинский стройучасток, Джурунская автобаза. /12/

Тарановское и Курдайское движение направлено было не только на укрепление материальной базы учреждений культуры, но и на дальнейшее

Материально-техническая база...

повышение массово-политической и культурно-просветительской работы на селе, всестороннее удовлетворение культурных запросов сельского населения.

В 60-70-е гг. материально-техническая база культурно-просветительских учреждений улучшилась. В Гурьевской области за период с 1946 по 1970 годы в различных населенных пунктах были открыты 41 библиотека. Книжный фонд составлял 3424,6 тыс. экземпляров. Среди культурно-просветительных учреждений, улучшивших свою материальную базу, были музеи. Актюбинский областной краеведческий музей пополнил свои экспонаты материалами о становлении Советской власти, Гражданской войне, Отечественной войне и др./2/

В Актюбинской области в 60-70-х гг. функционировали областной Дом народного творчества, а также 4 клуба общества глухих и слепых. /14/

Большое значение культурно-просветительские учреждения придавали атеистической пропаганде. С этой целью были созданы клубы атеистической пропаганды. Центром атеизма в г.Актюбинске стал открытый с 1 января 1967г. областной планетарий.

В Актюбинской области существовали материальные возможности для создания в 1964 г. при Иргизском Доме культуры народного театра. Только в 1966 г. театром осуществлено 79 постановок, обслужено 15150 зрителей. /14/

В 70-е гг. открылась областная филармония в г.Шевченко. Построены и введены в действие в г.Гурьеве областной драматический театр и детская областная библиотека, книжная база в г.Уральске, фильмобаза в г.Актюбинске. /15/ В 1967 г. начал работать как самостоятельный государственный историко-революционный Урдинский народный музей.

В конце 60-х гг. улучшается состояние музейного дела Гурьевской области. В 1967 г. по бюджету было отпущено 26951 руб., в том числе на приобретение экспонатов и переформление экспозиции – 9939 руб. В музее находилось 840 экспонатов. На территории области насчитывалось свыше 40 исторических памятников. /16/

Заметно улучшилась работа библиотек Гурьевской области. Из 448 библиотек 225 являлись библиотеками государственной сети, 143 – пришкольных, 23 – профсоюзных, 21 – технических, 21 – ведомственных, 9 – приклубных, 6 – общественных. Такая сеть библиотек говорила о довольно неплохой материальной базе. /17/

Но в Актюбинской области материальная база библиотек оставалась неудовлетворительной. Из 334 библиотек государственной массовой сети только 30 библиотек, то есть менее 10% работало в специально построенных помещениях, отвечающих основным требованиям библиотечной работы. Подавляющая часть библиотек, а именно 255 из 334 располагались в малоприспособленных помещениях площадью до 50м², причем более ста из них занимали помещения площадью менее 25м². Иными словами, библиотеки находились в маленьких однокомнатных помещениях, лишенных элементарных удобств. Плачевным было положение сельских библиотек. Например, 4 библиотеки в Иргизском районе ютились в помещениях с «земляным» полом./18/

В конце 80-х гг. материальное положение культурно-просветительских учреждений улучшалось. Увеличились книжные фонды, но прекратилось строительство культурно-просветительных учреждений.

В Уральской области материальное положение библиотек, клубов было удовлетворительным. Например, в Каменском районе сельские библиотеки имели помещение из 4-5 комнат. Сельские клубы были снабжены музыкальными инструментами и инвентарем.

Таким образом, тарановское и курдайское движение, начатое еще в 1954 г., было направлено на улучшение материальной базы учреждений культуры. В строительство было вложено 84 млн. рублей. /19/ Улучшилась материальная база библиотек, клубов. Расходы на социально-культурные мероприятия и науку по государственному бюджету Казахской ССР в 1977 г. по сравнению с 1960 г. возросли почти в 4 раза и составили 3 млрд. 1,2 млн. рублей. /13/ Широилось инициативное строительство, увеличивалось число учреждений культуры (музеев, библиотек, клубов).

60-70-е гг. ознаменовались невиданным размахом строительства культурных объектов, особенно в сельской местности и в малых городах, возникших в новых промышленных районах.

В 80-х гг. материальная база учреждений культуры улучшилась. Например, если в 1940 г. в Уральской области было 295 библиотек, где насчитывалось 356 тыс. книг и журналов, то в 1980 г. было 531 библиотека и 4095 книг и журналов, в 1985 году – 558 библиотек, где насчитывалось 5138 книг. /20/

В Актюбинской области в 1940 г. число библиотек – 292, в них книг и журналов – 429 тыс. В 1980 г. число библиотек достигло 464 с фондом 4815 тыс. экземпляров. А в 1985 г. 488 библиотек имели фонд 5355 тыс. экземпляров. /13/

В Гурьевской области в 1940 г. было 164 библиотеки, где насчитывалось 183 тыс. книг и журналов. В 1980 г. – число библиотек 379 с фондом 3971 тыс. экземпляров. В 1985 г. – 388 библиотек, где было 4998 тыс. книг и журналов. /13/

Число клубных учреждений возрастает. В 1940 г. численность клубов в Актюбинской области – 361, в Гурьевской – 181, в Уральской – 404. В 1985 г. в Актюбинской области – 579, в Гурьевской – 412, в Уральской – 580.

О довольно хорошей материальной базе свидетельствует тот факт, что, если в 1960 г. число киноустановок насчитывалось 631, то в 1985 г. в Западном Казахстане функционировало их 1935. /21/

Развитие материально-технической базы культуры – это огромный комплекс, создаваемых благоприятных материальных условий и технических средств ее организации: производства, распространения и потребления духовных ценностей. Он охватывал все отрасли и сферы науки, культуры и духовной жизни советского общества, проявлялся в самых различных формах, начиная от правильной научной организации книжной торговли, средств распространения информации до создания технической и экспериментальной базы науки, оснащения научно-исследовательских учреждений самым современным оборудованием.

Какова же была сеть культурно-просветительских учреждений в Западном регионе Казахстана?

Кроме библиотек, музеев, клубов, Домов культуры, существовали филармонии, дома самодеятельного творчества, народные театры, научно-методические центры народного творчества и культурно-просветительской работы, самодеятельные коллективы и др.

Таким образом, материально-техническая база культпросветучреждений была слабой. Но тарановское и курдайское движение подняли инициативное строительство культпросвет учреждений. Появились новые библиотеки, клубы, Дома культуры. Сеть культпросвет учреждений также была разнообразной, начиная от кукольных театров, кончая областными домами творчества. Появление областных домов творчества свидетельствует о высоком духовном потенциале народа.

Список литературы:

1. ГАЗКО. – Ф. 1759. – Оп. 1. – Д. 13. – Л. 18; 19.
2. ЦГА. – Ф. 1890. – Оп. 1. – Д. 1405. – Л. 216.
3. ГАЗКО. Ф. 1759. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 32.
4. ГААО. – Ф. 1019. – Оп. 2. – Д. 2. – Л. 173.
5. Ельчибаева О.Т. Развитие областных библиотек Казахстана в 1946-1970 годах. – Автореферат диссертации канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1975.
6. ГААО. Ф.1. – Оп. 4. – Д. 462. – Л. 36
7. ГАЗКО. – Ф. 37. – Оп. 20. – Д. 280. – Л. 119; 1.
8. ГАЗКО. – Ф. 850. – Оп. 9. – Д. 476. – Л. 33.
9. ГАЗКО. – Ф. 850. – Оп. 10. – Д. 173. – Л. 93.
10. Архив Президента РК. – Ф. 708. – Оп. 11. – Д. 1652. – Л. 92.
11. ГАЗКО. – Ф. 850. – Оп. 9. – Д. 470. – Л. 47.
12. Кудайбергенов А.Н. За высокую культуру села. – Алма-Ата: Казахстан, 1976. – 120 с.
13. Народное хозяйство в Казахской ССР. // Юбилейный статистический ежегодник. Алма-Ата: Казахстан, 1987. – С. 283-284.
14. ЦГА РК. Ф. 1890. – Оп. 1. – Д. 2335. – Л. 1.
15. Архив Президента РК. – Ф. 708. – Оп. 2. – Д. 120. – Л. 77.
16. ЦГА РК. Ф. 1890. – Оп. 1. – Д. 2496. – Л. 1; 2.
17. Архив Президента РК. – Ф. 708. – Оп. 48. – Д. 507. – Л. 29.
18. ЦГА РК. Ф. 1890. – Оп. 1. – Д. 2598. – Л. 120; 112.
19. Канапин А. Новые формы культурно-просветительной работы. – Алма-Ата, 1963. – 112
20. ГАЗКО. – Ф. 1759. – Оп. 1. – Д. 7. – Л. 2.
21. Народное хозяйство за 70 лет. // Юбилейный ежегодник. – Алма-Ата, 1990. – 50 с.

ДАУЛЕТОВ Н.Д.

Лицей: бүгін, ертең

Қазір біздің алдымызда халықаралық білім беру кеңістігіне ену, қоғамдық дамуға бірыңғай негіз болатын ағарту жүйесін қалыптастыру міндеті тұр. Жаңа ағарту жүйесіндегі лицейдің орны ерекше болмақ.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында тұңғыш рет лицейдің құқықтық статусы айқындалып, оған анықтама берілген. Онда лицей - негізгі, қосымша жалпы білім беруді және кәсіби бағдарлы оқытуды жүзеге асыратын жалпы орта оқу орны деп жазылған. Осы анықтамада лицейдегі берілетін білім үшке бөліп көрсетілген: негізгі жалпы білім; қосымша жалпы білім; кәсіби бағдарлы білім.

Жалпы білім берудің жоғарғы сатысы (10-11 сыныптар) лицейдегі берілетін үш түрлі білім - бір-бірімен байланысты, белгілі бір мақсатқа бағытталған ба, әлде әр білім түрінің өзіндік атқарар қызметі бар ма?

Лицейдің оқу жоспарын, ондағы білімнің мазмұнын айқындауда, жалпы лицейдің уақыт талабына сәйкес одан әрі дамуын қамтамасыз етуде, бұл сұрақтардың шешімін табу ең бір көкейкесті мәселе болып отыр.

Ең алдымен, лицейде жалпы білім беру талабымен мектептегі жалпы білім беру міндеті бірдей немесе жақын түсініктер ме, әлде екеуінің міндеті екі бөлек пе? - деген сауалға жауап іздеп көрелік.

Кеңес мектебінің жоғарғы сыныптарындағы энциклопедиялық білім беру тәжірибесі, 80-ші жылдардың аяғында ашық сынға алынып, оның тиімсіздігін кеңес педагогика ғылымы сол кездің өзінде-ақ мойындаған еді. Халыққа білім беру қызметкерлерінің бүкілодақтық съезінде (20 қаңтар 1988 ж.) ССРО халыққа білім беру мемлекеттік комитетінің төрағасы Ягодин Г.А. «... мектепте 22 пән оқылады. Ол пәндердің бір-бірімен байланысы жоқ. Негізгі бағыт балаларды өмірге әзірлеу емес, жоғарғы оқу орнына даярлау. Білім әр оқушының мүмкіндігін дамытуы қажет» (1) - деген болатын-ды.

Көп кешікпей-ақ, 90-шы жылдардың басында-ақ ыдыраған Кеңес одағының территориясында гимназиялар мен лицейлер жаппай ұйымдастырыла бастады. Сол кезден бастау алған гимназия мен лицейлер, Қазақстанда да бүгінгі таңда жүздеп саналады.

Бұл процесс, жай ғана жаңалық іздеу емес еді.

Керісінше, бұл кеңес мектебінде қалыптасқан он жыл бойы жалпыға бірдей міндетті, жалпыға бірдей мазмұнды білім алу жүйесінен, саралап білім беру принципіне көшуге жасалған алғашқы бетбұрыс еді. Бұл бір.

Екінші, бүгінгі өркениеті дамыған елдерде жалпы білім берудің ұзақтығы

12-13 жыл. Оның төменгі 4-тен 7-8 жылға дейінгі бірінші сатысында, біздің түсінігіміздегі міндетті жалпы білім беру жүзеге асырылады. Ал, оның ортанғы және жоғарғы сатысында баланың қабілеті мен қызығушылығына сәйкес қатаң бірыңғай саралап білім беріледі. Жалпы білімнің жоғарғы сатысы Германияда 9 жыл (гимназия), Францияда 7 жыл (лицей), Америкада 6 жыл, т.б. Яғни, өркениетті елдердің тәжірибесінде интеллектуалдық жағынан қабілетті балаларды жоғарғы оқу орнына даярлауды ұзақ жылдар бойы арнайы, саралап білім беру арқылы жүргізеді.

Демек, жалпы білім берудің жоғарғы сатысында балалардың қабілеті мен қызығушылығына сәйкес саралап білім беру - бір жағынан, ертеңгі қоғам дамуына деңгейлес сапалы мамандар даярлауға, екінші жағынан, баланың өзіндік интеллектуалдық жетілуін қанағаттандыруға негіз болатын объективтік қажеттілік. Осының негізінде келіп, қоғамның өркениетті дамуына мүмкіндік беретін әр жастың өз қабілетіне сәйкес болашақ мамандықты дұрыс тандай білу проблемасы өзінің шешімін табады.

Бұдан шығатын қорытынды лицейде берілетін жалпы білімге жаңаша түсінік, жаңаша көзқараспен қарайтын уақыт жетті. Ол міндеті жағынан да, мазмұны жағынан да мектептегі жалпы білімге мүлде ұқсамайтын кәсіптік бағдарлы білім болуы тиіс дегіміз келеді. Ол лицей шәкіртінің тандаған бағытына, мамандығына, сәйкес айқындалып, оны жан-жақты меңгеруге көмектесетін білім болуы қажет.

Мысалы, «Математика және информатика» бағытындағы кәсіби бағдарлы білім алатын оқушыға математика, физика, информатика ғылымдарының сан алуан салаларынан хабар бере отырып, оларға қатынаста жан-жақты білімінің қалыптасуына, онымен байланысты ойлау логикаларының дамып, жетілуіне тікелей ықпал ететін жалпы білім берілуі қажет.

Өйткені, қазір бір ғылымның өзінен не бір жаңа салалары, бағыттары пайда болып, соншалықты салаланып дамып кетті. Оның ішінен өз қызығушылығына қарай бір салаға бағдар жасау және оны жоғарғы деңгейде меңгеру бүгінгі оқушыдан жан-жақты кеңейтілген жалпы білім талап етеді. Бүгінгі өркениетті дамыған елдерде жалпы білім берудің жоғарғы сатысын 4-тен 9 жылға дейін созып, оны саралап жүргізу тәжірибесі, әр ғылымның барған сайын күрделеніп даму сипатына байланысты қажеттілік.

Бұның сыртында, лицейдегі берілетін жалпы білімге мемлекеттік тіл, тарих сияқты 2-3 пәнді ғана қосуға болар еді.

Ал, қазір лицейде мектеп сияқты барлық жалпы пәннің оқытылуы, оның өз мақсатына сәйкес жұмыс істеуіне кедергі болуда. Ол оқушының, тандаған бағытына қарай лицейде жекелеген пәндерді тереңдетіп оқытуда, қосымша арнаулы пәндер, факультативтер, үйірмелер жүргізуде, бір жағынан, апталық жүктемені 48-50 сағатқа дейін көбейтсе, екінші жағынан, оқушылардың, мүмкіндігін, жаң-жаққа шашыратып, олардың бір бағытта саралап білім алуына мүмкіндік бермей отыр.

Айталық мектеп ішіндегі лицей-сыныптарда және 300-ден 1000 балаға дейін оқушысы бар мектеп-лицейлерде жалпы білім беру толықтай мектеп бағытында жүргізіледі. Бұл жерде түсініксіз, біздіңше, бірнеше мәселе бар. Біріншіден, бұл лицейлерде берілетін білімнің мектептен көп әрі айырмашылығы болмаса, оларды «лицей» - деп атаудың қандай мәні бар?

Оларға мектептен өзге қандай талап қоюға болады? Әсіресе, бұл бағытта ауылдық жерлерде мектептерді лицей деп атын өзгерте салу тәжірибесі мүлде сын көтермейді.

Екіншіден, мектеп мүмкіндігі лицейге айналдыруға жетеді екен, онда оны лицейге қойылатын талап тұрғысынан қайта құруымыз, өзгертуіміз керек емес пе?

Әлде, бізге бүгін лицейлер керек емес пе? Жастарды жоғарғы оқу орнына әзірлеу міндетін мектеп те атқара ала ма?

Кеңес үкіметі кезінде дамып қалыптасқан, қазіргі жалпы білім беретін мектептің міндеті сан алуан. Ол ғылымның да, өндірістің де, өнердің де, мәдениеттің де т.б. сан салаларына балаларды әзірлейді, тәрбиелейді. Мектепке бұған дейін де бұл міндеттердің әр қайсысын өз дәрежесінде атқару мүмкін болған жоқ. Оның не ғылыми, не әдістемелік, не материалдық, не техникалық, мүмкіндіктері біріне жетсе, екіншісіне жетпей жатты. Ал, мектептегі жүздеген, мыңдаған баланың әрқайсысының өзіндік дара дамуын қанағаттандыру да өз шешімін тапқан жоқ.

Бүгінгі таңда мектептің міндеттері бұрынғыдан көрі бірнеше есе күрделеніп кетті. Бұл міндеттерді шешу дүниежүзілік практикада сараланар білім беру арқылы жүзеге асырылады. Біздің жағдайымызда, саралап білім беру тек қана лицейлер арқылы мүмкін болып отыр.

«Білім туралы» заңда лицейге қатынасты екінші түсінік - лицейдің «қосымша жалпы білім беру бағдарламасын жүзеге асыратын» оқу орны екендігі.

«Қосымша жалпы білім» - қандай білім? Бүгінгі практикада, ол міндетті жалпы пәндерге қосымша оқылатын, арнаулы курстар, факультативтік сабақтар. Олар - көбінесе шет тілдері, немесе дүниежүзілік мәдениет, әдебиет пәндерін оқыту т.б. болып келеді. Қазір әртүрлі қосымша білім көбірек берілсе, әсіресе, бірнеше шет тіл қатар оқылса, онда ол оқу орны не гимназия, не лицей, тіпті дарынды балалар оқитын оқу орны да болуға құқылы деп қарайтын пікір үстем. Сонда ғана баланың соншалықты жан-жақты дамып жетілуіне мүмкіндік болады деп есептейді.

Бұндай оқу орнында да оқушының апталық жүктемесі 46-48 сағатқа жетіп жығылады. Біздіңше, лицейде берілетін қосымша білімді бұлайша жүзеге асыру, оның мақсатына сәйкес келмесе керек.

Біріншіден, жалпы білімнің жоғарғы сатысында, оның ішінде лицейлерде берілетін қосымша білімнің түрлерін соншалықты көбейту, сайып келгенде, жан-жақты жетілген адам тәрбиелеу мақсатында, кеңестік энциклопедиялық білім беру идеясын одан әрі дамытуымыз ғана.

Екіншіден, лицейде берілетін қосымша білім, нақтылы бір кәсіпке байланысты арнаулы курстар оқу, немесе жоғарғы оқу орнының кейбір курстарын лицейге көшіру деген де түсінік болмауы керек. Лицейде берілетін қосымша білім, заңда көрсетілген лицейге кәсіби бағдарлы білім беруді қамтамасыз ететін білім болуы тиіс. Ол оқушының таңдаған мамандығына қарай іргелі білім алуына көмектесетін, сол ғылымның ең перспективалық басты бағыттарын терең меңгерген мүмкіндік беретін қосымша жалпы білім болуы қажет.

Білім туралы заңда көрсетілген лицейге қатынасты үшінші түсінік, оның,

«Кәсіби бағдарлап оқытуды» жүзеге асыратын оқу орны екендігі. Біздіңше, лицейде «Кәсіби бағдарлап оқыту», онда берілетін жалпы және қосымша білімнен басқа, өз алдына кәсіптік білім беру болмаса керек. Өйткені, әңгіме кәсіптік бастауыш білім беру туралы емес. «Кәсіби бағдарлап оқыту» деген түсінік жалпы орта білім беретін оқу орындарының бірі - лицейге қатынасты.

Демек, «Кәсіби бағдарлап оқыту» лицейде берілетін жалпы және қосымша білімге байланысты, сол білімдердің нақтылы бір кәсіпке бағдарлай жүргізілуін талап ететін жалпы ұғым деп қарау қажет сияқты. Сонда ғана, лицейдің мектепті және кәсіптік бастауыш білім беретін оқу орындарының қызметін қайталамайтын, оларға мүлде ұқсамайтын жоғарғы оқу орнына дейінгі жастардың бірінғай кәсіби бағдарлы жалпы білім алуын қамтамсыз ететін міндеті келіп шығады.

Толықтай алғанда, лицейдің оқу жоспарындағы базалық жалпы білімнің көлемі де, пәндердің саны да азайтылып, оқушының таңдаған мамандығына, икемділігі мен қызығушылығына сәйкес саралап берілуі тиіс. Ал, қосымша кәсіби бағдарлы білімнің көлемі кеңейтіліп, тереңдетіліп, оқушының нақтылы бір кәсіпке, жоғарғы оқу орнына дейінгі даярлығын толықтай қамтамсыз етуі қажет. Осы негізде ғана, бүгінгі жоғарғы оқу орнының дәрежесін дүниежүзілік деңгейге көтеретін, лицей мүмкіндігін пайдалануға болар еді.

Бұл пікірімізді өркениетті елдердегі білім беру практикасында ақиқаттығы дәлелденген педагогика ғылымының қағидаларына ғана емес, сонымен қатар 7 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан Батыс Қазақстан гуманитарлық университетінің жанындағы облыстық педагогикалық лицейдің тәжірибесіне де сүйеніп айтып отырмыз.

Жоғарыда келтірілген ой тұжырымдарымыз, бір жағынан, осы лицейдің тәжірибесінде өзінің ақиқаттығын, тиімділігін көрсеткен тұстар, екінші жағынан, біздің күнделікті жұмысымызда қолбайлау болып отырған жайлар.

Педагогикалық лицей - қабілетті, дарынды балаларды конкурстық негізде қабылдап (9-сыныптан кейін), оларға (10,11-сыныптар) жоғарғы деңгейде білім беру бағытында жұмыс істеп келе жатқан жаңа оқу орны. Лицейде білім беруді университет базасында жүргізу тәжірибесі, балаларды қабілеттеріне қарай іріктеуге, бір ғылымның саласына ерте бейімдей тәрбиелеу, жастай оқушыларға кәсіби бағдарлы білім беруде тиімді екенін көрсетті.

Лицейдің РҒПО «Дарын» жариялаған дарынды балаларға білім беру проблемасына арналған конкурсқа қатынасып, оның жүлдегері атануы (Денсаулық, сақтау, білім және спорт министрлігі. Бұйрық, №183. 10.04.1999) және лицейді аяқтаушы түлектердің өткен жылғы республикалық конкурста 100% грант жеңіп алуы, оның бағытының, педагогикалық негізінің дұрыстығын дәлелдеп отыр.

Лицейдің саралап білім беруде жоғарғы көрсеткіштерге жетуі, ең алдымен, университеттің ғылыми-әдістемелік базасымен байланысты. Лицейдегі арнаулы және тереңдетіліп оқылатын пәндерді университеттің ғалымдары мен әдіскерлері жүргізеді. Лицей шәкірттері университет библиотекасын, кабинеттерін, арнаулы лабораториясын оқу процесінде тікелей пайдаланады.

Үстіміздегі оқу жылынан бастап, білім және ғылым министрлігінің жоғарғы аталған бұйрығына сәйкес лицейде эксперименталдық алаң ашылып, жұмыс істей бастады. Оның мақсаты - лицейдің университет базасында

дарынды балаларға білім беру тәжірибесін одан әрі жетілдіру және осы бағытта жұмыс істеп жатқан оқу орындарына ғылыми-әдістемелік көмек көрсету.

Экспериментті жүргізуші ғылыми топ құрылды. Оның жетекшісі - университеттің бірінші проректоры, академик Рысбеков Т.З. Топтың құрамында университет ғалымдары мен әдіскерлері, облыстық, білім басқармасының және әдістемелік мекемелердің басшылары, лицей мұғалімдері бар. Лицейде жұмыс істейтін мұғалімдердің 8-і ғылым кандидаттары, доценттер мен профессорлар, біреуі республикалық «Жыл мұғалімі - 99» байқауының бас жүлдегері (Жақсығалиев Жаңабек).

Лицей оқушыларды жоғарғы оқу орнына даярлап жұмыстарын уақыт талабына орай жүргізуде, университет базасын негізге алу тәжірибесін Республикалық ғылыми-практикалық орталық «Дарынмен» байланысты жүзеге асыруда. Әсіресе, РҒПО «Дарын» талантты, дарынды балалардың интеллектуалдық даму сұранысын қанағаттандыру бағытында, ғылыми негізделген жұмыстар жүргізуде теориялық үлкен көмек жасауда.

Эксперименталдық алаңның жоспарына сәйкес, талантты, дарында балаларды есепке алу, олардың ақыл-ой даму еркшеліктерін, белгілі бір ғылым саласына деген қызығушылығы мен икемділігін айқындау, оның одан әрі дамуына көмектесу бағытында лицей өзінің ғылыми-практикалық жұмысын бастап отыр.

Қазіргі уақыттың не бір қиындығына қарамастан, нағыз ғылымға бейімді, болашақ халқымыздың элиталық тобын құрайтын жастарды іріктеп алуда да, оларды жоғарғы оқу орнына теориялық және психологиялық жағынан әзірлеуде де университеттің ғалымдары, оның ректоры ерекше шығармашылық белсенділік көрсетуде.

Толықтай алғанда, бұл бүгінгі жоғарғы білім беретін оқу орындарындағы білім сапасын көтерудегі лицейдің мүмкіндігі жоғары, болашағы зор оқу орны екендігін айқын дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, жаңадан қалыптасып келе жатқан жалпы білім беру жүйесінде, жастардың жоғарғы оқу орнына дейінгі әзірлігін қамтамасыз ететін басты оқу орнының бірі ретінде - лицейді дамыту алда тұрған міндеттің бірі. Қазірдің өзінде жоғарғы оқу орнының базасында жұмыс істейтін лицейлер өз мүмкіндігінің мол екендігін көрсетіп отыр. Әңгіме бұл жерде мектептегі лицей сыныптарының, мектеп-лицейлердің, өз алдына жұмыс істейтін лицейлердің ғылыми-әдістемелік, материалдық базасының, ондағы білім беру процесінің бүгінгі уақыт талабынан көріне алмай жатқандығында ғана емес. Әңгіме, жоғарғы оқу орнының ғылыми да, материалдық та, психологиялық ахуалы да лицей мақсатына толықтай сәйкес келетіндігінде.

Демек, жоғарғы оқу орындары мен ғылыми орталықтарымен байланысты лицейлерді батыл дамыту, олардың талантты, бірыңғай дарынды балалар оқитын, элитикалық оқу орындарына айналуына көмектесу - бүгінгі күннің қажеттілігі.

Жалпы лицейді бұдан әрі дамыту үшін алда тұрған басты міндеттер:

- лицей мектеп емес, оның мақсаты біреу - жастарды бүгінгі жоғарғы оқу орнының талабына сай даярлау. Лицейдегі берілетін жалпы және қосымша білім - бірыңғай кәсіби бағдарлы, оқушының болашақ таңдаған

Лицей: бүгін, ертең.

мамандығын жан-жақты, терең меңгеруге көмектесетін білім. Демек, лицейдің оқу жоспарын оның өз мақсатына сай жасайтын уақыт жеткен сияқты;

лицейге жастарды іріктеп алу да, оларды оқыту процесінде топтау да, берілетін білімнің мазмұнын айқындау да саралап білім беру принципін сәйкес жүргізілуі тиіс;

білім берудің дүниежүзілік тәжірибесі де, біздің де бүгінгі көзімізге жеткен жағдай-біздегі лицей уақытының тым аздығы, оған қоса лицейге дейінгі оқушылардың білімдерінің төмендігі. Оқушыларға саралай білім беруді кеш басталады. Бұл кемшілікті жоюға гимназиялар көмекке келе алады. Бірақ бүгінгі таңда гимназиялар ортаңғы сыныптарда саралап білім беруді жүзеге асырып, лицеймен бірыңғай жүйеге келе алмай отыр. Демек, лицейдегі кәсіби бағдарлы білім беруді 3 жылдан 5 жылға дейін ұзарту да - алда тұрған басты міндеттердің бірі.

Всесоюзный съезд работников народного образования. Стенографический отчет. - М., 1990 г. - с.20

УДК 9(С55)(07)

Ж -23

ЖАҚСЫҒАЛИЕВ Ж.

Тағы да тест тәсілі хақында немесе “сын түзелмей, мін түзелмейді”

*Білім беру мен тестілеудің
мемлекеттік стандарттарының
ұлттық орталығының (БТМСҰО) назарына*

Биылғы жылы да жоғары оқу орындарына (ЖОО) қабылдау жүйесі 1999-2000 оқу жылындағыдай жаңа үлгі бойынша жүзеге асырылды. Сөйтіп, мемлекеттік грант арқылы білімді үштау немесе бюджеттік несиеге сүйеніп мамандық алу мәселесі өмірімізге енді. Мемлекеттік жоғары оқу орындарына студенттер контингентін қалыптастырудың жаңа үлгісі ЖОО-ға студенттерді тест жүйесімен қабылдауды «ЖОО құзырынан» алып, «Министрліктің құзырына» беру сынақтың әділ өтуінің бірден-бір кепілі деп баспасөз беттерінде насихатталды. Жоғарыда айтып өткеніміздей білім алудың бір сатысынан екінші сатысына көшу кезінде талапкердің білім деңгейін тестілеу тәсілі арқылы анықтау өркениетті елдерде уақыт сынынан өткен тәсіл. Өйткені, тест - техникалық құрылымы жағынан қарапайым, барлық сыналушылар үшін бірдей, тең мүмкіндікті қамтамасыз ететін, орындалған

тапсырмалардың деңгейін оңай өлшеуге, сыналудың білім көрсеткішін дәл анықтап, бағалауға әрі жедел өткізуге мүмкіндік беретін сынақ тәсілі. Соңғы жылдары біздің еліміздің ЖОО-на түсуші талапкерлерге де осы әдіс жиі қолданыла бастады. Алайда, бізде тәжірибенің аздығынан болар, осы мәселе төңірегінде көптеген кемшіліктер бар екені айтылып жүр. Зиялылар ортасында тіпті қарапайым халық арасында да бұл мәселе туралы пікір ала-құла. Міне, осы тұрғыда біз де республикалық «Қазақ тарихы» журналының 2000 жылғы №2 санында «Талапкер тағдырына селқос қарамайық» деген тақырыпта мақала жариялап, оны Білім және ғылым министрлігінің назарына ұсынған болатынбыз(1,3-7). Мақсат - ЖОО-ға түсушілерге арналған тест сұрақтарындағы олқылықтарды көрсету болатын. Өйткені, біз әңгіме жасайын деп отырған Қазақстан тарихы пәнінің орта мектеп үшін маңызы өте зор. Соның бірі ЖОО-ға түсуге талаптанған әр шәкірттің алдынан Қазақстан тарихы пәні шығады «Көш жүре түзеледі» дегенімізбен төмендегідей кемшіліктер талантты талапкердің тағдырына тұсау салары белгілі. Сөйтіп, халық арасындағы бұл мәселе төңірегіндегі тұманды сөйілтуге емес, керісінше күшейтуге «көмектесері» сөзсіз.

Биылғы оқу жылында да (2000-2001 оқу жылы) ЖОО-ға түсушілерге арналған ережеге сәйкес, барлық пәндерден БТМСҰО оқу-әдістемелік құралы ретінде, жылдағы дәстүр бойынша тест сұрақтары мен олардың дұрыс жауаптарын алдын ала жария етті. (2, 228) Осы жинақтағы басты кемшіліктерге тоқталмас бұрын, біз оқырмандарымыздың назарын мына мәселеге аударғымыз келеді. Былтырғы оқу жылындағы (1999-2000 оқу ж.) талапкерлерге берілген кейбір «быламық» тест сұрақтарының, биыл да (2000-2001 оқу ж.) қайталануы БТМСҰО-ның біздің баспасөзде жарияланған сыни мақаламызды ескермегендігін көрсетеді. Оған дәлел, «ескі» жинақтағы біз «жарамсыз» деп таныған № 518, 519, 586, 954, 965 т.б. кейбір тест сұрақтары «жаңа» жинақтағы № 611, 612, 659, 1121, 536 реттік сандарға орын тепкен. Сондықтан біздің бүгінгі оқырманға ұсынғалы отырған мақаламыз, жоғарыдағы мақаланың жалғасы іспеттес деп айтуға болады. Сонымен, биылғы жарияланған тест жинағындағы бізге байқалған кемшіліктерді, жаңа мысалдар негізінде қайтадан сөз етпекпіз.

Бірінші. Биылғы оқу жылында да тест сұрақтары, былтырғы оқу жылындағыдай алғашында орыс тілінде дайындалып, кейін қазақ тіліне тәржімаланғандығына байланысты аударма барысында қателдіктерге жол берілген. Тест сұрақтары әуелі орыс тілінде құрастырылғандықтан түпнұсқасымен, яғни орысшасымен салыстырып қарасаң, қазақшаланғанда кейбір сөздердің немесе сандардың мүлде өзгеріп кеткендігі көзге ап-анық көрініп тұр. Оған мысал: № 611, 612, 659, 662, 897, 1121, 1280, 1299 сұрақтар. Сөзіміз дәлелді болу үшін, осы тест сұрақтарының ішінен нақты мысалдар келтірейік: №611 сұрақтағы үшінші жауап (с) орысшасында «Использовать казахов в борьбе с потомками Сибирского хана Кучума», - деп берілсе, аудармада былайша берілген: «Сібір ханы Көшіммен күресте қазақтарды пайдалану». Нәтижесінде «ұрпақтары» деген сөз белгісіз себептермен сөйлем ішінен мүлде түсіп қалған.

Ал, №612 сұрақтағы «Агрессия джунгарских феодалов» деген сөйлем «Қазақ феодалдарының агрессиясы» делініп «жоңғар»сөзі «қазаққа»

айналып кеткен. Демек, сұрақ түгелімен қате берілген. № 659 сұрақта «Где в 1731 году была принята присяга хана Младшего жуза на верность России?» делінсе, аудармада «1731 ж. Ресей құрамына Кіші жүз қазақтарын алу жөніндегі документке қол қою қай жерде өтті?» делініп, сұрақтың мазмұны басқашалау сияғат алған. Себебі, Кіші жүз қазақтарының Ресей құрамына кіруге ант берген жері Әбіқайыр ханның Ордасы екені белгілі. Ал, аталмыш документке бірінші қол қойған (Петерборда - Ж.Ж.) 1731 ж. 8-ақпанда Ресей патшайымы Анна Иоановна еді(3, 13). Аударманың сәл өзгеріске ұшырауы жауапты да өзгертіп жіберген. Өйткені, жоғарыдағы тест сұрағының жауаптарының ішінде Хан Ордасы да, Петербор да бар. Және бұл сұрақ жинақта екі жерде кездеседі. Біріншісі № 659, екіншісінің реттік саны № 665. Орысша мәтіні екі сұрақта да бірдей болғанына қарамастан, қазақшасында № 659 сұрақ түсінікті тәржімаланбаған. Сол сияқты, № 622 сұрақтың дұрыс жауабының аудармасы да сәтті болып шықпаған. «Сауын» ұғымының мәні: бай адамдардың малын кедейлерге сүтін ғана пайдалануы үшін беруі. Ал, аудармада: «Малын жаюды көршіге беру», - дей салынған. № 897 сұрақтың дұрыс жауабы (д) орысша жинақта «XIII -XVII ғасырлар» деп дұрыс берілсе, қазақ тіліндегі жинақта «XII -XVII ғасырлар» деп датадан тағы да басылымдық қате жіберілген. Сол сияқты № 1121 сұрақта орыс тіліндегісінде «Какой из перечисленных фильмов в годы войны был снят в Алма-Ате?» деп, төменінде мынадай жауаптар берілген:

а) «Два бойца»	д) «Секретарь райкома»
в) «Партизаны»	е) Все перечисленные и многие другие
с) «Георгий Саакадзе»	

Тәржімада дәл осы сұрақ, бірақ жауаптарының ішінде сәл өзгешелік бар. Қазақша жинақтағы жауаптар мынадай:

а) «Екі жауынгер»	д) «Аудандық комитет хатшысы»
в) «Партизандар»	е) «Азат сту»
с) «Георгий Саакадзе»	

Шын мәнінде, түпнұскасында (орысшасында - Ж.Ж.) берілген бесінші (е) жауабы дұрыс, яғни кеңес-герман соғысы жылдарында түсірілген фильмдердің қатарына бәрі де жатады. Бұл жерде бесінші (е) жауабы тағы да өзгеріске ұшыраған, соған сәйкес талапкерге едәуір қиындық туғызған.

Екінші кемшілік те жоғарыдағы мәселелермен тығыз байланысты. Тест сұрақтары алғашында орыс тіліндегі оқулықтар бойынша дайындалғандықтан, орыс тілінде жазылған Қазақстан тарихы оқулықтарында бар, бірақ қазақ тіліндегі кейбір оқулықтарға сілбей қалған материалдар да кездеседі. Бұл - орта мектептің Қазақстан тарихы пәніне арналған оқулықтарының әуелі орыс тілінде жазылып, кейін аударылатындығын дәлелдесе керек. Жинақтағы №160 сұрақты мысал ретінде келтіретін болсақ, «Қола дәуірінің қай кезеңінде Қазақстанның таулы және далалы аудандарында егіншілік пайда болды?» деген тест сұрағының дұрыс жауабы орыс тіліндегі 6 сыныптың оқулығында «б.э.д. 5-4 мың жылдық» деп жазылған. Дәл, осы мәлімет қазақша оқулықта айтылмаған. Сол сияқты «Қарғалы диademасын жасаған зергер-ұста қай кезеңде өмір сүрді?» деген № 230 сұрақтың дұрыс жауабы орыс тіліндегі 6

сыныптың оқулығында «б.з.д. I ғ. - б.з. II ғ.» деп көрсетілсе, қазақ тілінде жазылған 6 сыныптың оқулығында «диадема б.з.б. II ғ. мен б.з. I ғ. жасалған», деп айтылады. Демек, оқулық қазақ тіліне аударылғанда басылымдық қате кеткен. Соған ұқсас № 233 сұрақта «Қаңлылар дөңді қандай ыдыста сақтады?» делінген. Жауаптары:

- а) Құмыраларда
- б) Саптыаяқта
- в) Көзде
- г) Кеспекте
- д) Жоғарыдағының бәрі

Орыс тіліндегі оқулықта жоғарыдағы берілген жауаптардың бәрі айтылса, ал қазақша оқулықта тек «құмырадан» басқа ыдыс түрі енбей қалған. Бұл жерде, тест сұрағының орысша нұсқасы бойынша дұрысы (е) жауабы. Келесі № 246-шы тест сұрағына байланысты мағлұматты мектеп оқушысы қазақша Ежелгі Қазақстан тарихы оқулығынан қанша іздесе де таба алмайды. Демек, осы жерде біздің орта мектеп оқулықтарында (Қазақстан тарихы оқулықтарының қазақ тіліндегісі - Ж.Ж.) олқылықтардың әлі бар екендігі білінеді. Бірақ, қазақша оқулықтарға енбей қалғанымен бұл материалдар орта мектепке арналған орыс тіліндегі Қазақстан тарихы оқулықтарында бар екенін әрбір мұғалімнің есте ұстағаны жөн.

Екінші кемшілік ретінде қарастырып отырған сөзіміздің түйіні № 4, 160, 230, 233, 246, 375, 380, 387, 668, 678, 712, 716, 717, 732, 781, 819, 860, 936, 943, 963, 1172 немесе жинақтағы т.б. кейбір сұрақтар туралы мәліметті оқушылар қазақ тілінде жазылған 6-7-8-9 сынып оқулықтарынан таба алмайды. Жоғарыдағы реттік сандары көрсетілген тест сұрақтарының барлығынан біздің байқаған кемшілігіміз осы. Сондықтан, олардың бәрін тізіп, жаза беруді жөн көрмедік. Сонымен оқулықтардағы олқылықтарға назар аудару керектігі осы жерде тағы да көрініп-ақ тұр.

Үшінші кемшілік, осы БТМСҰО дайындаған тест сұрақтарының бірсыпырасының орта мектеп бағдарламасынан тыс, ЖОО-ға жүргізілетін бағдарлама бойынша құрастырылғандығы. Орта мектепте жүргізілмейтін материалды ЖОО-ға түсуде талапкерден талап етудің дұрыс емес екендігі туралы пікірімізді бұдан бұрында білдіргенбіз (4, 4). Қалай десек те былтырғы жинақпен салыстырғанда, биылғы оқу жылындағы тест жинағында осы мәселеге байланысты онды өзгерістер барын елемей әділетсіздікке саяр еді. Оған дәлел былтырғы оқу жылында көптеген тест сұрақтары ЖОО-ға арналған оқулықтардан, атап айтсақ «Қазақстан тарихының» I-томы мен «Қазақстан тарихы очерктері» сияқты академиялық еңбектерден дайындалған болатын. Себебі, бұл еңбектер ауыл мектебінің мұғалімі түгіл, қала орталығындағы орта мектеп мұғалімдерінің көпшілігінде бола бермейтінін ескерсек, біраз жайдың басы өзінен-өзі түсінікті болар еді.

Алайда, «жаңа» жинақтағы ішінара кейбір тест сұрақтарының мектеп оқулықтарында (екі тілдегісінде де - Ж.Ж.) жоқ материал бойынша, яғни ЖОО-ға қатысты еңбектерден дайындалғанын атап өтсек дейміз. Егер біз қателеспесек № 128, 175, 307, 608, 609, 610, 956, 957, 958 сұрақтар қайтадан қарауды қажет ететін сияқты. Мысалы, 307 сұрақ:

656 жылы Батыс түрік қағанатының құлауынан кейін Қимақ тайпалық одағы пайда болды. Қимақтардың басшысы қалай аталды?

- а) Жабғу
- б) Эльтебер
- с) Шад-тутук
- д) Қаған
- е) Сюбашы

Дұрыс жауабы: с) Шад-тутук. (5, 322)

Мектеп оқушысына жоғарыдағы ұғымдардың ішінен «шад-тутук» лауазымы (титұлы - Ж.Ж.) таныс емес болып көрінері белгілі. Өйткені, мектеп оқулығында ерте ортағасырлық феодалдық Қимақ мемлекетінің басшыларының лауазымы ретінде «жабғу», «қаған» ғана айтылады, ал «шад-тутук» лауазымы тек ЖОО-ға арналған еңбектерде ғана көрсетілген.

Осы тектес, № 608 сұрақты алып көрейік:

1594 ж. Тәуекел ханның өкілі Құл-Мұхаммед бастаған алғашқы қазақ елшілігі Москваға келді. Құл-Мұхаммед қандай маңызды сұрақты шешу керек болды?

- а) Москвада «аманат» ретінде қалдырылған інісі Ораз-Мұхаммедті босату және орыс үкіметімен достық қатынас құру
- б) Орыс мемлекетімен сауда керуендерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөнінде шартқа түру
- с) Россиямен сауда байланысын реттеу
- д) Россияға қазақ жерлерін қосу туралы үкіметке өтініш білдіру
- е) Россиямен шекараіас жерлерде бекініс қамалдарын салу мәселесін шешу

Дұрыс жауабы: а) Москвада «аманат» ретінде қалдырылған інісі Ораз-Мұхаммедті босату және орыс үкіметімен достық қатынас құру(5, 184).

Сол сияқты, № 957 сұрақ:

Алаш партиясының жетекшілері Қазан революциясын және қазақ мемлекеттігін кеңестік негізде құру идеясын неге қабылдамады?

- а) Қазан төңкерісінен көп бұрын олар Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына өз көзқарастарын, бағдарламасын кең насихаттады.
- б) Федеративтік Республикаға кірген әрбір мемлекет басқа мемлекеттермен - Федерация мүшелерімен өз бетінше жұмыс істей алады деп санады.
- с) «Алаш» партиясы ақиқат жағында болды, олар үшін кедейлер - жолдастар, байлар - халық жаулары...
- д) Жұмысшылар заңмен қорғалуы тиіс... «Алаш» партиясы бұл мәселе бойынша социал-демократтардың меньшевиктік тобы мен басқалардың бағдарламаларын қолдайды.
- е) Жоғарыда айтылғанның бәрі

Дұрыс жауабы: е) Жоғарыда айтылғанның бәрі (5, 308-309).

Бұл сұрақтардың жауаптары да орта мектеп бағдарламасына қатысты оқулықтардың бірде-бірінде кездеспейді.

Біздің пікірімізше, төртінші кемшілік мынадай. Бүгінгі таңда республикамыздағы орта мектептерде орта ғасырлардағы Қазақстан тарихына байланысты оқушыларға екі түрлі оқулық оқытылып жүргені белгілі. Оның біріншісі, сонау тәуелсіздік алған алғашқы жылдары жарық көрген сөйтіп, өтпелі кезеңнің ауыр жүгін көтеріп, кейін бірнеше рет толықтырылып, өңделіп қайтадан басылып шыққан Д.Бабаевтың оқу-құралы, ал екіншісі бергін келе жарық көрген академиялық еңбек «Қазақстан

тарихы» I томының негізінде жазылған К.Байпақов, Б.Е.Көмеков, К.А.Пищулинаның 7-8 сыныптарға арналған оқулығы. Аталып отырған оқу-құралдарын салыстыра қараған адам оқулықтар ішінен бір-біріне қайшы келетін немесе бір-бірін қайталамайтын мәліметтерді ұшыратады. ҚР ғылым және жоғары білім Министрлігінің Республикалық сараптау комиссиясы осы орта мектеп бағдарламасына сай құрылған тест тапсырмаларының жинағын құрастырғанда жоғарыда аталған екі оқулықты да пайдаланған. Алайда, осы оқулықтарда бір-біріне сәйкес келе бермейтін фактілер де кездеседі. Оған дәлел ретінде № 514 сұрақта: Ақ Орданың бірінші ханы кім болды?

а) Сасы-Бұқа; в) Ерзен хан; с) Мұбарак қожа; д) Ұрұс хан; е) Барақ хан;
Дұрыс жауабы: Сасы-Бұқа(6,3).

Ал, енді осы сұрақтың дұрыс жауабын академиялық еңбек негізінде жазылған; әрі уақыты жағынан соңғы кезде жарық көрген оқулықтардан іздесек, Сасы-Бұқа есімін кездестіре алмаймыз(7, 96). Осы оқулықта берілген мәліметке жүгінсек, онда былай делінген: «Алтын Ордаға тәуелділіктен түпкілікті құтылуға XIVғ. ортасында Ерзен мен Мүбәрәкқожа хандар (1320-1344 ж.ж.) билігі тұсында қол жетті». Сонымен, Ақ Орданың бірінші ханы кім? Сасы-Бұқа ма, әлде оның баласы Ерзен хан ба? Дәл жауабын анықтау үшін талапкерге орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы оқулығының екеуімен де бірге жұмыс жасауына тура келеді. Оқулықтардағы осы сияқты олқылықтар алдағы уақыттарда ескерілмесе, бұндай тест тапсырмалары талапкерлерді шатастырары, олардың деңгейін анықтағанда әділетсіздік туғызуы мүмкін.

Бесінші кемшілік ретінде айтарымыз, тест сұрақтарының емтиханға тапсырушы үшін барынша жеңілдетілуінде деп ойлаймыз. Кейде тест сұрақтарының мүлдем қарапайымдылығына білім деңгейі жоғары талапкерлердің өздері танданып, бұрынғыдай классикалық жүйедегідей емтихан сұрақтарына әр түрлі ұғымдарды сабақтастыра отырып жауап берудің керек болмай қалғандығын бірден байқайды. Осыдан кейін олар сұрақтарға мәселенің байыбына бармай-ақ механикалық тұрғыдан жауап бере салады. Мұның өзі «емтихан» деген түсінікті әбден құнсыздандырып, талапкердің білім дәрежесін емес, оның оқығанын жадында сақтау қабілетін сынап көру деңгейіне дейін төмендетеді. Біздің ойымызша БТМСҰО жариялап жүрген тест сұрақтарының біразы жалаң, маңызы төмен, екінші дәрежелі мәселелерді талап ететін проблемалар төңірегінен аса алмайтын сықылды. Оған мысал:

№ 396 сұрақ: «Кел балалар оқылық» атты өлеңнің авторы кім?

№ 397 сұрақ: «Жасымда ғылым бар деп ескермедім, пайдасын көре тұра тексермедім» деген өлең жолдарының авторы кім?

№ 398 сұрақ: «Абай Семейде қандай оқу орнында оқыды?»

Міне, көріп отырсыздар осындай көптеген мысалдар келтіруге болады. Күрделі, оқушының логикалық ойлауын қажет ететін тест сұрақтарының аз қолданылуы, біз әлі тест құрылымының ішкі мәнін терең игере алмай, бұл әдісті дұрыс пайдаланбай жүрміз бе деген күдікті ойға қалдырады. Жоғарыдағыдай оқушыларға бастауыш сыныптан таныс материалдар жоғары мектепке қабылданар студенттің білім көрсеткішін әліп таразылай алатын

құрал деп есептеуге болмайды. Сондықтан бүгінгі таңда қолданылып жүрген дәстүрлі тест сұрақтары толық кеңейтіліп, қиындатуды қажет ететін сияқты. (8, 65-68)

Алтыншы кемшілік - біздің ойымызша кей сұрақтардың берілген дұрыс жауаптары екіұшты немесе күмәнді деп айтуға негіз бар. Мысалы, 462 сұрақ:

Алтын Ордада салықты кім жинады?

- а) Бахадүрлер
- б) Бектер
- с) Басқақтар
- д) Даругтер
- е) Беклербектер

Осы сұрақтың дұрыс жауабы әдебиеттерде былай көрсетілген (Алтын Орда - Ж.Ж.) қалалар мен бағынышты ұлыстардан алым-салық, сыбаға жинау міндетін атқаратын *даругтер* мен *басқақтар* тағайындалды (7, 90; 5, 103). БТМСҰО дұрыс жауаптардың кілтін әзірлегенде жоғарыдағы екі жауаптың қайсысын таңдады екен деген заңды сұрақ туындайды.

Жоғарыда көрсетілген кемшіліктерден шығатын қорытынды төмендегідей:

1. Тест сұрақтарының орысшадан қазақшаға дұрыс, сауатты аударылмауы әрі басылымдық қателіктердің жіберілуі сұрақтың берілгенін немесе жауаптарын мүлде өзгертіп жіберген. Сөйтіп талапкерлерге үлкен қиындық туғызған. Тест сұрақтарын бірінші орыс тілінде дайындағандықтан БТМСҰО дұрыс жауаптардың кілтін түпнұсқа негізінде әзірлегендігі айтпаса да белгілі. Сондықтан жоғарыда айтылған кемшіліктерді ескерсек мәселеге бұлай қарау мүлде дұрыс емес.

2. Орта мектептегі қазақ тілінде жазылған оқулықтардағы қазақ тарихына қатысты олқылықтар қазақ мектебін тәмамдаған талапкерге тағы да қиындықтар әкелген. Оған басты себеп жоғарыда айтып өткеніміздей, оқу құралдарының да, тест жинағының да әуелі орыс тілінде дайындалғандығы.

3. Жалпы білім беретін орта мектеп оқулығынан тыс тапсырмалардың талапкерден талап етілуі мектептегі тарих пәні мұғалімдерін ойландырғандай. Дәл осы жерде «оқушы мектепте мүлде оқымаған материалды қалай білуі мүмкін» деген заңды сұрақ туады.

4. Алдағы уақытта БТМСҰО тест сұрақтарын дайындағанда оқулықтардағы олқылықтарды ескеріп, кейбір бір-біріне қайшы келетін материалдарды дұрыстап тексеріп, сұрыптағаннан кейін ғана жарияласа деген тілегіміз бар.

5. Тест сұрақтарының құрылымына мән берілсе, сұрақтар дайындалғанда тым қарабайырландырылып жіберілмей, мектеп бағдарламасының көлемінде күрделілендірілсе дейміз.

6. Тест сұрақтарының жауаптарының дұрыс, дәлдігіне көңіл аударылса дейміз.

БТМСҰО құрастырған тест сұрақтарының барлығын бірдей түбегейлі жоққа шығарудан аулақпыз, тек көзге түскен кемшіліктеріне ғана тоқталып, осы пәннің маманы ретінде пікір айттық. Онда да БТМСҰО-ның «бұл басылымдағы тест тапсырмаларында кемшіліктер мен байқалмаған қателер болуы мүмкін. Сондықтан «тест тапсырмаларының мазмұнын жақсарту мақсатында жасаған ұсыныстары үшін жанашыр оқырманға алдын ала ризашылығымызды білдіреміз және келесі басылымдарда өзгертулер енгізуге

дайынбыз» - дегенін есте ұстап, білгенімізді ортаға салдық. Сонымен бірге, аталған жинақта өзінің құрылымы және мазмұны жағынан орта мектеп бағдарламасына сай келетін сұрақтардың барын елемеу әділдік болмас еді. Қалай болғанда да «сын түзелмей, мін түзелмейді» деген қағиданы еске түсіріп, әуелі осал жақтарымызды түзетіп алсақ, қалғаны ешқайда қашпас.

Мақала авторының бұл пікірі әншейін байбалам, бұл жерде проблема жоқ, себебі тест тәсілінің тиімділігі кімнің кім екендігін екшеп шығарды деушілерде табылып қалар. Жалпылама қисын (логика) тұрғысынан алғанда талапкерлердің білім деңгейін анықтаудың әмбебап жүйесі аталып жүрген тестілеу әдісінің тиімділігі туралы уәжбен келісуге болады. Ал, біздің қозғап отырғанымыз тест тәсілі жөнінде емес, тест сұрақтарының сапалық мазмұны төңірегінде екенін оқырман өзі аңғара жатар.

Мақаламызды аяқтап келе айтарымыз автор бұрынғы мақаласында жасаған өз қорытындыларын бұл жолы да негіздеуі, яғни қайталауы әрине, кездейсоқ емес. Себебі, «ескі» жинақпен «жаңа» жинақтағы кемшіліктер өте ұқсас.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ж.Жақсығалиев «Қазақ тарихы» журналы 2000. №2., 3-7 бет.
2. Қазақстан тарихы пәнінен тест тапсырмалары. А., «Атамұра», 2000, 228 б.
3. Ж.Қасымбаев История Казахстана. 9-класс. 1995, § 2. 13-бет.
4. Ж.Жақсығалиев «Жас Алаш» газеті. № 78, 29 маусым 2000 ж. 4-бет
5. Қазақстан тарихы очерктері. А., «Дәуір», 1994,
6. Д.Бабаев Қазақстан тарихы. 8-сынып А., «Рауан» 1994. 3-бет.
7. К.Байпақов, Б.Е.Көмеков, К.А.Пищулина. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы. 7-8 сынып. Алматы «Рауан» 1995. 96-бет.
8. Ж.Жақсығалиев Тест тәсілін күрделілендіру. «Жстаз» журналы 2(4) 1999. 65-68 бет.

УДК 37.013.77:159.922.6

САРСЕНБАЕВА Б.И.

Психологический портрет современного студента

Студенчество – особая социальная категория, специфическая общность людей, организационно объединенных институтом высшего образования. Исторически эта социально-профессиональная категория сложилась со времени возникновения первых университетов в XI-XII вв. Студенчество включает людей целенаправленно, систематически штудирующих знания, овладевающих ими, занятых, как предполагается, усердным учебным трудом.

Психологический портрет современного студента

Студенчество является резервом интеллигенции. Оно ближе всего стоит к ней, и именно поэтому так важна правильная профессиональная и социальная подготовка студентов – будущих руководителей производства, образования, бизнеса, искусства и т.д. на всех уровнях.

Студенчество как социальная группа характеризуется профессиональной направленностью, сформированностью отношения к будущей профессии. И здесь важны два момента – правильность профессионального выбора и адекватность и полнота представления студента о выбранной профессии. Последнее включает знание тех требований, которые предъявляет профессия. Результаты многолетних исследований свидетельствуют, что уровень представлений студентов о профессии (адекватно – неадекватно) непосредственно соотносится с уровнем его отношения к учебе: чем менее полное представление о профессии у студента, тем меньше выражено у него положительное отношение к учебе. При этом утверждается, что большинство студентов тем не менее положительно относится к учебе.

В социально-психологическом аспекте студенчество по сравнению с другими группами населения должно отличаться наиболее высоким образовательным уровнем, наиболее активным потреблением культуры, наиболее высоким уровнем познавательной мотивации.

В то же время студенчество – это социальная общность, характеризующаяся наивысшей социальной активностью и достаточно гармоничным сочетанием интеллектуальной и социальной зрелости. Учет этой особенности студенчества должен лежать в основе уважительного отношения преподавателя к каждому студенту – партнеру педагогического общения, интересной для преподавателя личности. В русле личностно-деятельностного подхода, студент рассматривается не в качестве пассивного объекта обучения, а как активный субъект педагогического общения. Студенту присуща специфическая направленность познавательной и коммуникативной активности на решение конкретных задач.

Одновременно самой формой работы стимулируется открытость, доверительность, объективность и принципиальность общения со студентами. В то же время у студентов развиваются коммуникативные умения, в реализации которых студенты испытывают большие затруднения. В условиях осуществления социально ориентированного учебно-педагогического общения студенты чувствуют затруднения и из-за непривычности публичных выступлений (49%), и из-за ощущения несоответствия того, что происходит, интуитивно сложившемуся представлению о том, как это должно быть, и из-за скованности жестов, движения, общего поведения, которое ранее было естественным (71%).

В социально-психологической характеристике студенчества важно также учесть, что эта пора развития человека, этот этап его жизни соотносится с формированием относительной экономической самостоятельности, отходом от родительского дома и образованием собственной семьи. Студенчество – центральный период становления характера и интеллекта личности в целом. Это время спортивных рекордов, художественных, технических и научных достижений. Студенчество – период интенсивной и активной социализации человека, что также должно быть учтено преподавателем в

проблематике и приемах организации педагогического общения.

Студенчество – это особый возрастной период поздней юности – ранней взрослости, период от 17 до 25 лет. «Большинство исследователей описывает процесс развития человека в этом возрасте как непрерывное нарастание функциональной работоспособности и продуктивности, динамики прогрессивного движения без каких-либо понижений и кризисов, даже без стабилизации функций. Несомненно, в студенческом возрасте имеются наибольшие возможности развития: именно в этом возрастном диапазоне расположены сенситивные периоды, которыми еще недостаточно воспользовались при обучении. В сложной структуре этого периода развития моменты повышения одной функции (лики, или оптимумы) совмещаются не только с моментами стабилизации, но и понижения других функций». Такова общая психофизиологическая характеристика студенческого возраста. В этом возрасте наиболее интенсивно происходит процесс регулирования, накопления, сохранения, логического переструктурирования получаемых знаний, их проецирование на практическую деятельность.

Обучение в ЗКУ, способствуя структурообразованию его интеллекта, в то же время основывается на особенностях его функционирования. Так, было показано, что в студенческом возрасте возрастает роль фактора внимания (в 18-21 год он занимает 4-ое место по числу мощности корреляционных связей, а в 20-25 лет – уже 2-ое). 18-21 год характеризуется наименьшим объемом внимания, повышением уровня его концентраций. Усиление устойчивости внимания повышается с 22 лет. Это свидетельствует о важности целенаправленной работы над организацией внимания студентов в учебном процессе. Развитие мышления и памяти находится в тесной и не прямой зависимости. В 19-24 года мнемические функции опережают логические, а в 20, 23, 25 лет отмечается обратная картина. В 22 года и 26 лет наблюдается снижение показателей обеих функций. 18-19 лет характеризуются относительной стабилизацией мыслительных функций. Полученные данные свидетельствуют о том, что студенческий возраст – это пора сложнейшего структурирования интеллекта, которое очень индивидуально и вариативно. Следовательно, учебные задания всегда одновременно должны иметь два плана – понимание и запоминание, осмысление и структурирование в памяти студента усваиваемого материала. Такая постановка вопроса уже находит отражение в целом ряде учебников, учебных пособий, разработок, где отличается неразрывность осмысления, понимания и закрепления учебной информации в памяти студентов в процессе решения проблемных задач. Активизация познавательной активности студентов не должна быть самоцелью, она должна постоянно сопровождаться организацией запоминания.

Студент выступает в качестве субъекта учебной деятельности, которая прежде всего определяется мотивами.

Многие исследователи считают, что два типа мотивов характеризуют преимущественно учебную деятельность – мотивация достижения и познавательная мотивация. Последняя является основой учебно-познавательной деятельности человека. Соответствуя самой природе его

мыслительной деятельности. Она возникает в проблемной ситуации и развивается при правильном взаимодействии и отношении студентов и преподавателей. В обучении мотивацию достижения надо подчинить познавательной и профессиональной мотивации.

Во время обучения в вузе должна сформироваться прочная основа трудовой, профессиональной деятельности. Усвоенные в обучении знания, умения, навыки выступают уже не в качестве предмета учебной деятельности, а в качестве средства деятельности профессиональной (А.А.Вербицкий, Т.А.Платонова). Однако результаты опросов показывают, что у некоторой части студентов не было мотива интереса к профессии при выборе вуза, ряд студентов не уверены в правильности выбора или отрицательно относятся к будущей профессии.

По характеру осуществления учебной деятельности студенты как ее субъекты могут быть отнесены к одной из четырех выделенных групп, на основе особенностей планирования собственной деятельности, постановки целей, самооценки, избирательности, профессиональной направленности, мотивированности и др. При этом определение мотивационной обеспеченности студента является одной из насущных задач обучения, которую предлагается решать даже на уровне мотивационного отбора, дополняющего экзаменационный отбор.

Существенным показателем студента – субъекта учебной деятельности – служит его умение осуществлять все виды и формы этой деятельности. Однако результаты специальных исследований показывают, что большинство студентов не умеют слушать и записывать лекций, конспектировать литературу. В большинстве случаев записывается только 18-20% лекционного материала. Студенты не умеют выступать перед аудиторией (28,8%), вести спор (18,6%), давать академическую оценку проблем (16,3%). На материале исследований было показано, что 37,5% студентов стремятся хорошо учиться, 53,6% не всегда стараются, а 8% не стремятся к хорошей учебе. Но и у тех, кто стремится хорошо учиться в 67,2% случаев учеба не идет хорошо. Перед преподавателем возникает естественная психолого-педагогическая задача формирования студента как субъекта учебной деятельности. Это предполагает прежде всего необходимость обучения его умению учиться планировать, организовывать свою деятельность. Подобная постановка вопроса требует первоначального определения самих учебных действий, которые необходимы для успешной учебы, программы их выполнения на конкретном учебном материале и четкой организации упражнений по их формированию. При этом образец выполнения этих действий должен демонстрировать сам преподаватель, влияние которого особенно важно в адаптационный период обучения на I курсе.

Глубокие научные знания, педагогическое мастерство, дидактичность, человечность и объективность педагогического общения – вот условия, катализирующие формирование студенческого самосознания, способствующие успешности его учебной деятельности.

Необходимо подчеркнуть важность учета преподавателем вхождения человека в роль студента, объективных сложностей адаптационного периода

учебной деятельности и влияние на характер протекания адаптации ценностных ориентаций человека, его мотивации и таких его психологических индивидуальных свойств, как тревожность, эмоциональность и др.

Рассмотрение студента как социально зрелой личности, носителя научного мировоззрения предполагает учет того, что мировоззрение есть не только система взглядов человека на мир, но и (а это очень важно) на свое место в мире. Другими словами, формирование мировоззрения студента означает развитие его рефлексии, осознание им себя субъектом деятельности, носителем определенных общественных ценностей, социально полезной личностью. Это, в свою очередь, означает для преподавателя необходимость усиления диалогичности обучения, специальной организации педагогического общения, создания для студентов условий возможности отстаивания своих взглядов, ценностных ориентаций, целей, жизненных позиций в процессе учебно-воспитательной работы. При этом очевидно, что учиться, осознавать себя, осмысливать свою жизненную позицию легче в «школе мышления», а не в «школе памяти». Это положение соотносимо с современными тенденциями высшего образования в Республике Казахстан.

УДК 378.1+808.5

ҚЫДЫРШАЕВ А.С.

Жоғары оқу орындарында шешендік өнер негіздерін оқыту мәселелері

«Риторика» сөзінің сан ғасырлар бойы қалыптасқан шын мәніндегі мағынасы жуық аралықта ғана қайтарылды. Бұған көп уақыт та бола қойған жоқ. Тек соңғы жылдары ғана біз оны шешендік өнер теориясы мағынасында қабылдай бастадық. Ұзақ уақыт бойы ол көбіне-көп «мағынасы аз әдемі сөз» ретіндегі ауыспалы мағынасында қолданылды. Мәселен, Ресейде сөйлеудің жалпы қағидалары (жалпы риторика) мен сөйлеу өнерінің жекелеген түрлері мен тектерінің заңдылықтары (жеке риторика) туралы ғылым ретіндегі шешендік өнерді көзге ілмеу, одан алшақтау ХІХ ғасырдың 2-жартысынан басталған. Тұрасын айтқанда, ғасыр соңына қарай шешендік өнер пәні оқу бағдарламаларынан шығарылып тасталды. Көп кешікпей осының салдары ретінде қоғамның сөйлеу мәдениетінің деңгейі шұғыл төмендегені анықталды. ХХ ғасырдың 20-30-жылдары академик В.В. Виноградов шешендік өнерден бас тартудың себебін қарастыра келе, оны ғылым ретінде қайта қалыптастыру керектігін қолдады (198-120). Алайда бұдан кейін де сан жылдар бойы шешендік өнер қоғам үшін «қажетсіз»

қалпында қалды. Негізінен шешендік өнер идеологиялық насихаттың құралы ретінде қарастырылды, ал көпшілік алдында сөйлеу мәселесін жан-жақты қамтитын әдебиеттерді оқып-үйрену тек кәсіби лекторлардың еншісіне ғана тиді. Бұған дәлелдің бірі - көптеген гуманитарлық, техникалық жоғары білімді адамдардың шешендік өнерге ие болуы былай тұрсын, көбіне өз ой-пікірін түсінікті де байланысты қалыпта білдіре алмауы.

Салыстырмалы тұрғыда алғанда шешендік өнерден алшақтау, аулақтау батыс елдеріне де тән. Дегенмен XX ғасырдың 50-60- жылдарының өзінде-ақ АҚШ-да, Батыс Еуропа елдерінде ғылым және оқу пәні ретінде шешендік өнердің жандануының, қайта дамуының, өркендеуінің белсенді үрдісі басталды. Ал Қазақстанның білім беру жүйесінде ол әлі де берік орын ала алған жоқ. Мамандардың пікіріне жүгінсек, шешендік өнердің тарихы мен теориясы мәселесімен айналысатын мектепте және университеттерде шешендік өнерді оқытудың батыстық тәжірибесінің пайдалы тұстары да аз емес. Аталмыш ілімнің өзіндік рөлін жете бағаламаудың ақыры бізде (мәселен, АҚШ-нан айырмалы) мықты «шешен тұлғалардың» қалыптаспауына, болмауына, жоғалуына әкелер еді. «Шешен тұлға» ұғымының мазмұны өз құрамына дәстүрлі түрде «тілдік қабілет-қарым, білім-дағды жиынтығын, күрделілік дәрежесі әр қилы сөйлеу сәттерін жүзеге асыруға әзірлікті» қамтиды (2, 29). Сондай-ақ мықты «шешен тұлғаның» негізгі сипатына мәліметтік бай қор мен оны үнемі молықтыруға ұмтылыс және сөйлеу мәдениетінің жоғарылығы қатысты (3, 12).

Сонғы жылдары қазақ елінде де әлдеқашан ұмыт болған ғылым, өнер саласына деген дұрыс көзқарас қалыптасып, бірте-бірте онды өзгерістер ербұде екендігін жоққа да шығара алмаймыз. Бұл заңды да, себебі тілдік қатынастың барлық түрлерін игерген жоғары мәдениетті адамдарға қоғам қажетсінуі айқын аңғарылуда. Қайта оралған «тиімді коммуникацияның жағдайы мен формасы туралы» (4,364) шешендік өнер ғылымы қоғамдағы сөйлеу мәдениеті деңгейін көтеру мен мықты «шешен тұлғаларды» тәрбиелеу мәселесін шешу жолдарын ұсынуы тиіс.

Шешендік өнердің қайта оралу үрдісі гуманитарлық білім беру жүйесінде ендігі сезіле бастағаны ақиқат. Төменгі сынып оқушылары үшін ғана емес, гуманитарлық профильдегі гимназия, лицей, мектеп шәкірттеріне арналған арнайы оқу құралдарының пайда болуы оған дәлел (5;6;7;8;9;10). Десек те, шешендік өнердің гуманитарлық, техникалық оқу орындарының міндетті пәндерінің біріне айналуы әлі де аз мерзімді керек етпейтіні де даусыз. Мәселен, жаратылыстану-математикалық циклдегі пәндерді тереңдетіп оқытып-меңгерту бағытын ұстанған білім ордаларының оқу бағдарламаларында шешендік өнерге орын табылмай отыр. Сол себептен де физика-математика мектептерінен техникалық жоғары оқу орындарына түскен студенттердің шешендік өнер негіздерінен бейхабар болуы заңды да. Ал қазіргі таңда мұндай білімнің қажеттілігі айдай анық. Техникалық білім ордаларының студенттеріне жүргізілген анкеталық сұрақтардың жауаптарына сүйене айтар болсақ, сұралған 123 бірінші курс студенттерінің 102-сі (83 %) техникалық жоғары оқу орындарының бағдарламасына «Шешендік өнер негіздері» курсының енгізілуін қолдауы көп нәрсені

аңғартса керек-ті. Бүгінгі таңда баса ескерер ерекше түс – егер де адамның жалпы мәдени деңгейі жеткілікті дәрежеде жоғары болса ғана, жинақталған кәсіби білім мен дағды жемісті жетістікке жеткізе алатынын болашақ мамандардың терең түсінуінің қажеттігі. Соңғы жылдары білім саласын гуманизациялау мен гуманитаризациялау идеясының алғы лекке шығуының өзі осыны аңғартады. Бұған қоса жоғары мектеп оқытушылары арасында гуманитарлық және техникалық білімді интеграциялау қажеттілігі, оның жолдарын жинақтау белсенді талқылануда. Мәселен, И.Корниловтің «Инженерлерді даярлау жүйесі: әлеуметтік көрінісі» атты мақаласында мәскеулік жоғары оқу орындарының жоғарғы курс студенттері, әскери-инженерлік академияның оқытушылары мен тыңдаушылары, өртүрлі мамандықтағы ғылыми қызметкерлер, инженерлер арасында жүргізілген анкеталық сұраудың қорытындылары жарияланған. Сұралғандардың 83,4 %-ы инженерлер үшін гуманитарлық білімнің маңыздылығын атап көрсеткен (11, 85). Инженерлік жұмыста математикалық, жаратылыстанушылық, техникалық және гуманитарлық (бөле-жара көрсетілді - А.Қ.) білімнің қатыстылығы туралы В.Никитаев өзінің «Инженерлік жұмыстағы техникалық және гуманитарлық білім туралы» атты мақаласында тілге тиек етеді (12,87-96).

Қазіргі қоғамның мәдени даму сатысы мамандардан «кең тұрғыда гуманитарлық қалыпта ойлана білуді, өнеркәсіптік өркендеу, даму заңдары бойынша кәсіби қимыл-әрекетті құра білу қабілеттілігін» (13,117) талап етеді. Дегенмен әңгіме арқауы «өз еңбегінің тиімділігін қамтамасыз ете білу үшін, инженер-техник саласы жұмыскерінің интеллектуальды әзірлік деңгейінің жеткілікті қалпына ие болуында» ғана емес (14,90). Сондай-ақ, осы ретте тек гуманитарлық білім ғана көпшілікке мәнді құндылықтарға жауапкершілік, танымдық тұрғыда өзіндік көзқарасты анықтау, жалпы мәдени хабардарлық, жекелік өзін-өзі актуализациялау сияқты жемісті ырықтарды қалыптастыра алатынын ескеру артық емес (15,85-89).

Кейінгі жылдары көптеген гуманитарлық, техникалық жоғары оқу орындарында міндетті гуманитарлық курстардан (тарих, философия, мәдениеттану, саясаттану) өзге ғылым мен техника тарихы, өзара жекелік және іскерлік қатынас мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, шешендік өнер бойынша арнайы курстар енгізілуде. Біздің ойымызша, білім беру саласын гуманизациялау мен гуманитаризациялаудың басты бағыттарының бірі белсенді оқытудың формалары мен әдістерін жетілдіру (мәселен, оқыту үрдісінде субъектінің субъектіге қарым-қатынасы ұстанымын жүзеге асыру сияқты) болғандықтан да, жоғары оқу орындарының бағдарламасына шешендік өнерді енгізу мүмкіндіктің болу-болмауына қарай емес, ауадай қажетті де. Ендеше, сөйлеу өнерін оқыту аса керекті іс. Бұл ретте тек шешендік өнер ғана ескерілмеуі тиіс (бұл негізгі бағыттардың бірі ғана), соған қоса білім алушы қауымның тілдік ойлау әрекетін белсендіру бағытындағы үздіксіз жүргізілетін жүйелі де салмақты жұмыстарды есте ұстау абзал.

Соңғы тұста, мәселен, А.А. Вербицкий жобасымен талқыланып әзірленген, белсенді даму үстіндегі контекстік оқыту концепциясы қызығушылық туғызуда. Зерттеуші пікіріне сүйенсек, оқытудың негізі өмір мен қимыл -

өрекеттің контексті болуы тиіс. Осыған орай «басты мақсат - нақты пәндік материал негізінде шығармашылық тұрғыда ойлауды дамыту қалпын үйлестірудегі қалыптасқан өндіріс пен қоғам жағдайын, кәсіби топтардың іс-әрекетін модельдеуден ғана тұрмайды» (16,15). Сондай-ақ, мәселе бірлескен іс-әрекет үрдісіндегі индивидуумдарға қатысты белгілі бір қатынастардың модельдерін жасау туралы да. Бұл сияқты қарым-қатынас іс-әрекеттің тегіне байланыссыз сөйлеу қатынасы үрдісінде қалыптасады, ал контекстік оқыту концепциясы негізінде жүзеге асырылатын шешендік өнердің рөлі баға жеткізгісіз.

Сөз болып отырған курс Батыс Қазақстан гуманитарлық университетінде алғашында 20 сағат көлеміндегі лекциялық және машықтық сабақтарды қамтыды. Әрине, аталмыш ілім саласы бойынша білім-білік дағдыларын қалыптастыруға бөлінген сағат мөлшерінің аздығы дәлелдеуді қажет етпейді. Ал кейінгі оқу жылдарында аталған курс белгілі шамада ұлғайып, 36 сағат көлеміндегі лекциялық және машықтық сабақтарды қамтыды. Алайда, біздің ойымызша, курс бойынша бөлінген жоғарғы сағат мөлшері де ғылым саласы үшін аздық етеді. Яғни, шешендік өнер ғылымы саласы бойынша біршама жан-жақты білім-білік дағдыларын студент бойына сіңіру үшін кемінде 68 сағаттық мөлшер ұсыну орынды да тиімді. Сондай-ақ қазіргі таңда аталмыш курс Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің барлық факультеттерінде де жүргізіліп, тәжірибеден өтуде.

Демек, бұл саладағы оқу - әдістемелік зерттеу жұмысының өзектілігі гуманитарлық жоғары оқу орындарының оқу бағдарламасында шешендік өнер сияқты жаңа пәннің пайда болуымен, соған сәйкесті жоғары оқу орындарының өзіндік ерекшеліктеріне толық сай келетін шешендік өнер негіздерін оқыту әдістемесі талдамаларының қажеттілігімен дәйектеледі.

Жалпы жоғары оқу орындарында шешендік өнерді оқытудың өзіндік ерекшеліктерін талдауда төмендегі қос қалтарысты бөле-жара ескеру тиімді дер едік.

Біріншіден, гуманитарлық университеттердегі филология, тарих және құқық факультеттерінен өзге, мәселен, болашақ физик-математик, экономист-информатик т.б. мамандықтары үшін шешендік өнер негізгі пән болып есептелмейді, сондықтан да студенттерге оның мән-мағынасы, алғашқы ретте, онша терең де емес. Дегенмен де бұл ретте алғашқы сабақтан бастап осы пәнге деген қызығушылықтың, ынта қожышылықтың арта түсуін баса айтуымыз қажет. Бұны негізгі пәндерді оқыту үрдісінде студенттердің өзіндік коммуникативті мүмкіндіктерін дамыту жағдайларының өлшеулі болуымен, яғни ол сабақтарда көбіне-көп шектеулі де шақтаулы, қатаң формула тілінің үстемдік құруымен түсіндіруге болар.

Екіншіден, шешендік өнер негіздерін гуманитарлық жоғары оқу орындарында даярланатын өзге мамандықтарға қарағанда, экономика-информатика, физика-математика бөлімдері студенттері жеңіл әрі тез меңгере алуы тиіс. Бұл сияқты тұжырым шешендік өнерді сөйлеудің сыртқы құрылымын ұйымдастыру ғана емес, сонымен бірге жалпы алғанда барлық ойлана сөйлеу үрдісінің технологиясы ретінде қарастырсақ, мүлдем қарама-қайшы да көрінбейді. Ғалымдар Е.А.Юнина мен Г.М.Сағач «Жалпы риторика» (17) еңбегінде қазіргі шешендік өнерге тап осы көзқараспен

қарауды ұсынады. Біз де өз зерттеуімізде осы іспеттес көзқарасқа сүйендік. Ендеше ойлана сөйлеу үрдісін ұйымдастыру технологиясы ретіндегі шешендік өнер мәнін төмендегі формула айқын аңғартады:

$$\text{Ш} = \text{К} + \text{А} + \text{С} + \text{Т} + \text{С}_1 + \text{ТК} + \text{ЖТ}$$

Мұндағы Ш - шешендік өнер; К - концептуальды заң; А - аудиторияны модельдеу заңы; С - стратегиялық заң; Т - тактикалық заң; С₁ - сөйлеу (тілдік) заңы; ТК - тиімді коммуникация заңы; ЖТ - жүйелі талдау заңы (17,33).

Бөлшектемей айтсақ, антикалық дәуірде қалыптасқан риторикалық заңдарға ешбір қарама-қайшы келместен шешендік өнердің ұсынылып отырған математикалық интерпретациясы аталмыш ғылымның қалыпты жүйелі табиғатын анық аңғарып көруге мүмкіндік береді. Ал осы орайлас жүйе белгілі бір деңгейде гуманитарлық, техникалық жоғары оқу орнының студенттеріне шешендік өнерді оқытуды (әсіресе, бастапқы кезеңде) жеңілдетіп, олардың «тілінде» өңгіме жасауға септеседі, жағдай туғызады. Ендеше, шешендік өнер пәні гуманитарлық және техникалық жоғары оқу орындарының оқу жоспарларына шектеулі тұрғыда енгізілуі тиіс. Осы орайда оның жалпы ойлана сөйлеу үрдісінің технологиясы және кез-келген аудиториямен барлық деңгейде қатынас жасауға қажетті икем-дағдыларды беретін пән ретіндегі прагматикалық аспектісін жоғарылату керек-ақ. Айналып келгенде жоғарыда атап көрсетілген жоғары оқу орындарында шешендік өнер негіздерін оқытудың өзіндік ерекшеліктерін айқындайтын мәліметтер, осы саланың арнайы әдістемесін жасаудың аса қажеттілігін дәлелдейді.

Жинақтай айтсақ, осы орайдағы ғылыми - әдістемелік зерттеу жұмысының мақсаты гуманитарлық жоғары оқу орнында шешендік өнер негіздерін оқытудың ерекшеліктерін көрсету, ұстанымдарын анықтау; осының негізінде гуманитарлық жоғары оқу орны үшін «Шешендік өнер негіздері» курсы бағдарламасының нұсқасын талқылап әзірлеу; оқытудың бірден-бір тиімді формасы мен әдістерін анықтау, ғылыми негіздеу және тәжірибелік сынақтан өткізе отырып тексеру болмақ. Ал гуманитарлық жоғары оқу орнындағы «Шешендік өнер негіздері» курсы төмендегі жағдайларға бірден-бір септесері анық:

1. Шешендік өнерге «технология» ретінде қарауды жүзеге асыру үрдісінде студенттердің ойлана сөйлеу әрекетін ұйымдастыру дағдыларын қалыптастырады.

2. Жалпы мәдени дәрежесі негізінде студенттердің сөйлеу мәдениетінің деңгейін көтереді.

3. Риторикалық заңдар мен қағидалар туралы білім негізінде тиімді коммуникация дағдыларын қалыптастырады (бұның ішінде көпшілік алдында сөйлеу дағдылары да бар).

4. Кәсіби іс-әрекетте жетістікке жетудің негізгі алғы шарты ретінде өзара және іскерлік қатынастың машықтық дағдыларын дамытады.

Әрине, зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін төмендегі негізгі міндеттердің шоғырын шешуді керек етеді деп білеміз:

1) Шешендік өнерді оқытудың әдістемелік және лингвopsихологиялық

Жоғары оқу орындарында шешендік өнер ...

негіздерін оқып-үйрену және жүйелеу;

2) Шешендік өнер мен сөйлеу мәдениеті бойынша жоғары оқу орындарына арналған қолда бар бағдарламаларды егжей-тегжейлі талдау;

3) Гуманитарлық жоғары оқу орнының бірінші курс студенттерінің бастапқы кезеңдегі риторикалық дағдыларды (сөйлеу мәдениеті деңгейі де) меңгеру деңгейін анықтау;

4) Гуманитарлық жоғары оқу орнында шешендік негіздерін оқытудың әдістемелік жүйесін талдап әзірлеу және тәжірибе (эксперимент) арқылы тексеру; шешендік өнерді оқытудың өзіндік ұстанымдарын топтап жүйелеу және ғылыми негіздеу; жұмыс формалары мен әдістерін жіктеу, сипаттау;

5) Гуманитарлық жоғары оқу орнына арналған «Шешендік өнер негіздері» курсының бағдарламасын талдап әзірлеу, курс сабақтары үшін дидактикалық жадығаттарды іріктеу;

6) Ұсынылған шешендік өнер негіздерін оқыту әдістемесінің тиімділігін оқу эксперименті барысында тексеру, оның нәтижелерін статистикалық сатыда електен өткізу және әдістемелік тұрғыда саралау.

Сөзсіз осы реттегі зерттеу жұмысының методологиялық негізі ретінде психологияның ойланып сөйлеу әрекеті аймағындағы зерттеулерді (Л.С. Выготский, Н.И. Жинкин, А.А. Леонтьев, И.А. Зимняя, Т.Н. Ушакова т.б.), шешендік өнер бойынша классикалық еңбектерді (Аристотель, Цицерон, Квинтилиан, М.В. Ломоносов, Н.Ф. Кошанский, А. Байтұрсынұлы, Ә.Маметова, Б.Адамбаев т.б.), шешендік өнердің қазіргі концепциялары туралы талдауларды (Н.А. Безменова, С.И. Гиндин, А.К. Михальская, Е.А. Юнина, Г.М. Сагач, М.Р. Қондыбаева, С.Негимов, М.Жармұхамедұлы т.б.), сондай-ақ шешендік өнер мен сөйлеу мәдениетін оқыту әдістемесіне қатысты зерттеулерді (М.Т. Баранов, Т.А. Ладыженская, М.Р. Львов, Т.И. Чижова, М.Балақаев, Р.Сыздықова т.б.) алу орынды.

Қазіргі таңда осы орайдағы ғылыми – зерттеу жұмысын қолға алуда мына мәселелерді айқындау міндетті:

1) Гуманитарлық жоғары оқу орнындағы “Шешендік өнер негіздері” курсының сабақтары тиімді коммуникацияның дағдыларын қалыптастыруға, студенттердің жалпы мәдени дәрежесіндегі сөйлеу мәдениеті деңгейін көтеруге, өзара және іскерлік қатынастағы машықтық дағдылардың дамуына септесетіні, жағдай жасайтыны дәлелденіп, әдістемелік жүйе талданып әзірленуі тиіс (мазмұны, әдістері, оқыту құралдары).

2) Гуманитарлық жоғары оқу орнының оқу үрдісінде шешендік өнерді оқыту әдістемесінің өзіндік ұстанымдары, әдістері және жұмыс амалдары нақтылануы және ғылыми негізделуі қажет.

3) Гуманитарлық жоғары оқу орны студенттеріне шешендік өнер негіздерін оқытуда жаттығулар жүйесі әзірленіп, оларды әртүрлі кезеңде орындаудың рациональды бірізділігі, жүйелігі анықталуы тиіс.

4) Шешендік өнер негіздерін оқыту барысында эмпиризм (адам баласының тәжірибесіне ғана негізделген) жолымен жұмыстың тиімді формалары тәжірибе арқылы анықталуы тиіс (лекция-диалог, семинар-дискуссия, коммуникативті ойын және т.б.).

Бұл сияқты зерттеудің теориялық мәні жеке адамның коммуникативтік мүмкіндіктерінің даму үрдісінің лингвистикалық, психологиялық, әдістемелік аспектілерінің түйінделуімен, гуманитарлық жоғары оқу орнында шешендік өнерді оқыту әдістемесінің ғылыми негізделуімен, шешендік өнерді оқытудың өзіндік әдістерінің жіктеліп ұсынылуымен құнды болмақ.

Сөзімізді жинақтай келе төмендегідей қағидалы тұжырымдарды айта алар едік:

1) Студенттердің жалпы мәдени дәрежесінің аясындағы сөйлеу мәдениетін көтеруге бағытталған гуманитарлық жоғары оқу орнында шешендік өнер негіздерін оқытудың арнайы әдістемесі ауадай қажет.

2) Шешендік өнер негіздерін оқытуды тиімді коммуникация дағдыларын қалыптастыруға, сондай-ақ болашақ кәсіби іс-әрекетінде жетістіктерге жетудің басты жағдайы ретінде өзара және іскерлік қатынастағы машықтық дағдыларды дамытуға септесетін арнайы әзірленген әдістеме базасында жүргізу керек-ақ.

3) Шешендік өнер негіздеріне оқытуды студенттермен жүргізілген экспериментальды жұмыстың сапалы нәтижелері арқылы тиімділігі анықталған арнайы іріктелген әдістердің, жұмыс амалдары мен формаларының көмегімен жүзеге асыру қажет.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Виноградов В.В. О художественной прозе // Виноградов В.В. О языке художественной прозы. - М.: Наука, 1980. - 98-120 - с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. - 263 с.
3. Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. - М.: Наука, 1991. - 213 с.
4. Гиндин С.И. Риторика и проблемы структуры текста // Общая риторика: Пер. с фр. / Дюбуа Ж. и др. - М.: Прогресс, 1986. - 355-364 - с.
5. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Культура и искусство речи. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. - 576 с.
6. Кохтев Н.Н. Риторика. - М.: Просвещение, 1994. - 207 с.
7. Львов М.Р. Риторика. Учебное пособие для учащихся ст. кл. средн. уч. заведений. - М.: Изд. Центр «Academia», 1995. - 256 с.
8. Михальская А.К. Основы риторики: Мысль и слово. - М.: Просвещение, 1996. - 416 с.
9. Негимов С. Шешендік өнер. - А.: Ана тілі, 1997, 208 б.
10. Жармұхамедұлы М. Шешендік өнер. - А.: Мұраттас, 1998, 255 б.
11. Корнилов И. Система подготовки инженеров: социологический ракурс // Высш. обр. в России, 1996. - № 2. - 79 - 87 - с.
12. Никитаев В. О техническом и гуманитарном знании в инженерной деятельности // Высш. обр. в России, 1996. - № 2. - 87-96 - с.
13. Груздев Г., Груздева В. Педагогическая технология эвристического типа // Высш. обр. в России, 1996. - № 1. - 117-121 - с.

14. Буглаев В., Лагерева В. Концепция гуманитарно-технической подготовки выпускников инженерного вуза // Высш. обр. в России, 1996. - № 1. - 89-92 с.
15. Розов Н. Ценности гуманитарного образования // Высшее образование в России, 1996. - № 1. - 85-89 с.
16. Вербицкий А.А. Человек в контексте речи. - М.: Знание, 1990. - 63 с.
17. Юнина Е.А., Сагач Г.М. Общая риторика. - Пермь, 1992.
18. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. - А.: Жазушы, 1989, 320 б.
19. Маметова Ә.С. Қазақ шешен билерінің сөздері және қазақ әдебиетіндегі оның орны. Филол. Ғылым. канд. ... дисс., А., 1945.
20. Адамбаев Б. Шешендік өнер. - А.: Ғылым, 1999, 204 б.
21. Балақаев М. «Қазақ тілінің мәдениеті». - А.: Қазақстан, 1971.
22. Сыздық Р. Сөз құдіреті. - А.: Санат, 1997, 224 б.

ЛИТЕРАТУРО- ВЕДЕНИЕ

УДК 821. 512. 122

МУСАЕВ А.

Қазақ әңгімелеріндегі сатира поэтикасы

Әдеби процестің қазіргі кезеңдегі өскен деңгейі тұрғысынан қарасақ, сатиралық дәстүрлердің әдебиетімізде қалыптасқандығын байқаймыз. Ол әсіресе қазақ прозасының жетекші жанрларының бірі - әңгімеде молынан кездеседі. 60-90 жылдардағы сатиралық дәстүрді дамытушылар қатарында Т.Әлімқұлов, Ә.Тарази, Д.Исабеков, М.Мағауин, Е.Домбаев, Т.Нұрмағамбетов, М. Қаназов, Ә. Сәрсенбаев, М. Байғұтов сияқты жазушылар бар. Олардың шығармалары өздерінің терең психологизмімен, өмірдің сан қырын қопарып ашуыменен, адам жанының нәзік иірімдерін тап басып жарқырата көрсетуіменен, жақсылық пен жамандықтың бітіспес тартысын қонымды көрсетуімен есте қалады.

Әдебиет - дүниенің сырт бейнесін ғана көрсететін айна емес, шындық болмыстың ішкі процестерін, бір байқағанға білінбейтін - адамдардың ойларындағы, сезімдеріндегі құбылыстарды аңғартатын рентген айнасы. Ол жай суреттеп қоймайды, олардың табиғат жаратылысын тексереді, туу, қалыптасу жолын зерттейді, бет алу, өзгерту процестерін барлайды.

Замандас бейнесі дегенді әлі біржақты түсінушілік бар. Біздіңше, қиындық та, біздегі зор кемшілік те өмірді өзінің сан түрлі бояуымен көрсете алмауымызда. Тек, ақ бояу, қара бояумен жұмыс істеуден жалығатын кез жетті. Үлкен суретші аталу үшін тек үлкен таудың, үлкен заводтың суретін салу шарт емес. Кішкентай мөлдір бұлақтың, оның жағасында өсіп тұрған жалғыз тал қызғалдақтың суретін келістіріп салып та үлкен суретші атануға әбден болады. Тоғышарлық кейінгі кезде болмаса, соңғы он бес - жиырма жылда пайда болған құбылыс емес. Олай дейтініміз, оған қарсы әр кезеңде өмір сүрген адамзат ақыт-ойының алыптары аяусыз соққы беріп отырған. Көрнекті орыс ойшылы Г.В.Плеханов «Идеология мещанина нашего времени» деген атақты философиялық еңбегінде мещандық тоғышарлық құбылыстың туу себептерін тарихи тұрғыдан талдау жасай келіп, оның кез-келген кемелдікке ұмтылған қоғамның рухани дамуына тигізетін кесепат әсері мен әлеуметтік залалды зардаптарын ашып көрсетеді. Біз айтып отырған тоғышарлық о бастан-ақ іштей де, сырттай да жақсылыққа қарап жанкештілікпен күресіп келе жатқан зымиян күш. Біз олардың қатарына: тамыр-таныстық, мансапқұмарлық, төрешілдік, бастаманы түншықтыру, өсіре белсенділік, көзбояушылық, екіжүзділік, паракорлық, өзімшілдік, сән-салтанат куушылық, үрейшілдік, жайбарақаттық, әділетсіздік, тұрпайылық, принципсіздік сияқты түрлерін жатқызсақ, белгілі сыншы С.Әшімбаев:

“Көзқарастағы тайыздық, дүниетанымдағы дүмшелік, сезімдегі желбуаздық, ниеттегі арамдық пен ашкөзділік, көңілдегі көрсоқырлық пен пейілдегі тарлық, көкейдегі тойымсыздық, жүрістегі сұйықтық, позициядағы самарқау бейтараптық, әрекеттегі жалтақтық, қарым-қатынастағы есеп пен пайдакүнемдік, сенімдегі немқұрайлылық...” тарды (1) жатқызады. Шындығында, осының бәрі де тоғышарлық аурудың басты-басты симптомдары.

Ал, қазіргі нарық заманының қыспағы қысқан сайын олар бұрынғыдан да аяр болар түсері хақ. Тек шебер қорғана да білмей, шебер шабуылдай да біледі. Бұл жолда ол ең ізгі, ең жаңа принциптер мен ұрандарды бетперде қып пайдалана алады. Екіжүзділік пен көлгірліктің, ыңғайпаздық пен күнбағарлықтың пырқау шегіне жеткен осы заманғы тоғышарлық өз ғұмырын ұзарту жолында неден болса да тартынбайды. Ең алдымен жас жеткіншектердің, жаңа ұрпақтың санасынан мықтап орын тебуге ұмтылады.

Тоғышарлықты қоғам дамуындағы әлеуметтік қауіпті құбылыс санап, оған қарсы күресте суреткерлік-азаматтық өмірдің ең жоғарғы мәні деп білген ұлы орыс жазушылары А.П.Чехов пен А.М.Горькийдің орындары өзгеше көрінеді. Олардың әңгімелеріндегі тоғышарлыққа қарсы бағытталған ерекше көркемдікпен берілген гуманистік-адамгершілік терең тенденция бұл жазушыларды бүгінгі оқушыға да етене жақын-етжақын етіп тұрған эстетикалық факторлардың бірі.

Төл әдебиетімізде ұлттық мінезіміз бен психологиямыздағы, тіршілігіміздегі тоғышарлық қылықтарымызды әшкерелеп жүргендердің қатарына Ә.Тарази жатады. Жазушының «Асу асу» жинағына енген «Көке» әңгімесімен әдебиетімізге алпысыншы жылдардың басында жаңа қалыптаса бастаған тоғышарлардың жаңа типі - Кірпішбайды алып келді. Бастан-аяқ ирониялық стильмен суреттей отырып кейіпкердің поэтикасын - оның мансапқорлығы арқылы ашады. Мансап жолында жанын беруге бар, тіпті қойнындағы әйелін де, «қылмыс» үстінде ұстап алса да, кейін қызметінен айырылатын болған соң «кешпіре» салады. Мансап жолында осылайша әйелін «құрбан» ете отырып ілгері жылжиды. Жазушының кейінгі шығармаларында облыстық, республикалық мекемелердің жауапты қызметкері, не басшыларының бірі ретінде көрінетін Кірпішбай - қалай дегенде де уақыт тудырған тоғышарлықтың жаңа бейнесі, типтік бейнесі ретінде есте қалады. Ирония негізінен адамның жеке басының қорғаушысы ретінде де, мың құбылған өмір мен оны өзіне басыбайлы тәуелді етпек болған мемлекеттік механизмге қарсы өмір сүретін әрекеті ретінде де қалыптасты. Онда негізінен дүниеге сыни көзқарас жекенің қоғамға қарсылығы, мемлекеттік биліктегі әділетсіздікке, оның жойқын күшіне деген қарсылықты ерекше эстетикалық және шығармашылық әдіспен беру мүмкіндігі болды. Ирония-кемшілікті, мін-мүлтікті астармен пернелеп сынау, сықақтау, мысқылдап кекету. Ирония - жоқ жақсылықты өп-өтірік бар ету арқылы, әдейі сол жоқ нәрсенің орнын ойсырата көрсету, мазақ қыту, оның өзін астарлап, объектіні талке ету, кері айтып келеке ету.

Соңғы жылдары қазақ прозасындағы жаңалық-сатира поэтикасында ирониялық бояудың молдығы дер едік. Иронияның ол шығармалардағы қолданылуы да әртүрлі. Біреуінде жазушы иронияны өз қаһарманына қолданса, біреуінде қаһарман өзін қоршаған ортаға, болмаса жазушы өтіп жатқан оқиғаға ирониялық көзқарасын білдіріп отырады. Әдеттегіден гөрі, аса ирониялық

рең Т.Әлімқұлов творчествосына тән. Жазушының «Ішін білсін», «Құлқын» әңгімелерінде кейіпкерлерінің құлқынның құлы екенін, өнерді халық игілігі үшін емес, өзінің жеке бас пайдасы үшін қажет деп білетін жан екенін танымыз. Т.Әлімқұлов тапқырлық көрсетуде қиялдан, ойдан қосып, жорамал жасап, әсерлеп шарттылыққа дейін барады. Сөйтсе де, көркемдіктің көп қырлы қасиетіне жауап бере отырып, шыншылдықты, сенімділікті, типтілікті, логикалық жүйені сақтайды. Жазушы шығармаларының үзілмей жалғасып келе жатқан қажырлы сатиралық сарынын байқаймыз. Қалжыңмен тілі шыққан, қалжыңмен өскен, уәжге ғана жығылатын, мысқылдап айтып үйренген қазақ мінезін ойлағанда, Т.Әлімқұловтың стильдік шеберлігінің бір қыры осы сарында ма деп топшылаймыз. Оның шығармаларының қай-қайсысында болмасын ұтымды уәж, кекті кекесін, ойып түсер ойнақы сөз мол кездеседі. Жазушы пендешілікті, осалдықты, жымысқы - зымияндықты, жалғандық жағымсыздықты әжуалап отырады. Адамдар арасындағы жақсылық пен жамандық неден басталып, неден аяқталатынын, қулық пен сұмдықтың қалайша өрбіп, өңезденіп жатарын, сөйтіп қабаттаса келіп қандайлық сыр, мазаққа айналарын, сезім жетегінде кеткенде адам піркіннің бойындағы шұғыл өзгерістердің неге бастап, нендей қиянға соғарын сезуге болғандай.

Әңгімедегі сатира поэтикасы кейде алға қойған нақты міндет, мақсатымен, идеясымен ажыратылады. Жанр таңдауға автордың икем, ыңғайы әсер етеді. Ол өзіне ыңғайлы сыр-қырына қанық, жазып төселген жанрын қалайды. Кейде жанр автордың стильдік тенденциясына қарай таңдалады. Сатира поэтикасына шартты сюжет оқыс шешімге қатты қиялымен өрлеп әсерлеуге жол беріледі. Бірақ сатира сюжетін фантазиялаудың да, кейіпкерлердің әрекетін шарттандырудың да шегі бар. Оның сюжеті сыйымды ситуациялардан тұруға, образдарды типті ортадағы, типті жағдайдағы типтік характерлер болуға тиіс.

Көрсетілген жылдары пайда болған әлеуметтік тозғындау элементтері қоғамның рухани көңіл-күйіне теріс әсер етті. Біздің халқымызға әрдайым тән болып, өзіміз мақтанып етіп келген асқақ адамгершілік қазыналарды - идеялық сенімділікті, еңбектегі энтузиазмды, ел сүйгіштік сезімдерді байқатпай мүжиді бастады. Қоғамдық істерге ынтаның кемуі, рухани жұтандық пен скептицизмнің пайда болуы, еңбектің моральдық стимулдары ролінің төмендеуі - осының сөзсіз салдары болды. Күнделікті шындық дүниесі мен жалған жылтырақтың дүниесі барған сайын бір-бірінен алшақтай берді. Зандарды аяқ асты ету, көзбояушылық пен парақорлық, жағымпаздық пен марапатшылдықты көтермелеу фактілері қоғамдағы адамгершілік ахуалына кесірлі ықпалын тигізді. Осындай зиянды тенденция Б. Тоғысбаевтың «Сый қонақ», С. Досымовтың «Институт филиалы», «Бәсеке», Ж. Түменбаевтің «00-07» әңгімелерінде көрініс тапты. Белгілі әдебиет теоретигі Ю.Борев: «В поэтике художественного произведения большую роль играет ракурс авторского взгляда, определенный угол зрения на происходящие события и действующих лиц. Автор выступает то всеведующим, то лицом, которому дано знать о событиях, но ничего неизвестно об их причинах и это становится поэтическим инструментом построения художественной реальности», - дейді (2). Бұл пікірдің жоғарыда аталған жазушылар творчествосына, оның көркемдік табиғатына қатынасы бар. Авторлар ауыл адамдарында жиі кездесетін бақайесеп, менмендік, іштарлық, көре

алмаушылық, көзге ілмеушілік, бәсеке сияқты жаман әдеттердің табиғатын ашады. Жазушы шығармаларында күлкі мөлшері кемелден асып жығылатын онша мол да емес. Әйтсе де, олардың негізі - ызалы, жиіркенішті, кекесінді күлкілер.

Қоғам аунап түскен кездегі қым - қуыт, аласапыран біздің санамызға сыйымсыздау, алабөтен күндер тізбегін туғызды. Бұл Қазақстандағы экономикалық өзгерістердің үлкен белесі - мемлекеттік кәсіпорындардың дербестік алып, өкімшілік басқару жүйесіне көзделген жоспарлы экономикадан буырқанған нарық теңізіне түскен кез еді. Сол тұста көп мекеме басшылары «қолыңнан келсе қонышынан бас» дегендей экономикалық басқару нәтижесін өз мүддесіне шеше бастады. Іс жүзінде ұзақ жылдар жиналған мемлекеттік дәулет талан - таражға түсті. Кәсіпорын, мекеме, кеңшар жұмысшылары мен қызметкерлері өз тарапынан жымқырып қалу, жұмысқа селсоқ қараумен жауап берді. Мұның өзі қылмыстың өршуін күшейтті. Соның барысында қоғамдық мал азайды, сатылды, ұрланды. Мәдениет ошақтары-мектептер, ауруханалар, бала-бақшалар, кітапханалар, мәдениет сарайлары жабыла бастады. Сөйтіп, берекесіздік бел алды. Сондықтан да, жаңа заман - өтпелі кезеңде жағымды идея, жағымды образ қалыптасып үлгерген жоқ. Алайда, өйтпелі кезеңде өтіп жатқан осындай келеңсіздіктер аз да болса біздің әдебиетімізде өз көрінісін тапты. М.Байғұтовтың «Бейшара», «Ақпандағы мысықтар», С.Асылбековтің «Күнбағыс алқабында», Л. Омарованың «Қырық бестегі қыз», «Ақ тайлақ», «Малтапқыш», «Түз адамы» әңгімелерінде нарық кезеңінің өткір проблемалары көтерілді.

М. Байғұтовтың «Ақпандағы мысықтар» әңгімесінде елімізде жүріп жатқан өзгерістердің халықтың рухани - әлеуметтік санасына, тұрмыс - тіршілігіне қалай әсер етіп жатқанын нанымды көрсетеді.

Жоғарғы оқу орындарының бірінің оқытушысы тұрмыс тапшылығынан, жалақының мардымсыздығынан ешқандай моральдық, материалдық қолдау көрмегендіктен базарға тұруға мәжбүр болғанын нанымды суреттейді. Оның алғашқы психологиялық халін жазушы былайша береді: «Бірде институт кафедрасында бірге істеген профессор кемпір бұдан қызанақ алды. Әуелгі кезде таныс кісілер келе қалса, бетінен оты лап етуші еді. Ал, профессор кемпір мұның алдына үшінші айда келіп тұрғандықтан, онша қызара қоймады. Профессор кемпір бұған қарап - қарап алды да қатты күрсінді. Күрсінгені түп-түгел өтірік еді. Егер апайының күрсінісін көкөніс тартатын таразысына салса, жалғандығы ап-анық аңғарылар еді. Ол кісі тіпті көзіне жас алмаққа өрекеттенді» (3). Осылайша басталған ирониялық рең бүкіл әңгіменің ұстынында ұсталған. Біздің базаршымыз жолайырықта тұр. Ол уақыт ағысымен бірге аға отырып, осынау өмірде өзінің тағдырын анықтайды. Оған, әрине, басынан өтіп жатқан аласапыран уақыттың титізер әсері де мол болмақ. Ал, Л. Омарованың әңгімелері өкімшілік жүйе ене бастаған тұстағы алмағайып шактың өрескел суреттерін береді. Автордың бір ерекшелігі, көп жағдайда оқырманның сезімталдығына, қабылдау дәрежесіне ден қояды. Не нәрсенің күлкілі, қолайсыз, керексіз екенін тәптіштеп жатпайды. Бұл жайында орыс жазушысы Ю. Трифонов, «Вряд ли надо объяснять читателю, что эгоизм, корыстолюбие, желание нажиться - это дурные качества. Здесь писатель может просто опираться на развитие чувства, развития

представления читателя ... По этому иногда достаточно какой - то совершенно минимальной интонации, повышения или понижения голоса, а читатель поймет ваше отношение» - деген еді (4) Л. Омарова әңгімелерінің көпшілігі сол дәрежеде жазылғанын мойындауымыз керек.

Қоғамдық өміріміздің дамуы, ондағы болып жатқан өзгерістер жазушыдан жаңа әдеби түр, жаңа көркемдік - эстетикалық көзқарастар тұдыруды талап ететіні, күтетіні анық. Бұл орайда жазушыларымыз небір күрделі проблема, қайшылықтарды ишаралап, астарлап жеткізуде - иронияны басты стильдік қару етіп алды. Ирониялық прозадағы характер автор мен персонаждың ирониялық көзқарастарының түйіскен жерінен басталып, қалыптаса бастайды. Характердің қалыптасуына ирониялық ойлау жүйесімен бірге, сатира мен юмордың бүкіл құралдары қызмет етеді. Сондықтан да, прозадағы иронияны - өмірлік қатынастар мен материалдарды беру мен бағалауда, дүниеге сыншыл көзқарастарды қалыптастыруда көркем әдеби әдіс деп бағалағанымыз жөн.

Біз бұл арада көркем прозаның шағын жанры - әңгімедегі сатира мен юмор поэтикасында кездесетін сан қилы ерекшеліктерге, оның ішінде негізінен қоғамдық дамудағы тоқырау, қайта құру, бетбұрыс, нарық деп аталатын кезеңде жарық көрген туындыларға тоқталдық. Бұл кезеңде жазылған шығармалар мен олардың көркемдік жүйесінің басты ерекшелігі деп мыналарды айтар едік:

- бұл уақытта сатиралық емес прозадағы сатиралық әдіс жүйесінің дамуына даңғыл жол ашылды;
- сатирик - жазушыларымыз да, прозашыларымыз да қоғамның әлеуметтік - экономикалық өткір проблемаларын батыл көтерді;
- сатиралық өткірлеу құралдарымен қоғам дамуының саяси - әлеуметтік кемшіліктерін сынауға, әшкерелеуге қолайлы жағдай қалыптасты;
- сатираның тәрбиелік мәні артты, келеңсіз жағдайларды суреттеуде де жағымды күлкінің ролі көтерілді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық - Алматы, Жазушы, 1985, 232-б.
2. Борев Ю.Б. Эстетика - 4-е издания М., 1988, стр.157.
3. Байғұтов М. Ақпандағы мысықтар "Қазақ әдебиеті" газеті. 18-ақпан, 1997, 8-б.
4. Трифонов Ю. Как слово наше отзовется... - М., 1985, стр.250.

Жанровое своеобразие романа У.Фолкнера «СВЕТ В АВГУСТЕ»

Интерес к проблеме литературных жанров и, в частности, к жанру романа особенно остро проявился в последние годы. В этой связи приведем ныне широко известное суждение М.Бахтина о том, что «жанровый костяк романа еще далеко не затвердел, и мы не можем предугадать всех его пластических возможностей» (1) Действительно, эта мысль имеет важное значение для исследования современного романа.

Сложные и многоплановые романы У.Фолкнера свидетельствуют о разнообразии творческих поисков писателя в области жанра. Трудность в изучении данной проблемы состоит в том, что творческая манера Фолкнера сложна и многообразна. Фолкнер отказывался определить какие-либо общие принципы, касающиеся формы или стиля. В ходе одной беседы Фолкнер сказал: «Я даю роману себя написать, не устанавливая принудительной длины или стиля». (2)

Нельзя, по-видимому, говорить об абсолютно единой манере, едином стиле фолкнеровских произведений. Его романы лишний раз убеждают в богатстве тематических и стилевых возможностей жанра. Фолкнер был убежден, что «сама тема, само повествование вызывают к жизни свой стиль; если тема глубоко волнует писателя, то он должен раскрыть ее, как может, должен сказать всю правду на этот раз, потому что следующего раза может и не быть» (3). Каждый роман, утверждал Фолкнер, требует своей формы.

«Иногда роман подсказывает с самого начала, как хочет, чтобы я его написал, и я писал книги за шесть недель; в другом случае я бился девять лет, поскольку не знал, как роман хочет, чтобы я его написал». (4)

Все это отражает сложность исканий писателя - не только в художественном, но и прежде в идейном плане. Так произошло и с романом «Свет в августе». Сложность затронутых в нем проблем продиктовала и сложную композицию романа, в котором сосуществуют несколько историй, почти независимых сюжетов. Однако, основная идея «человек выстоит», потому что способен на сострадание, жертвы и непреклонность» выражена уже в романе «Свет в августе», написанном в 1932 году.

Книга «Свет в августе» с ее многоплановостью, обилием сюжетных линий и сложными многосторонними связями является одной из лучших произведений У.Фолкнера.

Опыты и пробы Фолкнера в области современной формы романа приводили к разнообразным творческим результатам.

Анализ романа «Свет в августе» поможет выявить конкретную характеристику жанрового новаторства этого произведения. При исследовании

жанровых особенностей романа немаловажное значение имеют различия внутри романного-жанра. Однако до сих пор «мы не располагаем научно обоснованной классификацией, у нас нет общепринятых критериев для определения видовых различий внутри жанра», (5) писал Л.Якименко.

Картина американского романа «Свет в августе» довольно сложна, она трудно поддается классификации. И тем не менее недостатка в поисках, разного рода предложениях отнюдь не ощущается.

По интерпретации американского литературоведа Э.Моттрэма «Свет в августе» в некотором отношении является... пасторалью» (6).

Действие происходит в вымышленном графстве Йокнапатофа, что начинается на языке индейцев племени чикесо «медленно течет река по равнине». В романе сельское захолустье, бревенчатые хижины, керосиновые лампы; обувь - предмет городской «роскоши». Другой американский исследователь К.Брукс буквально повторил мнение предыдущего автора относительно жанра произведения «Свет в августе»; причем подчеркнул «комические мотивы», (7) присущие пасторали, выраженные в образе Б.Банча. Стремясь представить Йокнапатофу в пасторальном облике, К.Брукс и Э.Моттрэм, явно игнорируют яростный фанатизм дока Хайнса, расовые предрассудки толпы, преследующей Кристмаса, жестокость Перси Гримма - все это осталось за пределами созданной ими идиллической картины. И вообще роман никак не укладывается в тесные рамки пасторали. Называют роман «Свет в августе» «легендой», (8) Н.Х.Пиерсон: «мифом» (9). Д.М.О.Доннелл, не раскрывая суть этих определений.

Все определения романа даны исходя из субъективных критериев. Отвергая само понятие идейного содержания и критерий правдивости, К.Брукс, О.Виккери и другие исследователи обращают внимание лишь на форму произведения, рассматривают романы писателя вне связи с социальной действительностью.

У.Фолкнер не отрицает значения художественной формы, но главным считает все-таки содержание.

Советские литературоведы также уделили много внимания исследованию своеобразия романа «Свет в августе». Так, «Свет в августе» Т.Мотылева определяет как «социально-криминальный роман» с динамически разветвляющимся, причудливо закрученным сюжетом. (10)

М.Ландор считает, что «Свет в августе» надо рассматривать как «роман национального опыта», (11) то есть по его мнению перед нами мощное целое, и принципы организации материала близки русской традиции.

После «Анны Карениной» - одной из любимых книг Фолкнера трудно не увидеть, что «почти самостоятельные темы» истории Лины, Кристмаса и Хайтауэра представляют с разных сторон момент в жизни страны и юга, ту связь прошлого с настоящим, которая и открывается в романе через внутреннюю соотнесенность этих историй. Романтическая стихия этой книги Фолкнера считает М.Ландор достаточно близка и «Мертвым душам». И, действительно, сколько мертвого, хватающего живых, накопившегося в национальной жизни, отражено в этом романе. И как важна для романа гоголевская тема дороги. У дороги роман начинается, рассказом о дороге он завершается. Автор же монографии «Фолкнер» Н.Анастасьев называет

Жанровое своеобразие романа У.Фолкнера «СВЕТ В АВГУСТЕ»

роман «Свет в августе» «аналитическим», (12) потому что Фолкнер здесь пытается разобраться в потоках истории, не просто запечатлеть человеческое страдание, но понять смысл его и истоки.

Нелегко определить жанр фолкнеровского романа «Свет в августе». Каждое из вышеприведенных определений по-своему справедливо, но всякий раз оно лишь с одной стороны характеризует произведение. В данной работе мы постараемся уточнить последнее определение романа, остановившись на некоторых моментах, неполно вскрытых в книге Анастасьева.

Фолкнер постоянно искал пути усовершенствования творческого мастерства, исследовал новые области жизни, задумывался над глубокими социальными, философскими и психологическими проблемами.

Начнем анализ романа «Свет в августе» с элементов социального жанра в структуре романа. Одной из главных тем его творчества стал моральный кризис общества.

Писателя действительно волновали вопросы: Откуда зло в мире? Откуда зло в человеке? В поисках причин морального зла он исходит прежде всего из социального анализа объективной действительности. Так, в романе «Свет в августе», как нередко и в других своих произведениях, Фолкнер внимательно заглядывает в прошлое, дает предисторию своего героя; верно и то, что примесь черной крови становится для Кристмаса (главного героя романа) роковым обстоятельством, обрекает его на сиротство, бесправие, неприкаянность, одиночество, в конечном счете - на гибель.

Писатель обращается к прошлому, но это лишь рамка для писателя, лишь возможность изложить свои мысли относительно положения человека. Тяжелый груз прошлого, унаследованных предрассудков, фанатизма давит на героев романа, толкает их к бегству от жизни, а это в свою очередь, неминуемо приводит к саморазрушению личности. Но романист обращается к прошлому вовсе не потому, что хочет «аннулировать» время: ретроспекция у Фолкнера тесно связана с реалистической природой его творчества, с органически присущей ему потребностью - исследовать, анализировать, объяснить. «Джо Кристмас действительно вырос всем и всему чужим, но в этом меньше всего виновен он сам», (13) утверждает Т.Мотылева. И далее продолжает что мы отчетливо видим причины, в силу которых из малыша-подкидыша с белой кожей и примесью негритянской крови, никем не любимого и никому не нужного, испытавшего и травлю в сиротском приюте и благочестивое тиранство фермера-воспитателя, вырастает человек травмированный, озлобленный; мы понимаем и то, как должна была его раздражать истеричная, назойливо-покровительственная любовь мисс Берден, попытавшейся наставить его в христианской вере и вывести в люди. Вместе с тем немаловажно, что Фолкнер наделяет Кристмаса и неясной тоской по справедливости, человечности.

Таким образом, тупая озлобленность Кристмаса - не результат воли таинственного рока: тут действуют вполне познаваемые причины. И Фолкнер не жалок, он яростно борется, даже сознавая свою обреченность.

«Предмет моих мечтаний, - писал Фолкнер М.М.Каули, - собрать все в одной фразе - не только настоящее, но и все прошлое, на котором оно держится и которое овладевает настоящим мгновением за мгновением. (14)

Вот это стремление писателя собрать, сконцентрировать в одной фразе прошлое и настоящее, становится проблемой подхода к миру и человеку. В романе «Свет в августе» Фолкнер говорит о конкретной проблеме человека, поставленного общественной системой Америки в ситуацию, враждебную обществу и белых и черных, вынужденного объявить войну миру и погибнуть в этой войне. Фолкнер стремится со всей сложностью, ничего не упрощая, нарисовать картину жизни белых и черных на юге, показать всю противоестественность общества, в котором есть, возможно, негритянская кровь, становится отщепенцем, изгоем, отгороженным от общества непреодолимыми барьерами предрассудков. Следовательно, поведение Кристмаса в конечном счете определяется социальными причинами. Изображаемая Фолкнером жизнь американского юга, предъявляет читателю множество поводов для философских раздумий. Философская проблематика также нашла свое отражение в жанре романа «Свет в августе», где невольно встают вопросы: в чем заключен смысл «вечных истин», к которым приходят Хайтауэр и Джо Кристмас? Кристмас не может найти своего места в жизни, ибо не знает, белый он или негр. Всю жизнь Кристмас бежал от жестокой действительности. Лишь в самый последний миг своего существования Джо понимает, что его попытки уйти от действительности, прошлого были напрасны. Он признает власть прошлого над собой и в этом обретает подлинную свободу, обретает себя. Т.Морозова отмечает, что Фолкнер до конца оставляет открытым вопрос о том, действительно ли в Кристмase есть какая-то доля негритянской крови, и продолжает: «не исключено, что Кристмас - самый что ни на есть «стопроцентный белый». Никаких достоверных доказательств обратного не может представить ни один из персонажей романа. Кто он такой - черный или белый?»

Таким образом, Фолкнер «поставил в качестве одной из центральных проблем романа важную философскую проблему свободы выбора». (15) Именно в создании произведений, наполненных обобщенным философским смыслом, видит Фолкнер назначение художника.

В отличие от Кристмаса священник убежден, что в его жизни все предопределено прошлым. И лишь в конце романа, когда жизнь втягивает его в свой водоворот, наступает прозрение Хайтауэра. И он преодолевает ложь «южного мифа», который питал его самообман. Вместе с этим сознанием он также, как и Кристмас, обретает свободу. Кристмас и Хайтауэр в последние мгновения жизни приобщаются к высшим истинам.

Книга писателя «Свет в августе» наряду с показом сложнейшей философской проблемы свободы - трактует вопросы общечеловеческого значения: проблемы добра, гуманизма, назначения человека. Мир гармоничных человеческих отношений воплощает в себе Лина Гроув и Байрон Банч. Лина Гроув, крестьянская девушка, которая забеременев, отправилась на поиски своего возлюбленного, в наивном убеждении, что он женится на ней. В этом есть нечто трогательное, в спокойном ожидании добра, в том внимании, которое все люди оказывают ей на ее долгом пути в Джефферсон. Сродни Лине и повстречавшийся ей в Джефферсоне рабочий Байрон Банч. Это прямой и добрый человек, полюбивший Лину Гроув и ее будущего ребенка. Лина же при всех обстоятельствах сохраняет уверенность в

благополучном исходе своего путешествия. Это подводит нас к самому ценному в творчестве Фолкнера - к стоическому характеру его гуманизма. «Я верю, что человек не только выстоит - он победит», Лина - не только символ человеческого тепла, непоколебимой стойкости и мужества, но и олицетворение вечности, непрестанно обновляющейся жизни.

Умение писателя ставить сложнейшие социальные и философские проблемы сочетается с тонким искусством психологизма. Заметно стремление Фолкнера к психологическому роману. Болгарский литературовед Зарев Пантелей отмечает, «что у Фолкнера характер выступает как форма познания психологии личности и шире - психологии народа». (16) И, действительно, характер и психология героя у Фолкнера объяснены и мотивированы предельно точно. Джо Крестмас является жертвой укоренившихся предрассудков, так и их носителей. Именно этот парадокс и составляет психологическую основу образа Джо Крестмаса. С двух лет, когда Крестмас начал сознавать себя и окружающих, он сталкивается с ненавистью, чувством, которое он еще не понимает, но которое прочно отложилось в его памяти, ибо «память верит раньше, чем вспоминает знание». Джо Крестмас испытывает на себе жестокость людей, воспитанных на принципах расовой ненависти.

Он неуклонно идет к убийству - по логике своего существования. Еще юношей он досмерти избил своего приемного отца. И потом забил лошадь. А потом всегда старался избивать других - как били его. Зло порождает зло: теперь Крестмас сам готов на любую жестокость. Через злобу и ненависть приобщается Крестмас к основному постулату южного самосознания, делящему весь мир на две четких половины - белую и черную. Джо не хочет считаться негром: люди уже приучили его к мысли, что в той доли негритянской крови, которая возможна в нем - причина всех несчастий. Отчаяние и ненависть к людям, которым хорошо живется, и к тем, которые живут в нищете, но знают (как считает Джо), что они заслуживают это, приводят Крестмаса в состояние почти агрессивного психоза.

Итак, жанровое новаторство У.Фолкнера, по-видимому, состоит в том, что он стремится соединить самые разные начала: социальные, философские и психологические.

«Свет в августе» следует признать не только романом, но и свидетельством того, как в творчестве Фолкнера этот жанр приобретает новые черты, свойства, качества, то есть, Фолкнер сумел расширить рамки романа, сочетая психологические тонкости с социальным содержанием и широтой философских проблем.

Список литературы:

1. Бахтин М. Эпос и роман. «Вопросы литературы», 1970, №1, с. 120.
2. *Lion in the Zarden*. New York, Random House, 1968, p 56.
3. *Faulkner at Naganov*. Tokyo, 1956, pp 35, 79.
4. *Faulkner W, The Stockholm Address. Perspectives on Modern Literature, by Hoffman*, N. Y, p 190.
5. Якименко Л. На дорогах века. «Художественная литература» М., 1973, с.84.

6. Mottram E. *Faulkner W.* London Routledge and Kegan Paul, 1971, p. 8.
7. Brooks C. *The Community and the Pariah in Twentieth Century Interpretations of Light in August.* Prentice Hall Inc. Englewood Cliffs, N. J. p. 68.
8. Minter D. *Twentieth Century Interpretations of Light in August.* Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, N. J. p. 103.
9. Donnel J. «Faulkner's Mythology» in *Faulkner* by R. P. Warren. Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, N. J. 1966, p. 29.
10. Мотылева Т. Зарубежный роман сегодня. «Советский писатель», М., 1966, с. 211.
11. Ландор М. Дороги Юга. «Иностранная литература», №5 1975, с. 214.
12. Анастасьев Н. Фолкнер. «Художественная литература», М., 1976, с. 106.
13. Мотылева Т. Зарубежный роман сегодня. М., «Советский писатель», 1966, с. 195.
14. *The Faulkner-Cowley File. Letters and Memories, 1944-62* N.Y. 1966, p. 112.
15. Морозова Т. Пасынки «Великого общества» В кн.: *Литература США XX века.* М., «Наука», 1978, с. 476.
16. Зарев Пантелей. *Панорама болгарской литературы.* М., «Прогресс», 1976, т. 2, с. 469.
17. Фолкнер У. *Свет в августе.* М., «Художественная литература», 1975, с. 97.

УДК 801.12

ГУРЬБЕВА Г.Г.

Мотивы лубка в творчестве А.С.ПУШКИНА

В советском литературоведении практически не затрагивалась тема лубка в творчестве А.С.Пушкина, поскольку лубок считался чем-то неизменным и за годы Советской власти не переиздавался. Тем не менее, многие мотивы и персонажи лубка использовались Пушкиным в его творчестве, получив там новую жизнь и новое переосмысление. В частности, мотивы лубочных повестей о Бове Королевиче и о Бруслане Лазаревиче, которые проникли на Русь еще в XVI-XVII вв.

Источником повести о Бове Королевиче является стихотворный старофранцузский рыцарский роман XIII в. о Бово д' Антона. На Руси этот роман испытал сильное влияние русского фольклора. В лубок «Повесть о Бове Королевиче» попала в середине XVIII века и в пушкинское время была широко известна.

Можно предположить, что Пушкин познакомился с этой повестью в 14-15 лет, и она произвела на него большое впечатление, о чем свидетельствует его юношеская незаконченная поэма «Бова» /1814 год/. Знакомство с лубочной повестью здесь подтверждает сам Пушкин.

... Отыска я книжку славную,
Золотую, незабвенную,
... Прочитал, - и в восхищении
Про Бову пою, царевича.

В лубочной истории рассказывается, как благородный и мудрый князь Гвидон (вероятно, восходит к итальянскому Гвидо), посватался к красавице милитрисе Кирбитьевне, которая уже любила некоего царя Додона. Имена лубочных персонажей Пушкин использует в своих сказках, сохраняя позитивное отношение к Гвидону, и негативное к Додону.

Бова-королевич, сын Гвидона и Милитрисы. Гвидон подло убит любовниками, а Бову сажают в темницу и обрекают на голодную смерть. Убежать ему помогает служанка.

В поэме «Бова» Пушкин пытается рассказать, как происходили эти события. Поэт выдерживает стилистику поэмы в духе народного сказания. Безымянная служанка из лубка у Пушкина получает имя Зоя, и становится едва ли не главным действующим лицом. К Зое приходит призрак Гвидона и умоляет спасти сына. На этом поэма обрывается.

Все мы хорошо знаем о встрече Руслана с живой богатырской головой. Но современный читатель, восхищаясь фантазией Пушкина, не отдает себе отчета, что и этот образ заимствован поэтом из литературы лубка, где он встречается как в «Повести о Бове Королевиче», так и в «Повести о Бруслане Лазаревиче», так же как и образ Черномора. Современники Пушкина прекрасно знали откуда позаимствовал поэт эти образы, но прежде всего отдавали дань гениальному переосмыслению лубочных и сказочных мотивов в поэме «Руслан и Людмила».

Пушкин напрямую использует описание места действия некоторых сцен и внешний облик героев лубочных повестей. Вот, например, отрывок из «Повести о Бове Королевиче».

«Было поле мертвое, усыпанное человеческими и лошадиными костями, а на поле там за двести веков тому назад совершилось страшное побоище. На костях лежала живая богатырская голова величиною со стог сена, а под этой головою хранился меч-кладенец, положенный туда злым волшебником Черномором, которого борода была в три аршина, голова поменьше бочонка, а сам он был не больше котенка».

А вот как воссоздается место действия у Пушкина:

... Он видит старой битвы поле,
Вдали все пусто, здесь и там
Желтеют кости по холмам.
Разбросаны колганы, лоты,
Где сбруя, где заржавый щит,
В костях руки здесь меч лежит...

Здесь происходит то, что и отмечает поэзию Пушкина. Он конкретизирует детали, и короткая фраза лубочной повести превращается в живую и

В глухом подвале, под замками
Хранится меч...

В лубочной повести это описано так: «... за восточными горами есть Тихий океан, а на том океане остров Буян. На этом острове есть глухой подвал..., а в подвале этом хранится заколдованный меч-кладенец...»

В лубочной повести есть небольшое упоминание, что только этот меч может срубить бороду Черномора. Это упоминание Пушкин развораживает в целый сюжет.

Добыв волшебный меч и живую воду Еруслан Лазаревич отправляется свататься к красавице Анастасии. «... Днем она свет божий затмевает, а ночью землю освещает, у нее на косе будто месяц блещит, а во лбу как бы звезда горит...». Это описание Анастасии из «Повести о Еруслане Лазаревиче», а нам сразу приходит на ум Царевна-Лебедь. Влияние лубка и русского фольклора ощущается и здесь.

Пушкин не просто использует широко известные в его время имена, образы и детали лубочных повестей. Он творчески перерабатывает их, создавая свои сюжеты с уже известными читателю именами. Связь своей поэмы «Руслан и Людмила» с лубочными повестями Пушкин и не пытался скрывать. Имя Руслан выведено поэтом из имени популярного Еруслана, но в то же время это имя как нельзя лучше соответствует сказочному славянскому витязю, поскольку несет в себе корень «Рус». В то время как Еруслан вненационален и география места действия совершенно неопределенна, пушкинский Руслан витязь из дружины киевского князя Владимира, а место действия поэмы – Киевская Русь, что помогает Пушкину детально воссоздать образ жизни древнего славянства. Не случайно, и в поэме и в сказках великого поэта очень сильны русские фольклорные мотивы.

В данной работе лишь только намечены подходы к теме «Пушкин и лубок», указаны лишь прямые, бросающиеся в глаза параллели, в то время влияние лубка на творчество поэта, как и влияние фольклора, достаточно глубоко и нуждается в дальнейшем исследовании.

Список литературы:

1. Пушкин А.С., с.с., т.4, М., «Худ. литература», 1969 г. стр. 24.
2. Лубочная книга, М., «Худ. литература», 1990 г. стр. 40.
3. Пушкин А.С., с.с., т.4, М., 1969 г. стр. 74.
4. Лубочная книга, М., 1990 г. стр. 105.
5. Пушкин А.С., с.с., т.4, М., 1969 г. стр. 76.
6. Там же, стр. 81.
7. Лубочная книга, М., 1990 г. стр. 108.
8. Лубочная книга, М., 1990 г. стр. 96.

UTESHEVA.E.A.

Phonological variability in the english lexicon

Most ESL teachers are aware that English speakers from different parts of the English-speaking community sound different from each other. Sometimes we can pick out a specific "oddity" or an unusual word or two. But, unless we have made a study of dialect differences, we are unlikely to know much more than that. Our conversation on the speaker's message usually diverts our attention from the details of how the message is rendered. As a consequence, we have many impressions, but little exact information, about why some speakers sound the way they do.

The presence of variability among educated speakers of English and our general lack of information about that variability create a two-fold problem. First, variability itself—in ourselves and in other educated speakers—raises serious pedagogical questions about the *model* of English speech we should use for ESL pronunciation: What should we teach our students? What are we willing to accept from them? Second, if we want to handle variability on some principal basis, our pervasive lack of specific information about variability hinders us. Our deficiency in this area makes it hard for us to make sound decisions about what to teach and what to accept and how best to use our classroom time.

It is our goal in this section of this course to help you resolve these two problems. To do so, however, we must address some basic questions:

What is variability, and specifically, what is phonological variability?

Why should ESL teachers be concerned about such variability?

Where does variability come from?

What kinds of variability are relevant to our pronunciation teaching?

How pervasive is variability in English?

How can we tell whether a word is variable or not?

What should we do about variability in our pronunciation classes?

A brief introduction dealing with each of these questions will make it easier for you to follow the class discussion.

What Is Variability?

Variability in the sound system is the presence of alternate pronunciations of the same word or phrase. Variability can be seen in every aspect of phonology—vowels, consonants, stress, intonation. Our concern in

Phonological variability in the english lexicon

this section of the course will be to look at vowel and consonant variability only.

Variability can be phonetic only or phonetic and phonemic. That is, some difference among speakers may not affect the perception of a phoneme.

For example, most American English speakers pronounce the word *Patty* with a medial [r]. When speakers in New York regularly use [t] instead of the flap in such words, their pronunciation preference, while different, does not change the identity of the phoneme in question. Or, when speakers from the big northern cities use an [-h]-glided vowel above the [] in words like *cram*, *band* [h] or [e h], it is still heard as / /.

Every native speaker of English in one area differs phonetically from native speakers in another area. But, in some words, they may differ to such an extent that the vowel and consonant segments of those words are perceived as different phonemes. For instance, speakers who say the words, *room*, *broom*, *groom*, with [u] are using a different phoneme from speakers who pronounce these same words with [uw]. Or, the [j] rendering of *garage*, *beige*, *prestige* represents a different phoneme from the [z] rendering.

Our focus in this class will be primarily on *phonological variability*, the use of alternate phonemes in the same words.

Where Does Variability Come From?

To understand variability better, it is helpful to consider briefly its origins in the speech community. Three sources of variability are given below.

One source of variable pronunciations is borrowed words. They often come into English through speakers of the donor language and therefore have at least some of the sound characteristics of that language. However, as the words spread to speakers who do not know the donor language, the words become more and more anglicized. For a time, multiple pronunciations of borrowed words exist side by side. Such differences may correlate with education, social class, religion, ethnic group or region.

Another source of variability is language change. Language is constantly changing, by which we mean that speakers gradually change the way they speak, most often from one generation to the next. An axiom of language change is that the language behavior of any two groups will diverge and continue to diverge as long as the members of each group interact more with their own group than with another group. So, any characteristic in a community that separates and groups people can cause divergent forms of the language to arise in time—age, sex, ethnic, religion, social class, education, region.

A third source of variability is style switching. Within each group, speakers learn to modify their speech according to the formality of the situation. The ability to shift from formal speech to casual speech is a facility all speakers develop in their native languages.

Of the various identifiable types of variability, the most important for the ESL teacher are variation according to region, social class and style. Our concern will be to identify regional differences in the speech of educated members

of the speech community. We will also want to teach our students—for perception and/or production stylistic variants used among educated speakers.

How Much Of The English Sound Is Variable?

There are two equally good answers to this question: "A lot". And "Very Little". Both answers should be understood.

The phonological variability found in English words touches every vowel and consonant phoneme of English. In this sense, we can say variability is widespread. However, in another, and more important, sense, variability is a minor phenomenon, because it touches very few words in the lexicon.

Variability occurs in groups of similar—such as the group of words containing /n/ or the group of words containing /ow/. These word groups are sometimes called word classes. Within a word group, only a tiny proportion of the words are variable. Take, for instance, the set of words containing / / . This is a very large group. It also has a higher percentage of variable words than most word groups. In a study of 17,000 different words found in common reading materials, more than one—4,340—of the words contained / / . How many of the / / words are variable? Only about 2%. If the corpus had included all the / / words in English, the percentage of variable items would drop to under 1%, because almost all the variability is in the common words. 99% of the word group is nonvariable!

Although we encounter variability in few words, we should be able to recognize it in those few words when we see it. This leads us to the next question:

How Can We Identify Variability?

Two facts about English make it possible for us to identify phonological variability easily and with great accuracy.

First, ninety-nine percent of all variability is identifiable by environment. That is to say, it is predictable when we look at factors such as neighboring vowel and consonant sounds, stress, position in a word, morphemes involved, etc. The reason for the high predictability of variability is that *sound change is regular*, occurring in clearly defined environments. For example, in the diagram below, only a small part of the word group is variable. This diagram could represent any word group; it happens to represent the /e/ word group. The words in the tiny slice are pronounced variably as /i/ or /e/. This variability occurs in an identifiable environment, namely, when /e/ precedes a nasal consonant, /m/, /n/, / / , as in *lemon*, *spent*, *enemy*. This is an instance of the general phenomenon of *patterned variability*, a phenomenon that makes it much easier for us to identify variability in word groups.

e ~ i

In every word group, however, there are always a few words—usually one to five—that are variable but do not fit the dominant environment of variability. They are idiosyncratic in their behavior. They illustrate what we call *idiosyncratic variability*, in contrast to patterned variability.

The patterned nature of phonological variability helps us pick out variable words from a word group. But this is only one factor facilitating our search for variable items. Another important factor is spelling. Better than any

other tool, spelling provides us a means of describing and defining the patterned environments of variability.

English spelling is a good guide to variability for several reasons. First, the English way of spelling words was established so far in the past that it predates most of the sound changes that have occurred in our language history. Relics such as the *kn* of *knight*, the *wr* of *written* and the *gh* of *sigh*—all of which represented ancient consonants in English—testify to the age of our system. Second, our English spelling system is predominantly phonemic, representing sounds at the phonemic level (not the phonetic level) by using one or more letters. However, the spelling represents best the phonemes of a word group as they were in ancient times. This means that we can identify by present-day spelling the ancient word groups and the environments in which change occurred.

To use spelling in this way we have to be precise in establishing the word group and the environment. For example, consider the /e i/ variability mentioned above. To establish the ancient—prechange—word group, we can use the spelling patterns for short vowels, like VC# = short, VCC = short, and specify the *e* spelling. So, the /e/ word group is:

e in VC# = short, VCC = short

To identify the environment of variability within this word group, we must mention the letters *m* and *n*.

e before *m*, *n* in VC# = short, VCC = short

A full statement of this variability would also include the range of variability, namely, the /e i/ variants, as given below.

Specific Environment in the General Pattern	Range
<i>e</i> before <i>m</i> , <i>n</i> in VC# = short, VCC = short	/e i/

Another illustration serves again to show the utility of spelling in defining the location of variability. There are many Long U words in English. (About 10% of the 17,000—word corpus mentioned above). Of this word class, only some of the Long U words ever have an *invisible -y-* in their pronunciation; others never have it. The invisible *-y-* is the unwritten *-y-* heard in the first but not the second of these words: *fuel*, *fool*.

Which words permit the invisible *-y-*? The only way to distinguish these two sets of Long U words is by spelling. The spellings that permit the invisible *-y-*—spelling we call *y-full spellings* (YS)—are the following.

Any *u* vowel spelling, but not *u* in *uS#*, *uCC*, *au*, *ou*

Any *eu*, *ew*

Since this group of *y-full* spellings is not restricted by stress, the spellings also include, besides Long U pronunciations, unstressed vowels and Short Back U (/ʊ/), e.g. *spectacular*, *curious*.

Two types of variability are seen in the YS word group. First, in words like *tune*, the *-y-* may be present or absent. Second, in words like *fortune*, the *-y-* may be present (*-ty-*) or assimilated to form a palatal consonant (*-ch-*). Spelling is necessary and sufficient to predict all of these variants. For the first type of variability, it occurs only before stressed *y-full* spelling and after the letters *t*, *d*, *s*, *x*, *l*, *n*. In this case, the pattern is the following, where ... marks the position in question.

t..YS = -y/0-

For the second type of variability, it occurs only before unstressed y-full spelling and after the letters *t, d, s, x*. In the case of *fortune*, the pattern is: t+YS= - ty/ch-

Specific patterns such as these identify completely the word group involved and the specific environment (preceding consonant and degree of stress) in which the given range of variability is found.

What Should We Do About Variability In Pronunciation Teaching?

After you have sharpened your detective skills and can identify variable words, you will be able to answer many of the questions.

After studying these resources, you should be able, in any ESL pronunciation class, to deal realistically and defensibly with the variability that occurs naturally in your own speech and in the speech of other educated speakers.

The acronyms ESL, EFL, ESOL, ESOD use "E" to refer to a particular kind of English, namely, standard English. It is this variety of English which we teach as a second or foreign language to speakers of other languages or dialects. However, for the teacher of English pronunciation to speakers of other languages, the fundamental question is: What is standard English pronunciation? The "E" of the acronyms and the term "standard English" seem to suggest linguistic uniformity. Even characterizations of standard English as the language of the educated, of the prestigious class, of the politically or economically powerful seem to imply linguistic homogeneity. In actual fact, however, there is little iniformity or homogeneity in the way standard English is pronounced across the English language community. For this reason, the pronunciation teacher's question is not idle. Do we teach *dare* as [] or as []? Should we include *gradual* as an example of d or j? If a student says [] for [], or vice versa, in a word like *class*, should we correct it? The answers are not always obvious. The problem of coping with phonological variability in the pronunciation classroom is addressed here as it arises out of differences between standard British English and varieties of standard American English.

The Nature of Phonological Variability?

Phonological variability is the use of different pronunciations of a phonological segment, such as *r*. The different pronunciations of a segment are the result of a sound change which has affected the segment. One of the important insights of linguistics is that sound change produces divergent pronunciations of a segment in an orderly way. The orderliness lies in the fact that a segment changes first and sometimes only in certain definable linguistic environments and not in other environments. Three examples will illustrate the patterning of variability.

The *r* segment provides the first example. One of the outstanding differences among varieties of standard English is the contrast between the so-called "r-less" and "r-preserving" dialects. In standard British English and in some dialects of American English, the *r* segment becomes vocalized. That is, the *r* changes to the glide [] (e.g. *hair* []) or assimilates to the foregoing vowel (e.g. *arm* []). These changes can be pinpointed by environment. Vocalization occurs postvocally only

teach the segment. Their problems may show up in the variable environments as well. What do we do then?

Our pedagogical priorities dictate that we begin teaching a segment with nonvariable environments. We do so by using a variety of "target" drills—drills through which we lead the student to a closer and closer approximation of the target segment. Since there are always more non-variable than variable environments of a target segment, a student's ability to hit the target in the nonvariable environments will ordinarily carry over to the variable environments thereby yielding an acceptable pronunciation of the segment in these environments too. Thus, the learner's articulatory control over prevocalic *r* will usually extend without special tutoring to postvocalic environments before silence or a consonant. However, to be certain that each student makes such a transfer of skill or at least produces an acceptable pronunciation in the variable words to pronounce such as *hurt* and *scar*. These words should not become the object of correction. Rather, their function is to allow the teacher to determine whether the segment is being pronounced in an acceptable way in all environments. In short, the teacher wants to know whether or not the student is within the range of standard English.

A "range check" may reveal, of course, that a student is outside the range of pronunciation admissible for variable environments. The student's production may be neither [r] nor a vocalized rendering ([] after high and mid, front and back vowels and vowel lengthening with mid-central and low vowels). Perhaps the *r* segment of words like *hurt* and *scar* is rendered with and -colouring. If so, the teacher should provide the student with a variety of "range" drills—drills such as word and phrase repetition, build-up and substitution exercises, etc. which encourage the student to relinquish the -colored segment in favor of a pronunciation which is within the standard range. The student who has a range problem needs individual help. Accordingly, the teacher first identifies for the student the problem and the range of acceptable pronunciations. Then, using his or her own pronunciation of the variable words in the drills, the teacher offers the student a model. If the teacher is "r-preserving", only [r] should be the model used for words like *hurt* and *scar*. The "r-less" teacher would use a vocalized model for *r*. Both teachers, however, would accept either pronunciation from the student, because either pronunciation would show that the student had moved from outside to inside the standard range.

The production skills a student develops from this approach do not necessarily lead to consistent pronunciation. Some variable *r* words may be rendered as [r] and others, with a vocalized pronunciation. In the environment of *u*-sequences, some alveolar consonants may be palatalized and others, nonpalatalized. The segment may be pronounced as [] before some voiceless fricatives and as [] before others. Such inconsistency may appear to be a disadvantage for the learner. However, there are varieties of standard English which are no more consistent than this. In these varieties, such variation within a single speaker is not only acceptable, it is even expected as the

regional norm for standard English. Thus, the learner has no disadvantage. On the contrary, the approach offers him a considerable advantage: He has the flexibility of finding for each variable segment a pronunciation which is both acceptable and articulatorily most comfortable.

Target drills, then, are appropriate for teaching segments in nonvariable environments. Range drills are designed for work with segments in variable environments. Target drills fill most of the class time given to pronunciation instruction; through them students gain control over the inventory of vowel and consonant segments in the sound system. Range drills come into play only infrequently—only when a student's progress in mastering a segment in nonvariable environments fails to carry over to variable environments.

Literature:

1. O'Connor J.D. *Phonetics*. London, 1977.
2. Crystal D. *Prosodic Systems and Intonation in English*. Cambridge, 1969.
3. Lowenberg P.H. *Non-native varieties of English*. Chicago, 1982.

SUMMARY

The "E" in English-teaching acronyms represents a variety of language which, in reality, is highly variable in its sound system. The variability of standard English, however, is principled, not random, because sound change, which creates the divergent pronunciations, is principled, not random. As a result, the environments of a phonological segment can be separated into those in which the segment is nonvariable and those in which the segment is variable. For the pronunciation teacher, pedagogical priority is given to the nonvariable environments, where target drills are used to promote target-like production. In the variable environments, the student is allowed exactly the same latitude in production as the English-speaking community allows its standard English speakers. Range drills aid the learner in finding the bounds of permissible variation.

In short, there is no illusion of linguistic homogeneity in the approach offered here. Rather, variation is accepted as a natural part of language. The principled nature of phonological variability permits a principled approach to the task of coping realistically and efficiently with phonological variability in the pronunciation classroom.

BUZHUMOVA P.Z.

Phraseological Variability in Modern English

The process of variability plays an important role in linguistics and has a great specific feature in the language development. At the present time the problem of English phraseology is treated by two theoretical schools, that of prof. N.N. Amosova and that of prof. A.V. Koonin.

The turning point in the study of phraseology of different languages was made by the works of academician V. V. Vinogradov, whose contribution to the sphere of phraseology made a great influence on all investigations.

Prof N.N. Amosova has elaborated the contextual method of study of phraseological units.

The method is based on the elaboration of problems of phraseology on the synchronic plan. Moreover, phraseological units are studied in the limit of their real speech usage. But, of course, prof N.N. Amosova as the creator of the first method of study of phraseological units couldn't have the opportunity to solve all methodological problems. The main idea of her method, that is, the necessity of counting in specific features of the investigated language. The shortcoming of this method is non-estimation of the wide context by the scholar. She also doesn't speak about the structure of phraseological units. She divides phraseological units into idioms and phrasemes.

Idioms are singled out according to the principle of existence of entire meaning, which is based on the weakening of lexical meaning of components. Phrasemes are singled out according to the principle of existence of phraseologically bound meaning. In other words, one group is singled out on the basis of semantic principle and the other group on the basis of structural-semantic principle. Classical examples of phrasemes are: "white lie", "husband's tea", "small hours", "the fair sex", "capital crime".

According to the point of view of prof. Koonin, structural-semantic classification of phraseological units is singled out into 4 classes:

1) nominative phraseological units; 2) nominative-communicative phraseological units; 3) phraseological units of non-nominative and communicative character; 4) communicative phraseological units.

The first class is presented by word combinations with one notional word and composite combination of the type "wear and tear", "well and good".

The predicative structure of the type "as the crow flies" and partially predicative phraseological units of the type "see how the land lies" also refer to this class. The second class may be presented by verb combinations which are transformed into sentences when the verb is

used in the Passive Voice. The third class includes interjectional word combinations and a few number of interjections with the predicative structure.

The fourth group consists of proverbs and sayings. Motivation and non-motivation of meanings haven't been taken into consideration in this classification, because these semantic peculiarities are not connected with any other structural type of the phraseological unit and as the consequence of it couldn't be one of the differential features. So, having analysed the two basic conceptions of classification of phraseological units, it is not difficult to mark that they are based on the degree of study and specific features of the phraseological meaning.

N.N. Amosova propounds the theory of phraseologically bound meaning which is understood as meaning of semantically realized word, depending from a single possible indicating minimum. A.V. Koonin thinks that the specific features of the phraseological unit must be established not only on the semantic basis, but with consideration of their structural peculiarities.

For the conception of N.N. Amosova the rigid approach is characteristic for variability. At the same time phraseological units with substitutional notional components are treated by the linguist not as variants (i.e., in the limit of identity), but as different, though synonymic phraseological units, because the very fact of lexical variability is at variance with the essence of idioms as units of constant context.

The adherents of a wide comprehension of variability (V.T. Arkhangelsky, V.N. Teliya, L.A. Bolgova) consider that lexical variability may touch upon the plan of content of a phraseological unit, acquiring the character of a two-sided or structural-semantic variability. Then, according to this point of view, in the limit of identity of phraseological units not only the connotative variations, but also the famous modifications of the significative aspect of meaning are possible. For the narrow approach to variability presented in the works of

A.V. Koonin, I.I. Chernyshova, Yu. Yu. Aveliani, L.I. Roizenzon, S.G. Gavrin the restriction of the sphere of variability within the limits of formally-structural changes, not affecting semantics of phraseological units is characteristic. Phraseological variability enters the language as totality of variants and substitution of phraseological variants is restricted by the narrow circle of words-substitutes, fixed in the language. And their substitution is not conventional.

Variability fulfils the function of differentiation of variants according to the following parameters: 1) functional-stylistic (differences in stylistic modulation, usage in this or that functional style), e.g., "to blow (let off) steam" - "to work off steam"; "to stretch a point", "to stretch at a bit"; socio-linguistic (differences in social and areal usage), e.g., "to sweep something under the carpet" - A.E., "to sweep something under the rug" (to keep something secret).

The increase of variation row and its shortening is typical of phraseological units as in the examples: "to show the white feather" - "to show cowardice". Initially it was "to mount, (fly), the white feather". Variability is

the linguistic category which doesn't contradict the categorial characteristic of a phraseological unit - its stability in the system of a language.

Many linguists consider that on the semantic level there exists proportional independence between stability and variability of phraseological units. Stability may be treated as many levelled notion, which includes extra-linguistic and linguistic factors proper, defining the degree of stability of the phraseological unit as the vocabulary unit. Stability is the categorial feature of phraseological units in comparison with variability which cannot be regarded as constant characteristic of a definite language unit.

The notion of variability of a language was subjected to the deep study on the part of linguists and the questions of formal and semantic variability have been treated on all levels of germanic languages. But at the same time it is necessary to mention that some problems of a phraseological unit have recently got its generalized theoretical understanding and linguistic status. That is why, the problem of phraseological variability attracts the attention of many linguists on the very moment of the development of language study.

The term "phraseological variant" was first introduced by the professor A.V.Koonin [1] and the problem of phraseological variability is considered to be a characteristic peculiarity of English phraseology.

The first monographic investigation in this branch became the work of N.A.Stebelkova [2], which was based on the phraseological theory of A.V.Koonin.

The purpose of this work is to define the phraseological variability from the point of identity.

The structural - semantic characteristics serves as the object of this investigation.

The subject of study is a variability of phraseological meaning.

We try to find out the solution of the following problems: 1) the attempt of defining the volume of the semantic in variability which is a basic categorial feature of the phraseological unit; 2) the study of characteristic features of variants and phraseological synonyms.

The work is made by means of occasional and entire selection of phraseological units and phraseological variants of Modern English, used in belles - lettres, phraseological dictionary of Koonin and other linguistic dictionaries.

There is no doubt that one of the characteristic features of Modern English phraseology is a wide development of variability.

Phraseological variants are such types of phraseological units, identical to each other by their quantity and quality of meanings, stylistic and syntactic functions and by the combinations with other words, but different in lexical composition or word forms or in the word order. Phraseological variants are classified into 8 groups. Variational phraseological unit is functioning in the language as a combination of its variants, that is why, the substitution of the components is limited by a few number of words - substitutes, fixed in the language, and is not frequent.

There are three types of phraseological units according to the function of variability.

Phraseological variants which are characterized by the identity of their connotative.

Phraseological Variability in Modern English

and significative aspects of meaning. Lexical variants, e.g., "bear (give or lend) a hand"; "fall on one's feet (or legs)"; "give a (or the) green light"; "a friend at (or in) court"; "bear (or lead) a charmed life (or existence)". Grammatical variants are divided into: a) morphological "in the deep water or in deep waters", "the Procrustes' bed or the Procrustean bed"; b) syntactical "take away somebody's breath or take somebody's breath away"; c) morphologo-syntactical "pay nature's debt or pay the debt of nature", "the promised land or the land of promise". Lexico-grammatical variants are divided into: a) lexico-morphological, e.g., "keep one's eye (or eyes) peeled" is identical to "keep an eye peeled"; "a lot of (much) water has flowed (flown) under the bridge (or bridges) since ..."; b) lexico-syntactical variants "bad news has wings" or "ill news flies fast", "every tub must (or should) stand on its own bottom", "let every tub stand on its own bottom".

Positional variants of two types: one structural variants "dot the i's and cross the t's" or "cross the t's and dot the i's", "off and on" or "on and off". Quantitative variants of two types: variants with shortening the elements "be in for it" or "be for it" and variants with adding the elements "lead somebody a dance" or "lead somebody a pretty dance".

As for variants, they are identical only by their significative aspect of meaning and different in the connotative aspect, i.e. expressive-emotional colouring, having different images or characterized by different sphere of distribution. The examples may be as follows: "to go the whole way - to go the whole shoot", "to throw one's weight about - to chuck one's weight about", "to set the Thames on fire", "to burn the Thames".

Phrase forming variations - a series of independent units. But lexical variability in this type of phraseological units is a cause of appearance of quite different meanings as in the examples: "to steer a middle course", "to steer the right course", "to steer a steady course". Variability of lexical units touches upon all nuclear components. In the regarded work, investigation of dictionary material shows that the development of variability may be done in respect to all the three nuclear components of phraseological units:

a) In respect to verb, e.g., "to draw (make, pull, wear) a long face" (b) in respect to the middle component "to come to a bad (no good, stricky, nasty) end".

c) in respect to noun: to keep a firm hand (hold grip) on somebody; d) in respect to all components at a time, e.g., "to put (present, show) a bold (good) face (front) on something".

One more aspect of phraseological variability is to be mentioned in this scientific work, that is the question of structural synonyms.

The essence of phraseological synonymy doesn't get yet necessary description in phraseology.

As a rule, structural synonyms differ from each other in one aspect, but it may happen so that there are cases when the difference becomes more complex. That is why it is indispensable to speak about:

1) ideographic structural synonyms differing in one of the shades of their meaning as in "set one's heart on" and "set one's mind on"; 2) stylistic structural synonyms differing in their stylistic direction, e.g., "not to care

two straws" or "not to care a damn"; 3) structural synonyms differing in the sphere of usage, e.g., British English "on the cards", American English "in the cards"; 4) structural synonyms differing in collocability with other words, e.g., "to put the clock back" and "to put back the clock".

In the course of analysis we have come to the conclusion that in actual speech and literary compositions phraseological units may vary, especially it may happen so, when writers in their works can substitute or drop some components of phraseological units.

Being so expressive, phraseological units and their variants of all kinds are often changed by writers to produce a certain effect or evoke a certain image in the minds of readers, e.g., "How she is threatened with a spoon of bone". Here the phraseological unit "to be born with a silver spoon in one's mouth" has been changed by the writer.

Some authors masterfully use this opportunity of the language, because semantic integrity of a phraseological unit may not be broken due to the general usage of the language unit.

The notion "conversion" have come into linguistics through logics from higher mathematics. The researchers point out that the study of convertives goes back to logic theory of a language. Scientists approach to the question of convertives from different positions.

Yu.D. Apresyan investigates convertibility within the limits of semantico-syntactical directions. Convertives are treated from the position of syntax in the works of O.I. Moskalskaya, M.P. Odyntsova, T.P. Lomteva. From the point of these scholars convertibility is the language phenomenon, specific for semantics of the language unit.

There is no unique opinion on the status of convertives. Some scholars consider convertives alongside with antonymy, others see in it the source of synonymy. A great number of scholars single out convertibility into the independent category.

As for phraseological convertibility, this branch is still not completely investigated, but it was, however, marked that together with lexical units phraseological units enter into convertive relations.

For the first time the term "phraseological convertibility" has appeared in the work of P.B. Raphikova, who paid attention to the difference of phraseological units with verbs: "have" and "be", as in the examples:

"have somebody at one's beck and call, "be at somebody's beck and call".

There exist units in phraseology differing in subjective orientation. In English the verb "respect" may have as a convertive the word combination "to have respect". The convertives are characterized not only by their opposite direction, but by their mutual direction. However, "cook one's goose - cook smb's goose; see smth with one's own eyes - see smth with smb's eyes" are not convertives, because they can't be mutually substituted or can't refer to one and the same referent.

When analysing phraseological units with alternatives "one's and

Phraseological Variability in Modern English.

smb's" it is clear that they differ in direction of action, i.e., their subjective and objective orientation: phraseological convertives expressed by subjective - objective relations are subdivided into three big groups: 1) phraseological convertives, expressing social relations; 2) phraseological convertives, expressing relations between the event and individual; 3) phraseological convertives, expressing relations between events.

To the first group we can refer phraseological convertives with meanings:

1) "to scold, to swear, to curse, run down", e.g., "give smb what for, (get what for), call (put) somebody on the carpet, be (find oneself) on the carpet;

2) give smb the sack, fire (smb), to be fired, e.g., give somebody the key of the street, (get the key of the street), give the mitten (walking papers, kick, foot, air), get the mitten (walking papers, kick, foot, air). 3) ruin smb, spoil smb, be going to rack and ruin, send somebody to his account, be called to one's account, burst smb's boiler, (burst one's boiler), send somebody to the chair, "go (get) to the chair". 4) to give power, (to have power), give somebody the run of, (have the run of), give free scope to somebody, (have free scope). 5) win by a neck - lose by a neck; 6) to give smb a chance to do smth; give somebody a fair show - get a fair show, give somebody his chance - let the chance slip, lose one's chance, take one's chance, let the chance slip;

7) to come to agreement, being to terms, come to terms, bring into line with.

8) "force out", "make way for smb" get somebody out of the way, (get out of the way), give place - take place.

Among convertives, expressing relations between the event and individual, one can single out a big group of phraseological convertives, expressing emotionally - psychological relations:

1. with the meaning "to be frightened", "get the wind up", "put the wind up".

2. "irritate", "to be irritated"; give smb the pip - have got the pip.

To the group of phraseological convertives expressing relations between the events, we can refer phraseological convertives with the meanings of the type:

1. "to expose, to be revealed", bright to light - come to light, bright into the open come into the open 2. "to be in the action" put into effect - be in effect, come into effect.

As a result alternants "one's", "smb's" point out to the direction of action of the subject and object, "one's" intensifies the subjective meaning of the phraseological unit.

The problem of the phraseological unit is connected with the general problem of variability in the language and with the understanding of the object of phraseological proper as the science.

We have to treat convertibility in our work because the phenomenon of phraseological convertibility is correlated with the general problem of phrase formation, which in its turn is connected with the question of phraseological variability; convertibility has its own interpretation.

Before the Russian scholar some other linguists paid much attention to the description of stable word combinations. However, these authors confined themselves to separate observations in respect to idioms, without engaging in their classification and detailed study of their meaning. V.V. Vinogradov when interpreting phraseological units underlined their phraseologically bound meaning.

Giving due attention to the works of the great scholar in the branch of phraseology, it is necessary to mention, that further development of phraseology insistently demands its advancement without limitation in the habitual schemes. But his point of view was criticized by other researchers.

The essence of their objection lies in the following: his classification doesn't contain the definite grouping features.

There is no unique feature in his scheme of classification. One semantic feature is not sufficient and objective for classification of phraseological units.

But, however, the majority of works on phraseology are based on the opinion of this scholar.

A.V. Koonin and his adherents made more precise investigation of phraseological units.

But their attempt had failed. The list of types of phraseological units is not factually their essential classification.

Recent developments in linguistic science closely connected with machine translation have led to another approach. Stability of lexical components and idiomaticity of word-groups are viewed as not necessarily coexisting in phraseological units.

It is argued that stability of lexical components does not presuppose lack of motivation. The word-group "shrug one's shoulders", e.g., does not allow of the substitution of either "shrug" or "shoulders"; the meaning of the word-group, however, is easily deducible from the meanings of the member-words, hence the word-group is completely motivated, though stable. It was observed that, e.g., "to cast smth in smb's teeth" is a highly idiomatic, but a variable word-group, as the constituent member "cast" may be replaced by "fling" or "throw"; the word-group "red tape" is both highly idiomatic and stable.

It follows that stability and idiomaticity are regarded as two different aspects of word-groups. Stability is an essential feature of set-phrases both motivated and non-motivated. Idiomaticity is a distinguishing feature of phraseological units or idioms which comprise both stable set-phrases and variable word-groups. The two features are not mutually exclusive and may be overlapping, but are not interdependent.

Stability viewed in terms of probability of occurrence seems a more reliable criterion in differentiating between set-phrases and variable or free word-groups, but cannot be relied upon to single out phraseological units.

So, having reached the aim of the given scientific article, we can allow the following conclusions: 1) the basic phraseological unit is used more often than its variants, as, we think, it's the main one in a

certain lexico-semantic range; 2) the verb, as a part of speech, is an important source for variability, and takes a great part in the whole system of phraseological variability.

Literature

1. Koonin A.V. *A Course of Phraseology in Modern English*. M., 1986.
2. Stebelkova N.A. *Variability and Structural - Semantic Aspects of Identity of Phraseological Units*. M., 1978

S U M M A R Y

Phraseological variability is a natural part of linguistic system of language. The study of phraseological units in English only recently has acquired its linguistic status and theoretical understanding. The wide development of phraseological variability, phraseological synonymy and phraseological convertibility is characteristic of Modern English. Various types of phraseological units are singled out by different scholars investigating the problems of language variations, namely, in phraseology. Phraseological variability is often used in literary creations where the writers can drop one of the components of a phraseological unit.

At the same time the semantic integrity of a phraseological unit may not be broken. Being so expressive, phraseological units and their variants of all kinds are often changed by writers to produce a certain effect or evoke a certain image in the minds of readers.

In short, the main source of phraseological variability is the verb in English, as a part of speech, and it plays an important role in the system of phraseological variability. The basic phraseological unit is often met in actual speech, than its variants.

УДК 40

БИСИМАЛИЕВА М.К.

**Цели и задачи прагматики при изучении
текста**

В центре внимания науки о языке на протяжении многовековой истории находится языковая форма, поскольку она наиболее очевидна и, следовательно, легче поддается описанию. Однако особенностью современного этапа развития лингвистики является обращение к поведению, проявлению языковой формы¹. Осознание необходимости изучать и описывать язык не как статичную систему абстрактно-логических категорий, а в динамизме ситуации общения, с учетом экстралингвистических факторов, нашло отражение в появлении, развитии и применении все в большей мере функционального подхода к изучению языка.

Идея языковых функций может значительно помочь решению пробле-

мы связи высказываний в единый текст/дискурс при отсутствии формальных связей. Установив функции высказываний, мы сможем ощутить единство другого рода. Смысл высказывания, а, следовательно, и текста может меняться в зависимости от контекста (как словесного, так и ситуационного). Формально, вне контекста, предложение имеет абстрактное значение; при его использовании в контексте, в речи высказывания, оно может иметь, в зависимости от окружения, разные значения, которые хотя и связаны с абстрактным значением, но могут значительно с ним расходиться. Эти два значения называются, как известно, семантическим (фиксированное вне контекстное значение) и прагматическим или контекстуальным (значение, приобретаемое высказыванием в определенном контексте, между конкретными людьми). Понятно, что функция высказывания должна устанавливаться прагматически.

В настоящее время изучение речи в языкознании характеризуется двумя основными подходами и, соответственно, находится в центре внимания двух направлений - лингвистики текста и анализа дискурса. Как известно, оба направления возникли в результате усилий по расширению рамок лингвистики предложения посредством применения описательно-структурных методов за рамками анализа отдельного предложения. Но методы расширения рамок исследования значительно различаются, так как указанные направления возникли в разных научных сферах².

Одним из направлений, которое предоставляет возможность как теоретического осмысления, так и практического изучения построения текста/дискурса, является лингвистическая прагматика, предмет и цели которой мы и попытаемся раскрыть в данной работе.

Термин "прагматика", как известно, восходит к известной триаде Ч.Морриса [1971], выделявшего в рамках своей логико-философской теории синтактику - семантику - прагматику. Последняя направляет внимание исследователя на соотношение, устанавливаемое между знаками и теми, кто ими пользуется. В ней изучается то, что происходит, когда люди начинают пользоваться семантическими и синтаксическими единицами в реальных ситуациях общения. В этом понимании "прагматика - это один из планов (или аспектов) исследования языка, выделяющий и исследующий единицы языка в их отношении к тому лицу или лицам, которые пользуются языком" [Ахманова, 1966, 344].

В формировании теорий прагматики большую роль сыграли известные работы Дж.Остина [1962] и Дж.Сэрля [1969]. Следующим важным этапом эволюции прагматики явилась предложенная П.Грайсом [1975] теория Принципа кооперации (Cooperative principle), состоящая из четырех основных правил-норм (maxims), которые, по мнению П.Грайса, объективно присутствуют в сфере человеческого общения и контролируют его. Это следующие правила: 1) правило количества (quantity maxim); 2) правило качества (quality maxim); 3) правило тематической релевантности (relation maxim); 4) правило манеры (maxim of manner).

Действительно, для того, чтобы язык выполнял функции, ради которых он был создан, в нем должны сохраняться и поддерживаться те свойства, которые делают его инструментом общения. В соответствии с теорией

П.Грайса, вышеперечисленные правила составляют основу прагматического знания индивида о моделях коммуникации. Прагматическое знание включает к тому же способность индивида эффективно нарушать изложенные правила с целью выражения различных оттенков значения, намеков и т.п. Другими словами, выделение данного принципа предполагает понимание нами сказанного или написанного на основании соблюдения (или намеренного нарушения) отправителем информации указанных правил-норм. В целом, теория П.Грайса явилась попыткой объективного описания собственно лингвистических параметров, которые участвуют в регуляции актов коммуникации и являются элементами базы знаний индивида.

Принцип вежливости Р.Лакоффа [1973] также сформулирован в виде ряда правил-норм, которых следует придерживаться при общении: 1) не навязывать свое мнение (Don't impose); 2) давать право выбора (Give options); 3) создавать благоприятную обстановку (Make your receiver feel good).

Думается, что эти правила также необходимы в общении и ими можно объяснить наличие многих высказываний, в которых не сообщается никакой новой информации. Понятно, что принципы кооперации и вежливости могут противоречить друг другу. Так, вежливость и правдивость часто несовместимы, также, впрочем, как вежливость и краткость в определенных ситуациях. В английском языке существует специальное выражение для отказа от принципа правдивости в пользу принципа вежливости - *white lie* (безобидная ложь). Любое нарушение этих правил-норм оказывается значащим, конечно, при условии, если это нарушение намеренное, и оно именно так и воспринимается получателем информации.

В настоящее время термином "прагматика" обозначаются самые разнообразные исследования, направленные на изучение живых естественных языков и их функционирования в разных речевых ситуациях. Иначе говоря, термин "прагматика" употребляется сейчас за рубежом в значении, фактически эквивалентном русскому термину "языковедение". В таком же значении он употребляется и в отечественном языкознании.

Предмет языковедческой науки - язык - является объективно данным, существующим независимо от различных метаязыковых обозначений. Он, как известно, существует в речи и через речь и не знает иной формы существования [Смирницкий, 1954, 12-13]. Поэтому, независимо от того, как мы назовем область нашего исследования - языковедение или (лингвистическая) прагматика - при одинаковом подходе к языковым фактам мы получим те же результаты. При этом языковедение как наука о языке, его формах и употреблении представляется обобщенным понятием, включающим разные аспекты языка и многообразные подходы к их изучению. Прагматика же, на наш взгляд, более узкое понятие. Так же имея объектом исследования живой естественный язык, она связана с определенным (не множественным) подходом к его изучению, и поэтому, как мы считаем, она может рассматриваться как раздел языковедения.

В работах, посвященных теории прагматики, мы встречаем различные определения этой области языковедения. Так, Т.ван Дейк в работе "Text and Context" [1977] определяет прагматику как область отношений между знаком (sign) и использующим его индивидом (user). В качестве поля дея-

тельности прагматики определяется изучение условий, которые делают одно и то же высказывание приемлемым или неприемлемым для говорящего в определенной ситуации общения, при условии правильности синтаксического построения и семантического наполнения высказывания³.

Вернемся, однако, к рассмотрению поля деятельности прагматики, каким оно представляется на современном этапе ее развития. Дж.Лич в работе "Principles of Pragmatics" [1983] определяет прагматику как учение о ситуативном значении высказывания ("Pragmatics can be usefully defined as the study of how utterances have meanings in situations.") [1983, X]. Следует заметить, что несмотря на определенную разницу в подходе к определению сути и границ прагматики, во всех трудах, посвященных этой тематике, в качестве центрального неизменно выделяется вопрос о значении.

Говоря о значении в семантике и прагматике, представляется разумным, вслед за Дж.Личем, ввести терминологическое разграничение, оставляя понятие "значение" для семантики, т.е. то абсолютное значение, которое передается морфосинтаксическим способом и облечено в фонологическую оболочку. Прагматическое же значение, являющееся целью высказывания, которое не всегда можно вывести из значения составляющих его единиц, и для адекватного понимания которого необходим ситуационный контекст и знание установленных в обществе правил использования языка, будем называть намерением (pragmatic force). Например, предложение *It's getting late*, означающее убывание светового дня, может иметь совершенно разные намерения, в зависимости от контекста: обращенное к собеседнику, оно может означать "пора заканчивать разговор"; обращенное к маленьким детям, оно может означать "пора в постель" и т.д.

Таким образом, объектом изучения прагматики является язык человеческого общения, рассматриваемый в речи, т.е. в ситуационном контексте, и задачей прагматики является создание теоретической базы, способной предоставить научное обоснование обозреваемых проявлений языка и его функционирования в речи.

Дж. Юл [1996] подчеркивает, что прагматика связана с изучением того, каким образом значение передается говорящим (или пишущим) и понимается слушающим (или читающим). Следовательно, она больше связана с анализом того, что люди хотят передать своими высказываниями, нежели с тем, что означают сами по себе слова или словосочетания в этих высказываниях. Прагматика - это изучение намерения говорящего ("Pragmatics is the study of speaker meaning").

Такое исследование неизбежно включает анализ намерения говорящего в конкретном контексте и то, как контекст влияет на высказывание. Это требует рассмотрения того, как говорящие организуют свое высказывание, учитывая адресата, место, время и условия общения. Следовательно, прагматика - это изучение контекстуального значения ("Pragmatics is the study of contextual meaning").

Данный подход также неизбежно включает изучение того, что помогает слушающим правильно понять намерение говорящего. Прагматический анализ имеет целью раскрытие того, как то многое, что осталось невыраженным вербально, понимается как составная часть высказываемого. Та-

Цели и задачи прагматики при изучении текста

кое исследование можно назвать изучением скрытого значения. Прагматика - это изучение того, как в сообщении передается намного больше информации, чем произносится ("Pragmatics is the study of how more gets communicated than is said").

Такое положение с неизбежностью вызывает к жизни вопрос о том, что же определяет выбор между тем, что говорится и что остается невысказанным. Ответ на этот вопрос, как пишет Дж.Юл, связан с понятием отдаленности (distance). Близость, будь то близость реальная, социальная или концептуальная, подразумевает общие знания. Исходя из того, насколько близок или отдален (во всех указанных выше смыслах) слушающий, говорящий определяет необходимый объем того, что будет сказано. Поэтому прагматика - это изучение выраженности относительной отдаленности ("Pragmatics is the study of the expression of relative distance").

Эти четыре аспекта исследования - намерение говорящего, контекстное значение высказывания, понимание невыраженного и объем общих знаний - и представляют предмет изучения прагматики. Чтобы понять, почему именно эти вопросы включены в сферу прагматики, обратимся к ее связи с другими областями языкового анализа.

В языковом анализе стало традиционным разграничение и противопоставление прагматики, синтаксиса и семантики. Синтаксис рассматривается как изучение связи между языковыми формами, их объединения в последовательности и того, какие последовательности являются правильными. Синтаксические исследования в своей массе не включают рассмотрения контекста ситуации или учета говорящего, его намерения и знаний. Семантика изучает связи между языковыми формами и обозначаемыми ими объектами реального мира. Семантический анализ также пытается установить и определить связи между вербальным описанием и положением дел в мире как точные (правильные) или неточные, независимо от того, кто является автором такого описания.

Из этих трех дисциплин только прагматика включает в анализ говорящее лицо или человеческий фактор. Преимущество изучения языка с позиций прагматики заключается в том, что здесь можно обсуждать намерения говорящих, их предположения, цели и виды действий, осуществляемые при говорении. Однако, большим недостатком этого подхода к изучению языка является то, что все эти понятия, связанные с человеческой личностью, с трудом поддаются последовательному и объективному анализу. Таким образом, прагматика вызывает интерес в силу того, что с ее помощью люди понимают друг друга в речевом общении, но она может вызывать и отрицательное отношение, потому что требует от нас понимания людей и их намерений.

Соотнесение высказываний с намерениями говорящих или пишущих при их порождении возможно при том условии, что в обоих могут быть обнаружены и инвентаризованы дискретные единицы, обнаруживающие как можно более однозначные и убедительные связи. Понятно, что это чрезвычайно сложная задача, так как "в высказывании многое может "соподразумеваться", так что зачастую бывает просто невозможно соотнести его только с какой-то одной интенциональной категорией..." [Хартунг, 1989,

41-55]. Задача же лингвиста состоит в том, чтобы попытаться реконструировать условия, при которых высказывания можно считать вызванными определенными ментальными состояниями. Это - чрезвычайно сложная и интересная задача, ждущая своих исследователей.

Список литературы:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М., 1966.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. - М., 1974.
3. Смирницкий А.И. Объективность существования языка. - М., 1954.
4. Хартунг В. Деятельностный подход в лингвистике: результаты, границы, перспективы // Общение. Текст. Высказывание. - М., 1989. - С. 41-55.
5. Austin J.L. *How to Do Things with Words?* - Oxford, 1962.
6. Dijk T. Van. *Text and Context*. - London, 1977.
7. Grice P. *Logic and Conversation* // *Syntax and Semantics* / Cole P. And Morgan J.L. - Vol.3. New York, 1975. - P. 41-58.
8. Lakoff R. *The Logic of Politeness: Minding your P's and I's* // *Papers from the 9th Regional Meeting, Chicago Linguistics Society*. - 1973. - P.292-305.
9. Leech G. *Principles of Pragmatics*. - London, 1983.
10. Malinovsky B. *The Problem of Meaning in Primitive Languages*. Supplement 1. In: Ogden C.K. and Richards J.A. *The Meaning of Meaning*. - New York, 1923.
11. Morris Ch. *Writings on the General Theory of Signs*. - The Hague, 1971.
12. Searle J.R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. - Cambridge, 1969.
13. Yule G. *Pragmatics*. - Oxford, 1996.

УДК 4И(Ан)-06 Н-90

НУРУШЕВА Т.И.

Вопрос о принадлежности длительного вида к категории вида или к категории времени. Его основное значение.

Данная работа посвящена проблеме типологии видо-временных форм в английском и русском языках. Необходимо отметить, что проблеме вида и времени глагола посвящена весьма обширная литература, вследствие чего в лингвистике уже накоплено много фактов, характеризующих видо-временную систему в целом и в ее отдельных частях. Более того, проблема вида, как наиболее сложная из всех данных проблем, выделилась даже в особую отрасль лингвистического исследования - аспектологию.

Целью данной работы является анализ существующих точек зрения на отнесение длительного вида к разрядам вида или времени, сравнение употребления длительного вида в английском и русском языках, выявление способов передачи в русском языке длительного вида прошедшего времени английского языка. Целью данной работы определяется ее актуальность. Проблема категории вида интересовала многих исследователей, но основательно была она поставлена сравнительно недавно и в течение долгого времени не была четко разработана. Таким образом, сосредоточение внимания на содержательной стороне сопоставляемых явлений является актуальным.

Практическое значение работы состоит в том, что она призвана помочь студентам и учащимся в изучении темы "типологии категории вида и времени" и, в частности, месте длительного вида в системе грамматических категорий.

Длительному виду в современном английском языке посвящен ряд работ, причем, здесь наблюдается много расхождений. Основной принципиальной точкой расхождения является вопрос о категориальной принадлежности длительного вида, т.е. об отнесении его к категории времени или к категории вида.

Позиция автора в вопросе категориальной принадлежности той или иной формы связана, разумеется, с его пониманием основного значения данной формы, но еще в большей степени она зависит от общей концепции всей системы данной категории. Проблема категории вида в английском языке была поставлена очень недавно и не получила в течение долгого времени четкой разработки, в результате чего грамматическая категория вида долго смешивалась с лексическими средствами передачи способа действия (Aktionsarten).

Очевидно, этим и объясняется отнесение длительного вида к категории времени рядом крупных авторов; следует заметить, что большинство этих авторов не интересуется категорией вида, как грамматической категорией. Сама постановка вопроса о принадлежности длительного вида или к категории времени, или к категории вида представляется результатом недоразумения, т.к. эти категории являются не взаимоисключающими, а напротив, взаимодополняющими. Разумеется, наличие временного значения у личных форм длительного вида отрицать невозможно, но если рассматривать всю систему длительных форм, включая и неличные формы, то временное значение всей системы не охватывает.

Исследователи длительных форм расходятся в мнениях по нескольким линиям и, прежде всего, в вопросе о категориальной принадлежности длительного вида. Представителями теории временной природы длительного вида являются Г.Суит, О.Есперсен, Г.Крюгер, А. Брузендорф, Г.И. Корсунская. Сторонниками его видовой сущности являются М. Дейч-бейн, Б.М.Чарльстон, Г.Поутсма, Е. Крейзинга, Ф. Моссе, В.И. Ярцева, Б.А. Ильиш, А.И. Смирницкий. Ряд авторов отдельных статей о длительном виде не ставит прямого вопроса о его принадлежности ко времени или виду.

В отношении основного значения длительного вида между грам-

матистами также нет единодушия. Так, О.Есперсен выделяет в качестве основного значения длительного вида "относительную длительность" действия по сравнению с другим действием (frame-time). А.Брузендорф, считая, что основное значение длительного вида - соотношение с другим действием, в какой-то мере примыкает к О.Есперсену. Вольбеда, выделяющий ограниченную длительность в качестве основного грамматического значения, также близок к Есперсену. А.Суит называет длительный вид "long tenses", что очевидно указывает на длительность обозначаемого им действия.

Среди сторонников видовой принадлежности длительной формы также имеются отличия в вопросе ее основного грамматического значения. Так, Г.Поутсма, выделяет в качестве главного значения передачу действия как фактически происходящего; близко к нему стоит Тринка Б., выделяющий актуальность действия, с которым неизбежно связана деятельность. К этой же группе следует отнести В.И.Ярцеву (длительное действие в ограниченное время), Б.А.Ильиша (конкретное и длительное действие), А.И.Смирницкого (течение и развитие процесса). Ф.Моссе называет длительный вид *imperfectif*, т.е. несовершенным видом, подчеркивая тем самым значение незаконченности, незавершенности действия.

Очевидно, при анализе длительной формы следует исходить из сравнения с неопределенным видом, уже разобранным с точки зрения временного и видового значения.

Для этого приведем примеры, в которых один и тот же глагол функционирует в неопределенном и длительном виде, в том же временном отрезке (прошедшем). а) *He toured the country and played a great variety of parts (S. Maugham)*. б) *Michael was playing Mercutio and he had not thought him very good (S. Maugham)*.

В приведенных примерах временное значение неопределенной и длительной формы совпадают, и в том и в другом случае действие протекает непосредственно в рассматриваемый момент времени. Но тогда как в неопределенной форме нет указаний на то, как именно протекает действие, длительная форма передает действие в его непосредственном развитии; мы находимся как бы на такой позиции, откуда мы в состоянии наблюдать разворачивающееся действие. При этом в форме неопределенного вида действие может оказаться законченным или незаконченным в зависимости от видового характера глагола. В противоположность этому длительный вид передает всегда незаконченное действие. Однако в приведенном примере главным является не то, что действие еще не закончилось, а то, что оно развивается, протекает процессуально, незаконченность может выступать на первый план, но это происходит в особых условиях контекста. Значение незаконченности неизбежно вытекает из значения процесса; процесс - это действие в протекании, в совершении, но не в совершенности.

Таким образом, на данном примере мы установили, что длительный вид здесь отличается от неопределенного тем, что передает действие в процессе, в протекании.

Еще более резко это отличие выступает при сравнении длительного

Вопрос о принадлежности длительного вида...

вида с такими случаями употребления неопределенного вида, когда действие не соотнесено непосредственно с рассматриваемым моментом времени: а) *They all pretend I am mad (Cole)*. б) *But I am not pretending to play fair (Arlen)*.

В приведенных примерах действие, обозначаемое неопределенным видом, не ограничено прямым соотношением с моментом времени; действие носит более или менее обобщенный характер и не рассматривается в его конкретном, непосредственном протекании. Длительный вид здесь передает действие как непосредственно протекающее. Отличие временного значения заключается не в том, что передается другой временной период; тот же самый временной период — прошедшее. Но отличие заключается в неодинаковом соотношении действия с моментом рассматриваемого времени. В то время, как действие, обозначаемое неопределенным видом не соотнесено непосредственно с данным моментом времени, действие передаваемое длительным видом, протекает именно в этот момент и не может отрываться от него так, как это возможно для действия, переданного формой неопределенного вида. Эта возможность отрыва действия от момента времени вытекает из значения процессуальности, протекания действия; если действие протекает как процесс непосредственно под наблюдением говорящего, то тем самым оно протекает в определенный момент времени, оно единично и конкретно.

На конкретность протекания действия указывает Ильин Б.А. В то время, как неопределенный вид способен передавать действие обобщенно, как характерный или свойственный субъекту признак, длительный вид передает частное действие, протекающее в течении определенного времени. Отсюда вытекает и значение ограниченности во времени, т.е. конкретно, процессуально протекающее единичное действие не может иметь неопределенную длительность.

Таким образом, отношение действия к моменту времени является вполне определенным или длительным видом, тогда как в основном виде оно может быть весьма различно, и, что важнее всего, определяется контекстом. Ниже приводятся примеры, в которых при отсутствии соответствующего контекста в основном виде невозможно определить отношение действия к моменту времени. В примере с длительным видом отношение является постоянным, ибо оно передается самой глагольной формой.

He moved like a person in his sleep (R. Stevenson). - *A Thames barge, with all its sails lowered or brailled except the topsail was very slowly moving up the channel on the night-tide (Bennett)*.

В приведенных примерах действие, обозначаемое неопределенным видом, может фактически протекать или не протекать в момент времени, с которым оно соотнесено. Глагол в форме неопределенного вида может передавать как общую характеристику, так и единичное, фактически протекающее действие. В длительном виде такая двойственность значения нехарактерна.

Значение, выделяемое О. Есперсеном как основное значение относительной длительности, "обрамляющего действия", и, следовательно,

одновременно, достаточно четко обнаруживается в длительном прошедшем при сопоставлении двух действий: *And he turned in time, to meet a stranger, who was advancing to meet him across the court (R. Stevenson).*

Однако, при отсутствии сопоставления двух действий такое значение отсутствует: *A belated spring, to take up for last time, was now advancing with great studies (G. Wells).*

Выделяемое Есперсеном основное значение предполагает чрезвычайно ограниченное употребление длительного вида в сопоставлении с другим действием; между тем это лишь частный случай употребления рассматриваемой формы.

Таким образом, очевидно, правы те грамматисты, которые считают основным значением длительного разряда, значение процессуальности, конкретного протекания действия. Ограниченная длительность и незаконченность - значения, вытекающее из основного, - как бы другие грани той же сущности. Они сопровождают основное значение и в некоторых случаях, под давлением контекста, выступают более отчетливо, подчеркнуто, не снимая и не вытесняя основного значения процессуальности.

Возникает, однако, вопрос, не зависит ли процессуальный характер действия от какого-то одного видового характера глагола; необходимо выяснить, насколько значение процессуальности заложено в самой форме длительного вида.

Если мы обратимся к глаголам неопределенным, то оказывается, что передается действие, не стремящееся к достижению предела, естественным образом прекращающее действие; последнее передается как непосредственно протекающий процесс. В этих случаях очень явственно выступает значение ограниченной длительности в форме длительного вида, т. к. в самом глаголе оно не содержится.

Elaina had the horrid illusion that behind her every door as they passed it women with dangerous tongues were greedily listening (Bennett). - He was suffering from a bad nervous shock (G. Wells).

В этих примерах мы находим значение непосредственно протекающего в данную единицу времени процесса. Непредельный видовой характер глагола как бы гармонирует с грамматическим значением процессуальности. При употреблении глагола неопределенного в длительном виде только подчеркивается прямая соотнесенность с моментом времени, конкретное протекание процесса в данной точке времени, без указания на начало и конец процесса.

Если мы обратимся к предельным глаголам, то увидим совершенно другую картину. Значение процессуальности и в этом случае является основным, но оно сталкивается со значением внутреннего предела, заложенным в глаголе. Значение внутреннего предела при этом не снимается, но создается значение действия, стремящегося к достижению предела и еще не достигшего его.

Предел как бы отдалается, оказывается отсроченным.

He was acquiring a taste for woodbine cigarettes (G. Wells).

Наличие внутреннего предела в семантике глагола вступает в противоречие с грамматическим значением процессуальности, свойствен-

Вопрос о принадлежности длительного вида...

ным длительному виду. Подчиняясь этому грамматическому значению, глагол передает развернутое единичное, фактически протекающее действие, но это действие стремится к достижению отсроченного предела. Поэтому именно при глаголах неопределенных может четко выступать на передний план значение незаконченности, которое Моссе считает основным значением длительного вида.

Глаголы двойственного видового характера, как известно, способны выступать как в предельном, так и в непредельном значении.

Поэтому, казалось бы, если видовой характер непредельных глаголов гармонирует с грамматическим значением процессуальности, заключенном в длительном виде, а видовой характер предельных глаголов, вступая в противоречие с грамматическим значением, в то же время подчиняется ему, подчеркивая одно из дополнительных значений, глаголы двойственного характера, рассуждая теоретически, должны быть способны выступать в значении, гармонирующем с грамматическим значением формы, или в значении, противоречащим ему. На самом деле такой возможности не существует. Глаголы двойственного видового характера выступают в длительном виде в значении процесса не связанного стремлением к пределу, т.е. в значении непредельном.

Now it was a woman, who was looking out at me from Venice's eyes (Arlen).
- But indeed he was not thinking at all, but feeling, feeling, wonder (G. Wells).
- She was reading a newspaper, where she drank soup (Bennett).

Процессуальность как бы ставит действие под микроскоп и дает возможность внимательно рассмотреть какой-то его этап.

При этом характерно то, что действие, оформленное длительным видом, не движет повествование вперед, напротив, длительный вид задерживает наше внимание на передаваемом им действии.

Таким образом, в заключение следует подчеркнуть ту же мысль, которая была высказана в начале рассуждения, а именно: вопрос о принадлежности длительного вида к категории времени или к категории вида должен решаться не раздельно и считаться не взаимоисключающими а, напротив, взаимодополняющими категориями.

Список литературы:

1. Авилова Н.С. - Вид глагола и семантика глагольного слова. - М., Наука, 1976.
2. Богоутдинов В.Ш. - Система времени и вида в англ. и нем. языках. - Казанск. унв. - 1980.
3. Буслаев Ф.И. - Вопросы глагольного вида. М., Изд. Ин-та л.-ра. 1962.
4. Anderson J. An essay concerning Aspect. - The Hague-Paris: Mouton, 1973

Көне сөздер термин жасаудың қайнар көзі

Көне түркі тіліндегі мемлекеттік құрылыс терминологиясына жататын терминологиялық лексиканың негізгі дені мемлекеттік қызмет түрлерін айқындайтын әркілі дәрежелі атақтар мен лауазымдар болып келеді.

Көне түркі қағанатының мемлекеттік басқару аппараты өзіне дейінгі өмір сүрген үйсін, қаңлы секілді мемлекеттік құрылымдардың басқару жүйесіне қарағанда әлдеқайда күрделі және дамыған болып табылады. Сол себепті олардан бір саты жоғары тұрған көне түркі қоғамында тұтас бір билік иерархиясы қалыптасты. Олардың басым көпшілігі бізге руникалық жазбалар арқылы таза күйінде жетті.

Көне түркілердің саяси құрылысын толық сипаттайтын терминдердің ұзын саны отыздан асып жығылады екен. Тарихшылардың осы мәліметін ескерсек, түркілердің билік тұтқаларын сипаттайтын қаған, тегін, ябғу, шад, тархан, түтік, бұйрық, шор, елтебер, еркін, бек тәрізді терминдер сол дәуірдегі көне түркі тіліндегі мемлекеттік құрылыс терминологиясының қалыптасқан жүйесін құрағаны сөзсіз /1:13/.

Көне түркі тіліндегі бұл терминдердің барлығы да біздің дәуіріміздің V - VII ғасырларында өмір сүріп, қазақ ұлтының этногенезін құраған көк түркілердің саяси құрылысының сипатын ғана көрсетпейді, сонымен бірге ол - қазақ мемлекеттілігінің негізі осы кездерде қалыптасқанын дәлелдейтін тілдік дәйек.

Біз қытай жылнамалары арқылы көне түркі қағанаты өркениеті озық болып саналатын ел - Қытаймен терезесі тең мемлекет болғанын білеміз.

Олардың мемлекеттілігінің тағы бір белгісі - территориясының әкімшілік аймақтарға бөлінуі. Елдің ең жоғарғы билеушісі **қаған** терминімен белгіленді де, оң қанатқа және сол қанатқа бөлінген аймақ әкімдері - **шад** және **жабғу** деп аталды. Одан кіші тайпалық бірліктер басында **елтеберлер**, ал тіпті ұсақ рулар көсемдері **еркін** және **шор** лауазымдарын иеленген /1:78/.

Сонымен түркілер қоғамындағы саяси биліктің иесі тәңірі текті **қаған** болды. Елді бір орталыққа біріктірген **қаған** тек жоғарғы билік иесі болып қана қойған жоқ, сонымен қатар жоғарғы әскербасы болып табылды. Бұл тек тірегі мықты мемлекетке тән қасиет. Осы құқықтық сабақтастық бүгінгі Ата заңымызда да жалғасын тапты. Президентіміз тек елбасы ғана емес, сонымен бірге ол қарулы күштерінің де бас қолбасшысы.

Қаған сөзі - осындай мағынада қолданылған ең көне түркілік термин. **Қаған** сөзінің термин ретінде қолданыла бастауы Алтай және Монғолия территориясы секілді кең алқапта тіршілік еткен, негізінен мал шаруашылығымен айналысатын түркі тілдес тайпалық одақтардың ерте феодалдық типті мемлекетке бірігуімен байланысты болса керек. Оның этимологиясы жайлы пікірлер негізінен екіге жарылады. Бірқатар

түркітанушылар бұл сөзді қытай тіліне телуге өте әуес.

Осы пікірді ұсынушылар қатарында кеңестік түркологтар А.Н.Кононов пен Н.А.Баскаков болса, Еуропалық ғалымдар қатарынан Г. Дерферді, А. Габенді айтуға болады. Олардың ортақ ойынша **қаған** тұлғасы қытай тілінің «кең» - ұлы және «кан» - билеуші деген сөздерінен құралған /2:223/. Көрнекті ғалымдардың осы пікірін **қаған** сөзін қазақ тіліндегі әскери лексика құрамында қарастырған Т.Байжанов та қолдайды /3:35/.

Л.Будаговтың көрсетуінше, монғол тілінде тек Қытай императорларын хан деген. Ол болгар тілінде **каган**, **кан**, венгер тілінде **кархан** формасында қолданылған және Ежелгі Киев Русіне қатысты тарихи жазбаларда кездесетін **қаған** термині алғашқыда тек Қытай мен Түркістанда титул болса, хан титулы монғолдарда болғанын айтады /4:336/. Зерттеушілердің екінші бір тобы бұл сөзді таза түркілік немесе түркі-монғол тілдеріне ортақ сөз деп есептейді.

Алғашқы ойды жалғастырушылар ішінде тың пікір ретінде **қаған** тұлғасын **қан** қысқарған формасында талдаған қытайлық қазақ тарихшысы Ислам Қабышұлының болжамын келтіруге болады: «Түркі тектес халықтарда «хан» дегеніңіз «қандас» деген ұғым береді, яғни, бұны «қандастардан» құралған тегі бір билік басындағылар деп түсіну керек» /5:151/. Алайда, бұл пікір ғылыми негізі жоқ болжам секілді.

Қаған сөзін түркі-монғолға ортақ термин деп санаған Б.Я.Владимирцев оның термин ретінде қалыптасуы турасында былай дейді: «Монғол тайпалары соғыс және аң аулау кезінде өздерінің көсемін сайлап алатын болған. Олар кейін бейбіт мезгілде де көсем ретінде қала берді. Оларды әдетте хаан деп атаған» /6:253/.

Ал **қаған** сөзін хан сөзімен байланыстырған В. Бартольд бұл жайында былай дейді: «VI ғасырда Орта Азияда көшпелі түркі мемлекеті құрылды. Ол «Түркі қағанаты» деп аталды. Осы сөздің қысқаруынан хан сөзі жасалды» /7:86/.

Г. И. Рамстедт те хан монғолдың император, қалмақша хані сөзінен пайда болғандығы туралы айтқан еді /8:34/. Осындай пікірлердің сан алуандығына қарағанда, оның қай тілден қай тілге енгені туралы нақты тұжырым айту қиын секілді.

Соған қарамастан, жоғарыдағы ғалымдар пікірін салыстырып, түйіндесек, **қаған** термині таза түркілік тұлға деп тұжырым жасауға болатындай. Өйткені, біріншіден, көне түркі тілінде **қаған** формасы да, **хан** формасы да кездеседі.

Екіншіден, ескерткіштер мәтінінде **қаған** негізінен түркі билеушілеріне қатысты көп қолданыс тапқан. Мысалы, оны сол ескерткіштер тіліндегі антропонимдердің құрамынан да байқауға болады Білге қаған, Бумын қаған, Қапаған қаған т.б. Кісі аттарының құрамында олардың қоғамдағы саяси статусын анықтайтын осындай компоненттер кездесетінін ғалым Т.Жанұзақов айтады /9:63/. Үшіншіден, **қаған** термині түркі тілдерінде тек өздерінің билік жүйесіне қатысты жиі айтылады да, ал өзге елдерге қатысты **хан** сөзі жиі қолданылған фактілер кездеседі. Мысалы, түркілер тілдерінде саяси орталық мәнін беретін орда термині бола тұра, Қытай елінің астанасын Ханбалық деп атаған немесе ескерткіштер тілінде көшпелі қырғыз

тайпасының билеушісіне қатысты хан терминін пайдаланады. Айталық, Тоныкөк жырында оның әскері қырғыз тайпасын шабатыны туралы сюжетте мынадай түрік изафетті сөз тіркесі кездеседі: Қану, сүсі тірілміс - ханның (қырғыздардың) әскері оянды (Тоныкөк.28)/10:58/. Немесе Сүнүсідіміз, санчдұмыз, әлтіріміз - ханын әлтірдік. (Тоныкөк.28.)/10:59/. Енді салыстыру үшін келесі сөйлемді алайық: Қағанқа куркуз будуну ічкіді, йүкүнті - (Біздің) қағанға қырғыз халқы бағынды, жүгінді (Тоныкөк.28.)/10:60/. Көріп отырғанымыздай, руникалық жазбаларды тасқа қашаушы - **бітікіші** әңгіме түркілер туралы болған кезде билеушісін **қаған** деп атаса, әңгіме қырғыздарға ауысқан кезде автор тегі түркілік емес **хан** сөзін пайдаланады. Бұл, сірә Г. Рамстедт айтқандай тек қырғыздардың титулы хан деп аталғандықтан ғана болмаса керек. /8:89/.

Көне түркілік қағандық билеу институты өзінің саяси, құқықтық аспектісі жағынан келгенде, әрине, қазіргі президенттік институтпен бір дәрежеде емес, алайда, мағынаның кеңеюі нәтижесінде қайта терминденген көне сөз **әкім** секілді, **қаған** терминін **елбасы** терминіне паралель қолдансақ, билік атауынан ұлттық нышан танылар еді.

Көне түркілердің мемлекеттік құрылыс лексикасына жататын **тегін**, **тархан**, **жабғу** секілді терминдер де қазір мүлдем қолданыстан шығып қалған сөздер, яғни, архаизмдерге айналған. Олардың көпшілігі қазіргі тілімізде жоқ сол кездегі антропонимдердің құрамында ғана кездесіп отырады /9:125/.

Дегенмен, жалпы тілдік лексиканы байытудың бір көзі - көне сөздер болса, біз оны қазақ тілінің мемлекеттік құрылыс терминологиясын да молайтудың ең бір шұрайлы қайнар көзі деп есептейміз. Сол себепті де бүгінгі кірме саяси терминдердің көне эквивалентін де қарастырып, қажетке жарайтынын айналымға енгізуге ұсыныс жасауды өзімізге міндет етіп қойдық. Сол тұрғыдан келгенде, сөз болып отырған кез келген көне терминнің керегін сұрыптай отырып, бүгінгі күннің қажетіне пайдалануға болатынын жадығаттарға аналитикалық талдау жасағанда байқадық. Ол үшін олардың семантикасымен бірге этимологиясына да шолу жасаған жөн. Мысалы, потестарлық билікке негізделген түркілер қоғамында қағаннан кейінгі саяси статустары бірдей қызмет атаулары әкімшілік бөліністің оң қанаты мен сол қанатын басқарған **жабғу** мен **шад** болып табылады. Көне түркілердің билеуші номенклатурасында бұлардың бірі В.У. Махпиров айтқандай, вице-қаған қызметін атқарса, биліктің узурпацияға ұшырағанына дейін ол қарлұқтар мен оғыздарда ең жоғарғы билік титулы ретінде де қызмет етті /11:128/. Ал екінші терминнің шығуы бұл тақтың мұрагерлігімен байланысты еді.

Алғашқы тұлғаның да, соңғы тұлғаның да семантикасында орынның басушы деген мән бар, олай болса, қазіргі премьер-министрдің орынбасары, министрдің орынбасары деген мемлекеттік лауазымдарды «вице» деген кірме анықтауыш сөздермен белгілегенше, жоғарғыдағы терминдердің біреуін алуға болатын секілді. Ол үшін, әрине, Премьер-министр терминіне де, министр терминіне де қазақша балама тапқан жөн. Мысалы, Ата Түріктің арқасында болған тілдік реформалар нәтижесінде қазіргі түрік тіліндегі мемлекеттік құрылыс терминологиясындағы көптеген терминдер түрікшеленді. Соның ішінде министр сөзі «бақан» деп аударылса, ал премьер-министр сөзі «бас

бақан» деп қолданылады /12:90/.

Сонымен бірге мемлекеттік құрылыс терминологиясына қатысты деп қарайтын терминдер ішінде Н.А.Баскаков тегі қытай тілінен шыққан деп санайтын **тегін** сөзі бар /13:34/. Мағына жаңғырту жолымен бұл сөзді де термин етіп алуға болады.

Қазір антропоним ретінде жиі ұшырасатын **еркін** сөзі де жай титул атауы болып қоймаған, ол көпшілігі түркілердің саяси билік сатысында үлкен роль атқарған. Жалпы осы титул құрамындағы **ер** сөзі түркілер санасында зор мәнге ие болғандығын С.Г. Кляшторный атап көрсетеді /14:93/. Сондай-ақ, көне түркі жазбаларында кездесетін терминнің бірі **тархан** - өзінің терминдік мағынасында он сегізінші ғасырға дейін жұмсалып келген ең өміршең терминнің бірі. Ол да көне мемлекеттік құрылымдардағы мемлекеттік басқарудың бір буыны ретінде қызмет етті. **Тархан** сөзінің кейін әрқилы мағынаға ие болғанын Махмуд Кашқаридің «Дивани лұғат ат түрік» сөздігінен көруге болады. Мысалы, онда сөздік авторы **тарханның** мұсылмандыққа дейін де қолданылған есім екенін ескерте отырып, арғын тілінде бай деген мағынаны береді дейді /15:115/.

Шамасы осыған қарағанда, түркі сөздігі жазылған XI ғасырда ол бұрынғыдай саяси термин емес, әлеуметтік терминге айнала бастағанға ұқсайды. Оны бұл сөздің кейінгі мағыналық дамуы да растай түседі. Мысалы, монғолдар кезінде **тархан** сөзінің қоғамдағы басы бос, еркін адамды атағаны туралы мәліметті Рашид-ад-дин еңбегінен табамыз. Нақтылық үшін И.Н. Березиннің аударып беруінше үзінді келтіре кетейік: «Чингис хан некогго из племени Бааринь освободил онгоном, подобно тому, как делает онгоном лошадь или других животных т.е. никто не имеет право на его независимость, и он есть свободен и тархан» /16:198/. **Тархан** термині қазір архаизмге айналған сөз болғанымен, антропоним, этноним, топоним құрамдарында сақталып қалғанын қазақ ономастикасын зерттеген Т.Жанұзақов дұрыс көрсетеді. Мысалы, Астархан (Хаджи тархан) атының қалыптасуы туралы ғалым XIV ғасырдағы Алтын Ордаға келген араб саяхатшысы ибн-Батута, Сұлтан хажы деген түріктің қызметіне разы болып, «хаджы-тархан» деген ат беріп, қаланы алым-салықтан босатқан, содан Астархан болып кеткен деген ой айтады. Сондай-ақ ғалым қазақ тарихының материалдарына сүйене отырып, хан кезінде тархан правосын пайдаланған көптеген жерлердің осындай заңды статусына байланысты тархан атаулы топонимдердің қалыптасып кеткенін көрсетеді /17:197/.

Тархан қызметінің далалықтар арасындағы ықпалы мен дәрежесінің күшті болғандығы сондай, ондай қызметті отарлық саясат жүргізген Ресейдің патшалық үкіметі де тағайындап, бұрынғы хандық басқару кезіндегі бұрынғы ықпалынан яғни қоғамдағы легитимді (заңда бекітілген) биліктен айырылған **батыр, бек, билерге тархан** атауын берген. Мысалы, XVIII ғасырда патшалық Ресейдің боданына амалсыз түскен Кіші жүзде монархиялық басқару иерархиясында қазақтар үшін **тархандық** институтын тағайындады. Бұл жөніндегі патша саясатын түсіндіруші М.П. Вяткиннің айтуынша хандықтың сыртқы атрибуттарын жойған Ресей үкіметі өзінің жағына беделді деген билерді шығару үшін оларға **тархан** атағын беріп отырған /18:123/.

Сонымен Н.А. Баскаков айтқандай, көне түркілер қоғамына оған дейінгі

өмір сүрген хун, хазар, булгар секілді көшпелілердің мемлекеттік құрылымдарынан мұра болып қалған **тархан** термині көне замандардағы мемлекеттік құрылыс лексикасы ішіндегі өзінің терминдік статусын хандық билеу жүйесі жойылып, патшалық басқару органдары отаршылдық саясат жүргізген кезде де жоғалтпаған бірден бір сөз. Олай болса бұл көне сөзімізді қазіргі мемлекеттік құрылыс терминологиясына қайта енгізгеніміз дұрыс болар еді. Жоғарыда біз министр сөзін түркі тіліндегі секілді модельдерді пайдалану арқылы аударып қолданудың қажеттілігін айтқан болатынбыз. Осы ұсыныс тұрғысынан келгенде, түріктер **министр** сөзіне **бақан** сөзін алса, біз осы терминге эквивалент ретінде **тархан** сөзін алып, жаңа терминді ғылыми айналымға жіберсек, онымыз орынды секілді. Сосын премьер-министр күрделі терминін түріктердің **бас бақан** деп алған үлгісінің ізімен **бас тархан** деп аударма жасасақ, термин жасаудағы бір ізділік сақталар еді және бұл термин жасаудағы жүйелілік принципіне сай болмақ.

Көне дәуірдегі мемлекеттік құрылыс лексикасына жататын терминдер ерекше лексика.

Біріншіден, бұл кезеңнің лексикасына ортақ қасиет араб-парсы тілдері әсерінің жоқ екендігі. Сол себепті терминдердің негізгі дені түркі-монғолға ортақ болып келеді. Зерттеушілердің айтуынша, қытай тілінің элементтері де жоқ емес. Алайда, сол кездегі көне тұлғаларға қатысты бұл сөз мына тілден енген, ал ана сөз басқа тілден кірген деп үзілді-кесілді шешім жасау қиын. Оның үстіне түркілердің орта ғасырлардағы монғол шапқыншылығы кезінде де өзі бағынышты ел бола тұрып, басып алған елдің тіліне қатысты тілдік экспансиясының күшті болғанын ескерсек, оның қытай тіліне де жасалған экспансиясы саяси ықпалынан кем болмаған деп бағалау керек. Олай болған жағдайда түркілердің тарихы туралы мәліметтер дүние жүзіне, негізінен алғанда, қытай жылнамашылары арқылы жеткендіктен, көптеген түбі түркі деген сөздердің өзі қытайдың «шапанын» жауып, тонын теріс киюі де әбден мүмкін. Олардың бәрін болмағанмен, кейбір сөздерді реконструкцияласақ, белгілі бір ғылыми нәтижеге жететінімізді де ескерген жөн. Солай пайымдасақ, бұл терминдер таза түркілік ең көне сөздер және олардың сигнификаттық мағынасы арқылы көне түркілердің мемлекеттілігі болғанын ғылыми тұрғыдан толық дәлелдеуіміз дау тудырмайтын дүние болса керек. Екіншіден, **ел**, **би**, **бай** секілді жеке сөздер болмаса, бұл лексиканың басым көпшілігі қазір көнерген сөздер тобына жатады. Олардың ұмытылмай қалуы тілдің кумулятивтік қызметімен байланысты.

Үшіншіден, көне түркі қағанаты - қазіргі түркі халықтарының ежелгі замандағы алғашқы ортақ мемлекеті. Сол себепті ол кездегі мемлекеттік құрылыс лексикасына қатысты сөздердің көпшілігінің бүгінгі түркі тілдеріне ортақ болып келуі де өте заңды. Осы орайда біздердің осы сала терминологиясына қатысты ұсыныстарымыз қалған түркі тілдес лингвист-ғалымдар тарапынан түсіністік пен қолдау тауып жатса, онда барлық түркі тілдеріне ортақ ғылыми тіл жасау туралы отандық ғалымдардың ізгі ниетті ғылыми идеяларының біртіндеп жүзеге асуына алғы шарт жасалар еді. Оның өзі латын алфавиті негізінде түркі тілдес халықтарға ортақ жазу (графика) қалыптастыру мәселесімен үндесер табар еді.

Уақыт өте келе мемлекеттік құрылыс терминологиясы, юриспруденция

және халықаралық құқық терминологиясы салаларында түркі тілдеріне ортақ терминдер жасау проблемасы күн тәртібіне тұрағы сөзсіз. Ал сол кездегі терминология қазір ғалымдар дәл көрсетіп жүргендей терминжасам шығармашылығы стихиялы сипат алмауы үшін алдын ала ғылыми сараптаудан өткен терминдік жүйе қалыптастыруға кірісу әбден қажет. Сонда жазу ортақтығы, терминология ортақтығы арқылы коммунистік идеология үзіп тастаған түркі тілдес ұлттар арасындағы өркениетті жан-жақты байланыстың дамуына кең жол ашыламақ.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақ ССР тарихы. 1 том - Алматы: Ғылым, 1980. - 496 б.
2. Баскаков Н.А. К этимологии собственных тюркских имен в русских летописях // Теория и практика этимологических исследований. - М., 1985. С.30-34.
3. Байжанов Т. Қазақ тіліндегі әскери лексика. Филол. ғыл. докторы ... дисс. авторефераты. - Алматы., 1991. - 43 б.
4. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-тат. наречий. т. 1, Спб.: 1868. - 526 с.
5. Қабышұлы И. Қазақ қауымы. - Алматы: Жазушы, 1992. - 227 б.
6. Владимирцев В.Я. Общественно-политический строй монголов. - М., 1958. - 614 с.
7. Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. - Фрунзе., 1943. - 304 с.
8. Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. - М.-Л., 1957. - 361 с.
9. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. - Алматы: Ғылым, 1971. - 217 б.
10. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. - Алматы: Наука, 1971. - 337 с.
11. Махширов В.У. Имена далеких предков. - Алматы: Институт востоковедения, 1997. - 302 с.
12. Русско-турецкий словарь. - М., 1956. - 475 с.
13. Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. - М., 1980. С.199-207.
14. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. - М., 1964. - 353 с.
15. Кошгарий Махмуд. Дивони лұғат ат түрік. Тошкент. 1964. - 364 б.
16. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Перевод с персидского И.Н. Березина. - Спб., 1858.
17. Жанұзақов Т. Қазақ тілі ономастикасының мәселелері // Қазіргі қазақ тілі мен диалектологиясының мәселелері. 3-шығуы. - Алматы: Ғылым, 1960. 179 - 216 бб.
18. Вяткин М.П. Очерки по истории Казахстана. Л. 1941. 451 - с.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ

УДК 338: 91: 622. 323 (574. 1)

ГАЛИМОВ М.А.

Экономико-географическое положение производственно-транспортных узлов Западного Казахстана по вывозу нефти и конденсата.

Экономико-географическое положение является одним из основополагающих понятий в отечественной экономической и социальной географии. Впервые оно введено в науку Н. Н. Баранским в 1939 году, и заняло прочное место в экономической и социальной географии. В ЭГП города Н. Н. Баранский (1) выделял понятия: макро-, мезо- и микроположение, которые характерны также для производственно-транспортных узлов, так как в их основе лежат города.

Роль в хозяйственном комплексе производственно-транспортного узла выражается следующими факторами: 1) сочетание нескольких транспортных путей сообщения с определенным крупным производственным центром, обеспечивает возможность создания на территории производственно-транспортного узла; 2) в производственно-транспортных узлах осуществляется перевозка основной массы грузов межрайонного и межобластного обмена по прибытию и отправлению; 3) степень значения транспорта в хозяйственном комплексе производственно-транспортного узла находится в прямой зависимости от отраслей хозяйства (в нашем случае нефтегазовой промышленности), требующих то или иное количество перевозок массовых грузов (2).

Распад Советского Союза, переход к рыночной экономике предопределили ухудшение экономико-географического положения нефтегазовой промышленности Западного Казахстана. Это связано с тем, что изменилось макроположение производственно-транспортных узлов, которое выражается в отсутствии непосредственного выхода Республики Казахстан в мировой океан. Пока система магистральных нефтепроводов между Россией и Казахстаном сглаживает проблему выхода казахстанской нефти на мировой рынок. Намечаемый рост добычи нефти и конденсата в республике, вновь возвращает нас к вышеназванной проблеме. В 1996 году в Казахстане было добыто 22,9 млн. т нефти и конденсата, что составляет 111,3 % к

1995 г., в 1997 г. планируется добыть 26,5 млн. т нефти и конденсата.

В связи с увеличением добычи нефти и конденсата в республике, а в дальнейшем нехватки мощностей экспортных трубопроводов, 16 мая 1997 года в Москве представителями правительств России, Казахстана, Султаната Омана и нефтяных компаний - участниками Каспийского трубопроводного консорциума (КТК) было подписано заключительное соглашение по строительству нефтепровода от Тенгиза до Новороссийска протяженностью 1500 км. Проект оценивается в 2,7 млрд. долларов, из них 600 млн. долл. оценены в виде трубопроводных активов, имеющихся на территории России и Казахстана, а 2,1 млрд. долл. - реконструкция старых и строительство новых трубопроводов.

Пропускная способность на первом этапе будет 28 млн. т нефти в год, из них 19 млн. т будет принадлежать добывающим компаниям, работающим в Казахстане - это "Шеврон", "Мобил", "Орикс" и другие участники консорциума. Доля российских добывающих компаний: "Лукойла" и "Роснефти" составит 7 млн. т. Государства-учредители КТК - Россия, Казахстан и Оман - суммарно будут иметь квоту в 2 млн. т, из них Казахстану принадлежит 38 %. Совместное предприятие "Тенгизшевройл" будет иметь квоту 8 млн. тонн, в том числе 4 млн. т - "Шеврона", и по 2 млн. т - "Мобила" и "Казахойла".

К середине 2001 г. планируется завершить строительство трубопровода. Это улучшит экономико-географическое положение нефтегазовой промышленности Западного Казахстана, а особенно макрорасположение производственно-транспортных узлов. В первую очередь это относится к Атыраускому производственно-транспортному узлу, так как существующий нефтепровод Тенгиз - Астрахань - Комсомольский проходит через него. Нефтепровод будет рассчитан на нефть Тенгизского, Королевского месторождений, а в будущем нефти актюбинских месторождений и казахстанского шельфа Каспийского моря.

СП "Тенгизшевройл" большую часть нефти экспортирует по магистральному трубопроводу Атырау - Самара. Увеличение добычи и, как следствие экспорта тенгизской нефти (за 7 месяцев 1997 года было экспортировано 4,5 млн. т нефти) вынудило прибегнуть к альтернативным способам доставки, как железная дорога и море. Нефть Тенгиза направляется по трубопроводу Тенгиз - Атырау, а оттуда цистернами в Финляндию, и через Макацкий производственно-транспортный узел в Мангышлакский производственно-транспортный узел, а оттуда через морской порт Актау морем в Баку и Иран по замещению.

В связи со строительством нефтепровода Тенгиз - Новороссийск улучшит свое макрорасположение Ново-Узеньский производственно-транспортный узел, который соединен с Атырауским производственно-транспортным узлом трубопроводом протяженностью 683 км, производительностью 9,1 млн. т нефти в год, он входит в систему магистрального нефтепровода Узень - Атырау - Самара протяженностью 1467 км, сданный в эксплуатацию в 1971 году. Также Ново-Узеньский производственно-транспортный узел соединен с Мангышлакским производственно-транспортным узлом трубопроводом Узень - Жетыбай - Шевченко - порт Актау протяженностью 142

км, мощностью 3,2 млн. т/г., построенный в 1966 году и железной дорогой.

Мангышлакский производственно-транспортный узел также улучшает свое макроположение. Узел соединен с Ново-Узенским производственно-транспортным узлом, а через него имеет выход на трубопровод Узень - Атырау с помощью трубопровода Актау - Жетыбай протяженностью 63,6 км, построенный в 1990 году. Кроме этого существует нефтепровод Каламкас - Каражанбас - Актау протяженностью 264,5 км, построенный в 1979 году, мощностью 8,5 млн. т в год, для транспортировки нефти месторождений Каламкас и Каражанбас через морской порт Актау и через трубопровод Актау - Жетыбай, а оттуда на трубопровод Узень - Атырау.

Октябрьский производственно-транспортный узел улучшает макроположение при строительстве нефтепровода от НПС (нефтеперекачивающая станция) "Кенкияк", где собираются два потока нефти с месторождений Кенкияк и Жанажол до НПС №3 (Атырауская область), а оттуда по системе эмбенских нефтепроводов нефть может перерабатываться на Атырауском НПЗ или экспортироваться. Ориентировочная протяженность трубопровода будет 275 км, диаметр 500 мм. Строительство нефтепровода НПС "Кенкияк" - НПС №3, связано с намечаемым ростом добычи нефти в Актюбинской области. В 1996 году было добыто 2627,3 тыс. тонн нефти и 200 млн. куб. м природного газа. За 7 месяцев 1997 года было добыто 1500,6 тыс. тонн нефти, что превышает запланированные объемы на 770 тысяч тонн. Из них 74 % было поставлено на экспорт на Орский НПЗ, у которого лимит на прием нефти 2,5 млн. тонн в год. С наливного пункта Бестамак, который относится к Актюбинскому производственно-транспортному узлу 26 % нефти поставляется цистернами по железной дороге на Шымкентский НПЗ.

Мезоположение производственно-транспортных узлов Западного Казахстана определяется по отношению к остальной части Казахстана, к НПЗ России и к побережью Прикаспийских государств.

Наиболее выгодное мезоположение по отношению к остальной части республики, а в особенности к Шымкентскому НПЗ занимает Октябрьский производственно-транспортный узел, что подтверждает метод графов, который определяет транспортно-географическое положение. ЭП узла улучшится после строительства нефтепровода Кенкияк - Кумколь (Кызылординская область).

Мезоположение Актюбинского производственно-транспортного узла по отношению к Шымкентскому НПЗ, после строительства наливного пункта, улучшилось после строительства наливного пункта Бестамак.

Мезоположение Челкарского производственно-транспортного узла улучшится по отношению к Шымкентскому НПЗ, после строительства нефтепровода Кенкияк - Кумколь.

Наиболее выгодное мезоположение по отношению к НПЗ России занимает Атырауский производственно-транспортный узел (1 место), который отправляет нефть на Самарский НПЗ по трубопроводу. Нефтепровод Узень - Атырау транспортирует нефть со всех месторождений Мангистауской области на Атырауский НПЗ для переработки и на НПС (нефтеперекачивающую станцию) "Атырау" для смешения и отправки на экспорт и заме-

шение.

Нефтепровод Атырау - Самара поставляет западно-казахстанскую смесь на пункт смешения в г. Самаре, для замещения объемов нефти, получаемых по межгосударственному соглашению и дальнейшего его экспорта. Смесь западно-казахстанская №1 состоит из мангистауской (Жетыбай, Узень), тенгизской, эмбинской, а при аварийной ситуации добавляется мар-тышинская нефть. Смесь западно-казахстанская №2 состоит из смеси №1 и бузачинской смеси (Каламкас, Каражанбас) (3).

Мангышлакский производственно-транспортный узел (2 место) занимает выгодное мезоположение по отношению к Волгоградскому НПЗ, доставляя туда морем жетыбайскую нефть.

Октябрьский производственно-транспортный узел (3 место) с помощью нефтепровода имеет прямой выход от Кенкиякского месторождения до Орского НПЗ.

Макатский производственно-транспортный узел (4 место), участвует в смешении нефти с помощью своих месторождений, которая отправляется на Самарский НПЗ. Часть эмбенской нефти по железной дороге направляется на Ярославский НПЗ.

Казахстанский (г. Аксай) производственно-транспортный узел и Уральский производственно-транспортный узел улучшат свое мезоположение по отношению к Самарскому НПЗ после строительства конденсатопровода, который соединит Карачаганакское месторождение с нефтепроводом Атырау - Самара.

Самое выгодное мезоположение по отношению к побережью Прикаспийских государств занимает Мангышлакский производственно-транспортный узел (1 место), через его морской порт было отправлено танкерами 67,5 тыс. тонн нефти (нефтяная смесь: 80% - бузачинская нефть, 20% тенгизская нефть) в Иран, взамен этого 31 мая 1997 г. с нефтяных терминалов этой страны на острове Харк в Персидском заливе было отправлено альтернативное количество нефти Казахстана.

Такой обмен взаимовыгоден - Иран получает экономию при транспортировке своей нефти с отдаленных месторождений на юге страны, а Казахстан - дополнительный маршрут для экспорта нефти. Соответствующий казахстанско-иранский проект рассчитанный на 10 лет, предусматривает доведение объема замещения до 3 млн. тонн в год.

На втором месте находится Атырауский производственно-транспортный узел, имеющий прямой выход через реку Урал к Каспийскому морю. До строительства морского порта Актау, весь морской грузооборот шел через порт Атырау (Гурьев).

Микрорасположение производственно-транспортных узлов определяется по отношению к Атыраускому производственно-транспортному узлу, где находится Атырауский НПЗ. Несомненно, что сам Атырауский производственно-транспортный узел в этом отношении лидер.

Наиболее выгодное микрорасположение по отношению к Атыраускому НПЗ, занимает Новоузенский производственно-транспортный узел, напрямую связанный с ним трубопроводом Узень - Атырау.

На втором месте находится Мангышлакский производственно - транс-

портный узел, имеющий выход на Новоузенский узел, с помощью трубопровода Актау - Жетыбай, а оттуда на трубопровод Узень - Атырау.

На третьем месте будет находиться Октябрьский производственно-транспортный узел, после строительства трубопровода НПС "Кенкияк" - НПС №3 (Атырауская область), который дает возможность перерабатывать кенкиякскую и жанокольскую нефть на Атырауском НПЗ.

Анализируя макро- мезо- и микроположение производственно-транспортных узлов и реальные потоки нефти в пункты доставки, можно сказать, что наиболее выгодное ЭГП занимает Атырауский производственно-транспортный узел. ЭГП узла еще более улучшится после строительства нефтепровода Тенгиз - Новороссийск.

На втором месте находится Ново-Узенский производственно-транспортный узел. На третьем месте - Мангышлакский производственно-транспортный узел.

На 4 месте - Октябрьский производственно-транспортный узел. Пятое место занимает Макацкий производственно-транспортный узел.

Шестое место занимает Актюбинский производственно-транспортный узел. ЭГП Челкарского узла улучшится после строительства нефтепровода Кенкияк - Кумколь.

Производственно-транспортные узлы: Уральский и Казахстанский (г. Аксай) улучшат свое ЭГП, после строительства конденсатопровода Аксай - Большой Чаган, для подсоединения к нефтепроводу Атырау - Самара.

Список литературы:

1. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. - М., 1980. - 238 с.
2. Галимов А.Г. Значение производственно-транспортных узлов в изучении транспортно-экономических связей. - // Вестник МГУ сер. геогр., 1980, №3;
3. Надиров Н.К. Нефть и газ Казахстана, ч. 1. - Алматы, 1995. - 320 с.

УДК 338: 91(574)

ГАЛИМОВ А.Г.

Географическая концепция устойчивого развития Казахстана в условиях рыночной экономики

Географическая среда, воздействующая на жизнь современного общества - это далеко не «чисто» природная категория, а одновременно и овековеченный результат труда огромного количества живших на Земле человеческих поколений. Географический фактор должен учитываться не изолировано от всего хода общественного развития. Об этом, еще в 20-х годах XX века писал Н.Н. Баранский: «Мы должны учитывать «Географи-

ческий фактор» не обособлено от всего на свете, а должны учитывать его диалектически, в связи со всей вообще общественно-исторической обстановкой данной страны на данной ступени ее развития» (1).

Республика Казахстан занимает 2% территории суши и 6% азиатского континента. Экономико-географическое положение республики в настоящее время создает предпосылки для развития выгодной международной экономико-географической связи на основе географического разделения труда среди стран ближнего и дальнего зарубежья.

Республика Казахстан может и должна более активно использовать свое выгодное геостратегическое положение на трансконтинентальных торговых путях вблизи динамично развивающихся регионов мира. Современный анализ экономико-географических связей соседних с нами стран и возможности в перспективе, развитие международной транзитной торговли через территорию Казахстана - будет происходить с началом функционирования нового «Шелкового пути» Евро-азиатского транспортного моста с расширением торговли Российской Федерации, со странами Южной Азии, Ираном, Пакистаном, Индией. По оценкам специалистов уже в начале XXI века рост перевозок между Европой и Азией по сравнению до распада СССР увеличится по оптимальным оценкам до 8-9 раз. В этих условиях даже минимальный ежегодный чистый доход Казахстан может получать, используя свое географическое положение, до одного миллиарда долларов США (2).

Природные условия как первичный комплекс географической среды воздействуют на жизнь общества не какой-либо отдельной своей стороной, а всеми компонентами в их взаимной связи и во всей их взаимодействующей сложности.

Резкая дифференцированность природных условий Казахстана оказывает определяющее внимание на специфику пространственного размещения сельскохозяйственного производства и связанных с ним предприятий аграрно-промышленного комплекса.

Для Казахстана характерна континентальность климата, которая проявляется в резких температурных контрастах дня и ночи, зимы и лета, сухости воздуха, большой испаряемости, неустойчивости осадков по отдельным годам.

Среднегодовое количество ясных дней увеличивается со 120 на севере до 260 на юге. Соответственно число пасмурных дней уменьшается с 60 до 10, а суммарная радиация возрастает со 100 до 140 к/кал/кв. см. Отопительный сезон на севере длится 225 дней, на юге республики - 150. Среднее многолетнее число дней стойлового содержания колеблется от 90-120 на севере до 10-30 на юге. Весной заморозки в северной части Казахстана прекращаются в конце мая, на юге в апреле.

Число дней со средней суточной температурой выше 10 °C на севере - 130, на юге - 200. Суммы температур выше 10 °C колеблются от 2000 в лесостепной зоне до 4400 в пустынной.

На территории Казахстана в равнинной территории выделяются девять агроклиматических областей, в горных районах - шесть интразональных, которые играют определяющую роль в специализации сельского хозяйства республики.

Ресурсы поверхностных вод Казахстана оцениваются в 110-115 куб. км в год. Средняя водообеспеченность всей территории республики составляет около 20 тыс. куб. м воды на 1 кв. км в год.

Климатические, почвенные и водные условия в своей совокупности формируют естественный и культурный растительный покров, который имеет зональное распространение.

Казахстан богат земельными ресурсами. Дефицит земельных ресурсов сельскохозяйственного назначения в мире достаточно велик. Поэтому, если использовать земельные ресурсы республики интенсивнее, чем до настоящего времени, в будущем вероятнее рассчитывать на превращение республики в поставщика сельскохозяйственной продукции на мировые рынки.

Ресурсы недр Казахстана следует рассматривать как важнейший элемент естественных производительных сил. От количественных и качественных характеристик минеральных ресурсов, от степени территориальной концентрации запасов и от ряда других особенностей во многом зависят эффективность горнодобывающих отраслей, структура и региональные уровни развития межотраслевых производственно-технических комплексов.

Экономическая оценка природных ресурсов в недрах Казахстана по расчетам специалистов в целом составляет 8,7 триллионов долларов США в стоимостном выражении. Из них разведанные запасы составляют 3,3 триллионов долларов. В недрах Казахстана сосредоточено 10% мировых запасов меди, свинца – 19%; цинка – 13%; железа – 10%; марганца – 25% и 30% хромита. По запасам барита и вольфрама Казахстан занимает ведущее место в мире. В начале XXI века Республика Казахстан имеет потенциальные возможности добычи нефти до 100 млн. т в год (3).

В перспективе развития экономики республики нельзя все время делать ставку на богатые топливные и сырьевые ресурсы. Например, на мировом рынке с конца 1997 г. ухудшается конъюнктура цен на нефть, что уже негативно отразилось на экономике стран, у которых преобладают добывающие отрасли промышленности, в том числе и Казахстана. Также и явления природы выступают в качестве определенного ресурса в том случае, если в них возникает потребность. Но потребности, в свою очередь, появляются и расширяются по мере развития технических возможностей освоения природных богатств.

Экономический уровень развития республики значительно отстал от основных тенденций мирового технико-экономического прогресса. Если в развитых странах начался переход от индустриализма к постиндустриализму, то в Казахстане еще далеко не реализована возможность индустриального развития.

Поэтому на наш взгляд основные условия перехода к геоэкономической стратегии интеграции Казахстана в мировые хозяйства: во-первых, экспортная ориентация внешнеэкономической деятельности, для которой имеются стартовые возможности – собственные природные ресурсы и производственный потенциал. При этом, как показывает опыт развивающихся стран, важна экспортная направленность на рынки высокоразвитых стран; во-вторых, транснационализация казахстанской экономики. Одна из ее

Географическая концепция устойчивого развития Казахстана

сторон - привлечение иностранного капитала, что обусловлено недостаточной развитостью отечественной базы передового машиностроения для целей модернизации отраслевой и технологической структуры хозяйства, особенно в тех его секторах, которые способны обеспечить конкурентноспособный экспорт.

На основе освоения прогрессивных технологий можно в перспективе одновременно и достаточно быстро организовать конкурентоспособное производство материалоемких и трудоемких товаров: нефтепереработки, строительных материалов, химических продуктов и в ближайшие годы нового века путем конверсии, развития малого бизнеса и совместного предпринимательства заложить будущее ядро наукоемких производств, которые в Казахстане не были развиты на достаточном уровне.

Таким образом, рассматривая, далеко не полностью, влияние компонентов географического фактора в развитии производительных сил Республики Казахстан, приходим к следующему выводу:

1. Географический фактор, не определяя причин общественного развития, тем не менее определяет условия этого развития.

2. В условиях рыночной экономики определяющим является учет географического фактора в развитии экономики Республики Казахстан, ее место и уровень в мировом хозяйстве.

Список литературы:

1. Баранский Н.Н. «Научные принципы географии». - М, 1980. - 238 с.
2. Кенжегузин М.Б. «Экономика Казахстана: от настоящего к будущему». Научно-информационный журнал «Экономика и статистика». г.Алматы, 1999. - №1-2.
3. Назарбаев Н.А. «Исторический выбор народов Казахстана - межнациональная дружба и демократическая реформа». Выступления Президента на IV сессии Ассамблеи народов Казахстана» ж-л «Ахикат» 1997. - №7.

Қазақ философиясы ХХІ ғасырда

Қазақ философиясының өткені мен болашағы хақында сөз етпес бұрын біз алдымен «қазақ философиясы» деген ұғымды анықтап алуымыз керек.

Қазақ философиясы дегенде біз ХҮ ғасырдағы жыраулар тұсынан, атап айтқанда, Асан Қайғыдан бастау алатын жыраулардың, би-шешендердің, ақындардың даналығын, асыл сөздерін, түсінігін айтып отырмыз. Қорқыт та, Әл-Фараби де жалпы түрік дүниетанымының, түрік философиясының өкілдері болып табылады. Оларға қазақтармен бірге басқа халықтардың да «таласы» бар. «Жақсы ортақ» дейді ғой халқымыз. Әл-Фараби, шындығында, бүкіл адамзатқа ортақ тұлға.

Философияны әлемге паш ететін нәрсе – тіл. Қазақ философиясын біз, әрине, өзімізге ана тілімізде келіп жеткен дүниелерден – аңыз-әңгімелерден, мақал-мәтелдерден, шешендік сөздерден, әдебиеттен іздейміз. Қазақ философиясының өзіндік ерекшелігі – оның халықтығы, халық өмірімен, халық аузынан шыққан көркем сөзбен, сұңғыла оймен, халық өнерімен астасып жататыны. Қазақ ойшылдары қашанда қазақтың, халықтың сөзін айтқан. Сондықтан олардың сөздері қағаз бетіне түспесе де халықпен бірге ұрпақтан ұрпаққа жеткен.

Қазақтардан Аристотель, Августин, Декарт, Кант, Гегель сияқты кәсіби философтарды таба алмаймыз. М.Бахтиннің «нағыз философтар Германияда, ал Ресейде тек оқымыстылар болған» деген сөзінің бізге де тікелей қатысы бар. Қазақ философтары көпті көрген, көпті түйген даналар, көріпкел ойшылдар. Қазақ философиясының дені, түпкі мазмұны – даналық, дүние, адам, өмір, уақыт жайлы түсінік, өткенді де, қазіргіні де, алдағыны да оймен пайымдау. Қазақтың дүниені танып зерттеп жататын мүмкіндігі болған жоқ.

Кеңес кезеңінде қазақ жеріне қазақтың ойлау үрдісіне қайшы келетін, жат көзқарас – маркстік-лениндік философия – сырттан күшпен таңылды. Сөйтіп қазақ философиясының тарихында үлкен үзіліс болды. Тек соңғы он шақты жылда кенеттен пайда болған демократияның арқасында қазақ философиясы қайтадан бас көтере бастады.

«Бақыт басқа қонбап еді, бақытсыздық көмектесті» - деген осы. Енді келіп қазақша ойлайтын философтар философияны қалай, қайда, қай бағытта алып жүру керек деген мәселеге келіп тірелді. Батысша ойлап, басқаның ізімен жүре беруіміз енді жетер. Өзімізге өзіміз оралып, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрді жалғастыра түскен жөн сияқты.

Батыс философиясынан, кешегі өзіміз тәрбиеленген маркстік-лениндік философиядан қазақ философиясына шығатын тура жол жоқ. Бұдан келіп қазақ философиясының әлемдік философияға ешқандай қатысы жоқ, қазақ философиясының деңгейі көпшілікке тән қарапайым сана деген пікірге ойыссақ ағаттық болар еді. Даналықтан, түсініктен биік сана жоқ. Ал бұлардың қазақ философиясынан табылатыны күмәнсіз. Даналық түсінік арқылы қазақ философиясы ежелгі грек, үнді, қытай философиясымен астасып жатыр.

Әлемдік философия деп тек Аристотель, Декарт, Спиноза, Гегель, Маркс рухында өрбіген философияны тануға болмайды. Сонда біз Сократты, Эпикурді, Монтенді, Кьеркегорды, Ницшені болмаса, Будда мен Конфуцийді қайда қоямыз? Олардың ілімі классикалық деп танылып келген неміс философиясына мүлде ұқсамайды. Қазақ философиясын да неміс философиясының, Маркс философиясының қатарына қосуға болмайды. Тайыздығынан емес, есіп-өрбу ортасына, өмір сүру формасына, бетке ұстаған бағытына байланысты. Қазақ философиясына тән сөз пікірталасын, түпкі түйінді бірден таба білуді, диалог пен импровизацияны француз, неміс ағылшын философиясынан таба бермейміз.

Біздің айтарымыз, соңғы кезде қайталап жүрген ойымыз – философия батыстағыдай ғылымға, логикаға, методологияға, гносеологияға барып тірелмейді. Оның басқа да қырлары бар. Философия жан-жақты, күрделі дүние, оны олай да былай да қарастыруға болады.

Ғылым да, логика да, гносеология да философияның өткінші тарихи формалары. Бұларсыз да философия философия болып қалады: Монтенде, Кьеркегорда, Ницшеде, Достоевскийде ғылым жоқ. Соған қарамастан біз оларды философ деп танымыз, табынамыз. Өйткені олардың шығармаларының басты кейіпкері – адам, оларды мазалаған мәселе – адам жайы: адам қайтіп, несімен адам, адамша өмір сүреді, қайтіп ол адамшылығынан ада болып айуанға айналып кетеді.

Философиямен адамды қосып тұратын буын – даналық. Даналықтан жүрдай философия несімен философия? Оның атына заты сай келмейді. Ғылым жолына түскен философия түбі адамнан алшақтайды, бар зейіні сыртқы дүниеге ауып кетеді. Маркс Сократты «жүзеге асқан философия» деп дәріптейді. Несі үшін? Даналығы үшін, даналықты паш еткен түсінігі үшін. Бірақ біз Маркстің өзі жөнінде мұны айта алмас едік. Марксте бәрі бар: таным да, логика да, диалектика да. Ол жөнінде «жүзеге асқан диалектика» («воплощенная диалектика») деп айтуға болады. Бірақ Марксте, Маркстің ілімінде даналық жоқ, даналықтың қажеті жоқ. Маркс үшін адам – қол күші (рабочая сила), жұмысшы болмаса буржуа, әлеуметтік организмнің бір тетігі. Адамның бұл жағын түсіну үшін даналықтың қажеті жоқ, ғылым мен идеология жетіп жатыр.

Қазақ – дана, шешен халық. Даналық, қайталап, айтамыз, қазақ философиясының басты көрінісі, нақты болмысы. Қазақ ойындағы даналыққа күмән келтіру қиын. Ал қазақ ойындағы даналықтан туған түсінікке таң қаласың. Бұл түсінік Төле биге, Қазыбекке, Шал ақынға, Бұхар жырауға ғылыммен, біліммен келмегені белгілі. Қазақ ойында туа біткен, көріп, естіп куә болудан, «қайдағы мен жайдағыны» ойлаудан туған

түсінік, аңғарғыштық, сезімталдық (чутье, интуиция) бар. Бірер мысал, Даналық, түсінік қайдан шығады? Қазақтың берген жауабы:

Аспанның астынан шығады,

Жердің үстінен шығады,

Өнерлінің ісінен шығады,

Жақсының сөзінен шығады,

Тарихтың ізінен шығады,

Шешеннің тілінен шығады,

Әншінің үнінен шығады,

Жаманның көрген-күңінен шығады.

Бұл атам заманда айтылған әңгіме. Бір ауыз сөз өнердің де, әдебиеттің де, философияның да талабына түгел жауап беріп тұр. Басқасын тәптіштеп талдап жатпай-ақ қояйын. Соңғы сөзіне ден қойындаршы. Жаманның көрген күнін құдай басқа бермесін. Адам болып, адам қатарына қосыла алмауды қазақ «қорлық» деп білген.

Еріксіз түскен ылдидан,

Еркінмен шығар өр ортақ.

Қорлықпен өткен өмірден,

Көсіліп жатар көр артық,

демей ме Абай. «Қорлық» деген қазақ философиясындағы қиын категориялардың бірі. Қорлық адамның өзіне байланысты. Басқаның зорлығымен болған нәрсе қорлық болмайды. Өзін-өзі танымау, өзін-өзі сыйламау, басқаға қолбала болу – қорлық.

Даналық, түсінік – азап, азаптан туады. Асан Қайғы айтқандай, «шер толқытса шығады». Олардың түбінде толғаныс, дағдарыс, уайым-қайғы, өмірдің ащысы мен тұщысын татып көру жатыр. Эпикурдің, Диогеннің, Паскальдің, Ницшенің, Достоевскийдің, Абайдың азабы аз болмаған. Өзі үшін де, басқа үшін де, халық үшін де қайғырмайтын, уайым жемейтін адам – даналық тұрғысынан – барып тұрған надан. «Ел азды деп надандар мұнаймай жүр» (Абай). Азапқа ақыл, түсінік, даналық жетелейді (горе от ума).

Қазақ философиясын біз сөзбен – Ғ.Қараштың ізімен өмір философиясы, болмаса, экзистенциалдық философия деп сипаттауға болар еді. Бұл анықтамада ешқандай асыра сілтеушілік жоқ (нет никакой натяжки). Билер мен шешендердің, ақын-жыраулардың, Ыбырай мен Абайдың Шәкәрім мен Ғ.Қараштың туындыларынан талай-талай экзистенциалдық тақырыптар табылады: өмір мен өлім, өмірдің мәні, қызығы мен шыжығы, құмарлық, нәпсі, уайым-қайғы, жалғыздық, құлдық, үрей т.т. Қазақ философиясында жиі кездесетін экзистенциалдық тақырып – көңіл, адамның көңіл-күйі. Бұл – нағыз философиялық мәселе. Көңіл – адам өмірінің айнасы. Адамның көңіл күйін түсіну үшін білім, ақыл (разум) жеткіліксіз. Оны Паскаль, Абай атап өткендей, жүрекпен ғана ұғуға болады. Көп нәрсе көңілге байланысты. Қазақ: «көңіл жетсе бәрі жетеді» дейді.

Қазақ даналығы өмірді, жарық дүниені ойын-күлкі, той-думан, серуен-сапар деп санамайды. Керісінше, өмір – азап, өне бойы өкіну, опыну, өмір – күрес деп біледі. Даналарды толғандырған мәселе: өмір қысқа; шолақ болса, адам бұл өмірде қонақ болса – адам қалай өмір сүруі керек? Олар

замандастарының тұрмыс-тіршілігіне риза болмай, ащы шындықты адамның бетіне тура айтқан.

Даналықты алға тартудың, философиямызды даналыққа бұрудың тағы бір себебі бар:

Тағдыр, тарих бізді, «мың өліп, мың тірілген» қазақ халқын тағы бір сынға тап қылды. Біз қазір басқа қиыншылықтарды қоя тұрғанда – бұрын-соңды болмаған рухани-гуманитарлық апатқа душар болдық. Әңгіме қандастарымыздың, әсіресе болашағымыз деп үміт еткен жастарымыздың көз алдымызда азып-тозып бара жатқаны. Көбінің сөзінде, ісінде, жүріс-тұрысында, мінез-кұлқында сүйсінерлік қылық жоқ: ішкені – арақ, айтқаны – боғауыз, тұла бойы толған – дарақылық. Бұлардан не күтуге болады, бұлармен қазақ қайда барады? Осыған байланысты мен философияға және кез-келген философияға емес, қазақ философиясына – даналық философиясына үміт артқым келеді. Өйткені ол адамға сенеді, тығырықтан шығар жолды адамның өзінен іздейді. Адамды оятуға, серпілтуге болады деп есептейді. Тек адамға жетер сөзді, сүйегінен өтер сөзді табу керек. Бұл үшін қайтадан даналыққа ден қою керек. Адамға қарай бет бұрсақ деген философтардың тілегін естіп, біліп жүрміз. Адамға бет бұру үшін философия ғылым жолынан бас тартып, даналық жолына түсуі керек.

Бұл айтқандарымызда, әрине, утопизм, қожаңасырлық бой көрсетіп жатыр. Философияда оңсыз болмайды. Кешегі Кеңес дәуірінде біз даналықтан аулақ қалдық. Енді бізге кері оралып, қайтадан даналық мектебін өтуге тура келеді.

УДК 72(495)

САРСЕНОВ К.С.

Грек сәулет өнері

Тарихқа антик деген атпен енген, мәдениет тарихында оның сарқылмас мол қоры жасалған заман дүниежүзіне гректердің атымен белгілі. Грек тарихы мен мәдениетін мынадай кезеңдерге бөлуге болады: бірінші кезең – көне замандағы эгей мәдениеті, б.з.б. 3 мың жылдықтан XI ғ. дейін; екінші кезең – Гомер және ерте архаика заманы б.з.б. XI-VIII ғғ.; үшінші кезең – архаика заманы, б.з.б. VII-VI ғасырлар; төртінші кезең – классика заманы, б.з.б. V ғасырдың соңғы ширегіне дейін және бесінші, эллинистік заман, б.з.б. дейін.

Гректердің мәдениеті үш мәдени толқын сағасында дамып өрбиді: Эгей бассейнінің көне тұрғындары мен солтүстіктен келген дорилердің мәдениеті Египет пен Парсы, Месопотамия халықтарының мәдени ескерткіштерімен толықтырылды.

Грек архитектурасының шығу төркіні мегарон деп аталатын тұрғын үй түрі қалыптасқан крит-микен мәдениетіне саяды. Эгей мәдениетінің негізін қалаған крит-микен мәдениетінің тарихы б.з. дейінгі 3 мың жылдықта қола дәуірінде Крит аралынан басталады. Крит аралында археологиялық зерттеу

жұмыстарын жүргізген Оксфорд музейінің маманы Артур Джон Эванс 1909 мартта қазба жұмыстарының үшінші күні өз күнделігіне: «Не ғажап – грек дүниесіне де, рим мәдениетіне де ұқсамайды...» деп жазды. Антик мәдениетінің тамаша маманы Эванс 1941 ж. 90 жасында дүниеден озды. Өзінің тірі кезінде Крит мәдениетінің егжей-тегжейін баяндаған төрт томдық еңбек жазып жарыққа шығарды. Крит мәдениетін ашқаны үшін оған Англиядағы құрметті сэр атағын берді.

Микен мәдениеті Крит қирағаннан кейін де б.з.б. XVI және XIII ғ. гүлдеп тұрған. Крит мәдениеті «сарай өркениетіне» жатады, яғни арал тұрғындары әдемі сарайлары бар қалалар салған бірінші өркениетті болған. Ағылшын археолог-ғалымдары У.Брей, Д.Трамп криттіктердің көбі Анатолий жерінен барған деген жорамал айтады, екі жердің мәдени ұқсастығы оған дәлел сияқты. Крит ғимараттары Египеттің діни храмына да, Месопотамияның қамал-сарайларына да ұқсамайды. Құрылыстардың аралда орналасуы, Крит мемлекетінің қарулы теңіз державасына айналуы, Крит халқының рухани өмірінде діннің өлі терең мөнге ие болмауы Крит құрылыс өнерінде ерекше байқалады. Крит өнерінде сәулеттілік, пластика, толқынды ритмдер басым. Кескіндеме тілінде теңіз мотиві деп аталатын жаймашуақ күні су иірімі күнге шағылысып, жымындап, жалтылдап, жарқырап жатқан сықылды мотив Криттің қай өнеріне де тән. Криттің «сарай мәдениеті» б.з.б. 2000 жылдан бастап 1400 ж. дейін, яғни 600 жылға созылған. Крит архитекторлары салған Кносс, Маллия, Фест сарайлары өздерінің алыптылығымен, әдемілігімен сүйсіндіреді, таң қалдырады. Кносс сарайының негізгі фундаменті бір гектар жерді алып жатыр, ең басты орталық сарайдың көлемі 26,5 x 53,1 метр. Оны айналдыра тұрғын бөлмелер, патша отыратын тақ залы, құдайға табыну бөлмелері мен шетел қонақтары мен елшілеріне арналған залдар, ойын-сауық залдары мен жанға жайлы демалыс орындары орналасқан. Сарай тұрғындарының қажетіне көп уақытқа дейін жететін азық-түлік қоймалары мен күтушілері де, бұлардың барлығын қорғаушылар да осы Кносс сарайының ішінде жайғасқан. Осы тұрғыдан алып қарағанда Кносс сарайы орта ғасырдағы шеттен келген жау немесе король әскері басып ала алмайтын феодалдардың замандарына ұқсап кетеді. Бірақ замандар ортағасыр заманы сияқты қараңғы қапас құрылыстар қатарына жатады. Ортағасырдағы азаматтық құрылыстарда көне Шығыс және антик архитектурасындай қабырғаларға фреска салу болған жоқ.

Грек архитектурасында жаңа тың ерекшеліктер мен нышандар басым. Ол ең алдымен архитектуралық ордерлерден көрінеді. Архитектуралық ордерлер дегеніміз архитектуралық комплекстердің жүйеге келтірілген шешімі. Олар қабырға орнына бағаналар көтеріп тұратын шатырлы құрылыстардың негізінде пайда болған. Архитектуралық ордерлердің элементтері өте ертеректе кездессе де б.з.б. VI-III ғғ-да Грецияда қалыптасты. Ағаш үйлердің көптеген элементтері таспен алмасты. Ертедегі Грецияда үш негізгі ордер: дорика, ионика, коринф пайда болды. Ордерлердің аттары грек тайпалары не болмаса жер аттарына орай қойылған. Үш ордерге де ортақ бөліктер: бағана, антаблемент және баспалдақты тұғыр. Ертедегі грек сәулетшілері архитектурадағы пропорциялық үйлесім мен образдар айқындығына осы ордерлерді дамыту арқылы жетті. Дорика ордерінің

үлгісінде салынған көрнекті ескерткіштердің бірі – гректердің атақты Парфенон ғибадатханасы. Ионика ордері әсемдік пен салтанатқа негізделген. Грек архитектурасы құрылыс түрлерінің молдылығымен де ерекшеленеді. Олардың су жағасына орналасуы және басқа жерлерге қалалар салуы архитектураның порт, гаван сияқты түрлерінің тез дамуына жағдай жасады. Грек мәдениетінде діни ғимараттардың орны ерекше. Олар қоғамдық құрылыстардың негізгі түріне айналды және грек құрылысшылары сәулет өнеріндегі соңғы жетістіктерін ғибадатханаларды салудан аяған жоқ. Олимпиядағы Гера мен Зевстің ғибадатханалары, Коринфтегі Апполон ғибадатханасы – грек архитектурасының елеулі ескерткіштеріне жатады. Грек архитектурасының шыңы – Афины акрополі. Б.з.б. 480 жылы парсылар қиратып кеткеннен кейін, ол V-ші ғасыр бойы қайтадан қалпына келтірілді. Афины акрополін салуда Перикл (б.з.б. 495-429) және оның (б.з.б. 495-430) тапсырмасымен жұмыс істеген сәулетші әрі мүсінші Фидий көп еңбек сіңірді. Комплексті салудағы басты мақсат Афины қаласының ғана атағын шығару емес, Афины теңіз одағына кірген полистердің діни орталығын жасау еді.

Акропольдің басты құрылысы – Парфенон храмы. Грек аңызы бойынша Зевстің басынан туған қызы Афины Палладаға арналған бұл храмды Фидийдің басшылығымен сәулетшілер Иктин мен Калликрат б.з.б. 447-438, кейбір деректер бойынша 445-425 жылдары салған. Парфенон мәрмәрден тұрғызылған дорилік периптер іспетті, көлемі 30,89 м x 69,54 м; бағаналар саны 8 x 17, ал олардың биіктігі 10 м. Басқаша айтқанда Парфенон құрылысының ені 31 м-дей, бағаналар саны 8 болса, ұзындығы 70 м-дей де, бағаналар саны 17 болған, сүйтіп жалпы құрылыстың шатырын 46 әдемі бағана көтеріп тұрған. Храмың ортасында Фидийдің өз қолымен піл сүйегі мен алтын пластиналардан жасаған Афина Парфеностың мүсіні қойылған. Грек мифологиясы мен мәдениетінде Афинаға ерекше орын берілген: Афины – соғыс құдайы, сонымен бірге ақылдың, тапқырлықтың иесі, көркемөнердің, білімнің, қолөнердің қамқоры, мата тоқу, жіп иіруді, ауруды емдеуді үйретуші болып саналады. Фидий Афины құдайының бір-бірінен асып түсетін үш мүсінін жасады. Мәдениет тарихында қалың жұртшылыққа белгілілері – Афины Парфенос пен Афина Промахос. Оның Афина Лемниясы өнер адамдарына ғана танымал. Сол қолымен найзаға сүйеніп, қалқан жапқан, оң қолының алақанында Афина – Лемния б.з.б. V ғасырдың екінші жартысында жасалған. Бұл жылдары Перикл, Афинада бейбітшілік орнатуға, бүкіл Грецияны Афины маңына бейбіт жолмен топтастыруға ерекше күш салды. Фидийдің бұл кездегі мүсіні бейбітшілік Афинасы еді. Афина – Лемния сонымен бірге Лемнос аралына қоныс аударған афинылықтарға да арналған еді.

Парфенонның қасбетіндегі фризер кентавромаха, амозомаха т.б. түрлі бейнедегі метоптермен безендірілген. Ондағы Афины мейрамына арналған Панафинея процесі де көрген адамды таң қалдырмай қоймайды. Мейрам төрт жылда бір рет жаз ортасы мезгілінде өткізілетін. Афины құдайына арналған бұл мерекені Тесейдің өзі белгілеген деген аңыз бар. Афины мифологиясымен тығыз байланысты бұл мереке б.з.б. 565 Писистрат тиранның тұсынан бастап қайтадан атап өтіле бастап, қала тұрғындарының

дәстүріне айналған еді. Түнімен ойын-сауық құрыш, шырақты шеру құрған халық ертеңіне құрбандық малдарын айдап, қыздары бұдан бірнеше ай бойы үйлерінде отырып Афины құдайына арнап тоқыған көйлектерін алып Афины храмына ағылатын... Осы оқиғаға байланысты жасаған Парфенон фризіндегі 500 – ден астам аттылы-жаяу фигуралар, жас қыз, көрі адам мүсіндері бірін-бірі қайталамайды, киімі, жүрісі, түр бейнелері арқылы өзгешеленеді. Парфенон фронтандары да мүсіндік композициямен нақышталған. Шығыс фронтаны - Афинаның дүниеге келуі туралы аңызға арналса, батыс фронтаны - Посейдон мен Афинаның Аттикаға билік жүргізу үшін таласына құрылған мүсін ескерткіштерінен тұрады. Жалпы Парфенон құрылыс бөлшектерінің үйлесімділігімен, дорилік және ионилік ордерлердің синтезділігімен, архитектуралық және мүсіндік образдарының айқын да қомақты өрі терең мазмұнды болуымен ерекшеленеді.

Парфенон құрылысы көп уақытқа дейін жақсы сақталып келді, V ғасырда христиан шіркеуіне айналдырылды, ал XV ғ. Түрік мешіті болды. 1687 Венеция мен Түркі соғысы кезінде, венециялықтар Акропольді қоршады, оның біраз құрылыстарына, соның ішінде Парфенонға да көп зиян келді, түркілер соғыс жағдайында ғимаратты оқ-дәрі қоймасына айналдырған болатын. 1803-1812 ж. Түркиядағы ағылшын елшісі Эльджин түрік сұлтанының келісімімен Парфенон мүсіндерінің көпшілігін Англияға жөнелтіп, 1816 оларды Британ музейіне сатып жіберді.

Жерден биіктігі 125 м. орналасқан Афины акрополінде Парфеноннан басқа да архитектуралық тарихи ескерткіштер бар. Олар: архитектор Мнесикл салған Пропилей бас қақпасы (б.з.б. 437-432), сәулетші Калликрат салған Ника Аптерос храмы (б.з.б. 420), Эрехтейон (б.з.б. 421-406).

Гректер қала салуда үлкен жетістіктерге жетті. Б.з.б. V ғасырда қала салу ісі жаңа қарқынмен өркендеп, қалаларды жоспарлы түрде тұрғызу қалыптасты. Грек қалаларын жобалауда Милеттен шыққан архитектор Гипподамның (б.з.б. 485-405 жылдар шамасы) еңбегі зор. Ол қаланы төрт үлкен көшеге және оларды қиып өтетін үш кіші көшеге бөлді. Қаланың бұндай құрылысы Гипподамның мемлекет туралы көзқарасына сай келетін. Оның түсінігінде адамдар кәсібі жағынан үшке бөлінеді: қолөнершілер – егіншілер – әскери адамдар. Жер де иелік жағынан үшке бөлінеді: қасиетті – киелі жерлер, қоғамдық жерлер, жеке меншіктегі жерлер. Ал төрт көшенің басын әлемнің төрт бұрышына қарап түзу керек. Кең де түзу көшенің бойымен жүре берген адам қаланың ортасындағы алаңға – агораға келіп тірелетін. Агора деп ежелгі Грекияда халық жиналысын айтқан, бертін келе халық жиналатын қалалық алаңдарды атаған. Агора трапедия нобайлас келіп, айналасы қоғамдық үйлермен, жабық галереямен, ғибадатханамен қоршалды. Грек қалаларында ақсүйектер қауымына арналған құрылыстармен бірге қалың жұртшылыққа арналған термелер, стадиондар, гимнасийлер мен палестралардан басқа, грек мәдениетінің гүлденуінде ерекше роль атқарған театрларды, одеондарды көптеп сала бастаған. Алғашқы грек театрлары ағаштан жасалып, кейін тастан салына бастады. Афиныда Дионисқа арнай салынған алғашқы театр б.з.б. VI ғ-да ағаштан жасалып, V ғ-дан бастап тастан қайтадан өзгертіліп салынды. Грек жерінде ән, саз өнерлері ерте және жоғары бағаланып, олардың орындаушылары халық

қошеметіне бөленді. Сондықтан грек архитектурасында өн, саз тындауға арналған концерттік залдар құрылысы да ерте қалыптасты. Гректердің өздері оденонды өн залы, концерт залы деп атаған Афинадағы арнаулы бірінші құрылысты Перикл б.з.б. 445 жж. шамасы Акропольде салдырды. Гректердің тағы бір ерекшелігі олардың жоғарғы патриоттық сезімдері. Олар халқына, ел-жұртына, өскен жеріне білімі, ақыл-ойы арқылы да, қажырлы еңбегі арқылы да адал қызмет еткен жандар. Тіпті осы жолдан жиган байлықтарын да аямаған. Осындай көрнекті грек шешендерінің бірі Герод Аттик (101-177) өз қаржысына Афинада оденон салдырған, стадионды мәрмәрлеп қайта салдырған, Олимпияда су құбырын жүргіздірген.

Грек тарихында қаланың орны ерекше. Әрине, қалалар экономика дамуының, мәдениет жемістерінің көрсеткіші ретінде барлық жерде белгілі. Гректер үшін қала жаңа жерлерді игерудің құралы болды. Эгей, Мрамор, Қара теңіздердің жағаларында салынған гректердің қала-полистері, олардың саяси-экономикалық билігін нығайтумен бірге антик мәдениетін таратушы болды. Бұл саясатты Афина берік ұстады. Жаңа қала салу үшін, салынған қалаларды нығайту үшін оларға көмек ретінде афинылықтар дүркін-дүркін кеме толған жауынгерлер мен қолөнершілерді жан-жаққа жөнелтіп жататын. Өмірден өз орнын тапқан, уақыт жағынан тексеріліп, дәстүрге айналған бұл саясатты Александр Македонский (б.з.б. 356-323) мен одан кейінгі оның диадохтары кеңінен қолдана білді. Александр патша атақты қолбасшыға айналмас бұрын саяси қайраткер бола білді. Ол өзінің қас жауы Афинаны бір оқ шығармай өз жағына тарта білді, бүкіл грек қалаларын Парсы империясымен күреске жұмылдырды. Жерорта теңізі жағаларын, Египетті, Кіші Азия мен парсылар бағындырып алған жерлерді жаулағанда Александр Македонский жергілікті халыққа жаңа жаулаушы ретінде емес, парсылардан азаттық алушы ретінде көріне білді. Оның бұл саясатын ол салдырған қалалар да растайтын сияқты еді. Бір қалалар елсіз жерде салынып, македония, грек жерінен шыққан тұрғындармен қонысталса, екінші бір қалалар құлдырап тозған қалалардың негізінде, оларды қосып және ауыл тұрғындарымен толықтырылу арқылы салынды. Үшінші бір қалалар шығыс қалаларының негізінде, бірақ грек архитектурасының тамаша үлгісінде қайтадан тұрғызылды. Патша және диадохтар шығыс қалаларының сиреп қалған халқын өз қандастарымен толықтырып отыруды үнемі қадағалап отырды. Сүйтіп тарих талкегінде кездесе де екі үлкен мәдениет осылай араласуға мәжбүр болды, ал бұның өзі ақырында Қытай мен Үнді жерін айтпағанда, көне Шығыс мәдениетінің түпкілікті жойылып кетуіне әкеліп соқты. Бірақ бұған ең басты кінәлі гректер емес еді. Месопотамия мәдениеті парсы мәдениетімен «терезесін тең ұстап» тайталасатындай деңгейде дамып еді, тіпті кейбір салада таразының басын басып жататын. Ал эллиндік Греция болса бұлардың екеуінен де басым келетін, көп ұзамай-ақ оны гректер де түсінді, вавилондықтар да түсінді. Жеңілушілер психологиясына қосылған бұл сана вавилондықтардың «эллинге айналуын тездетті». Философияда сана мен тіл диалектикасы негізгі проблемалардың бірі. Сананың тіл негізінде де дамитындығы даусыз. Сондықтан да ұлттық мүддені алға қойып, ұлттық сезімдерді қастерлеген әрбір халық ана тілге ерекше көңіл бөлген. Көне Месопотамия мәдениетінің жойылуының ең

басты себебі – осы ана тілдің құруында жатыр. Месопотамияның байырғы мәдениетінің негізін құраған шумер тілі мен шумер сына жазуы аккад тілімен ығыстырылса, кейін ойпатқа арамейлердің, парсылардың және арабтардың ағылуымен аккад тілінің өзі арамей тілімен ауыстырылды. Тіпті гректерден бұрын-ақ бұл жерде бірен-саран ғалымдар мен абыздардан басқа көне кітаптарды оқып бай мұраны меңгеретін адам табылмай қалды. Парсылардың, кейін гректердің келуі ұлттық мәдениетті ойлайтын мемлекеттік жүйені де бұзды, олар жергілікті зиялыларды өз ықпалдарына түсіруге тырысты. Ел-жұрттан гөрі атақ-байлыққа жақын адамдар ол заманда да табылған. Қай жағынан да артықшылығын сезген гректер жергілікті мәдениетке немқұрайлы қараған, вавилон математикасы, астрологиясы, астрономиясынан басқасын көзге ілмеген. Дегенмен бұл жерге келген гректер Шығыс әсерінен шығып кете алған жоқ. Бірақ Шығыстың өзі вавилондық болудан қалып, арамейлік-иран Шығысына айналып үлгірген еді. Сөйтіп, көп ғасырлар бойы көне Месопотамия мәдениеті қашан археологтар құм астынан тапқанша өз құпиясын өзінде сақтап жатты. Тарих жолы тар. Гректердің вавилондықтарға істегенін тарих римдіктердің қолымен қайталады. Грек жерін жаулаған Рим антик мәдениетінің небір ғаламат туындыларын құртып жіберді. Тек жылдар өткесін барып бай грек мәдениетін бойына сіңіре отырып латын жұрты оның қасиетін түсінді де оны қиратушыдан жинаушыға айналды, оған еліктеуге тырысты, үйренуге тырысты. Сүйтіп жер жаулаушы римленің атына антик мәдениетін жалғастырушы деген ат қосылды. Дегенмен Римде мәдениет саласында жаңа тың дүние жасауға құлшыныстан гөрі мәдениет мұраларын тұтыну талғамы басымрақ болды.

УДК 911. 2.: 581.9:581.52

ФАРТУШИНА М.М.
МЕНДЫБАЕВ Е.Х.
САРСЕНОВА Б.Б.

Экологические системы: их устойчивость и управление

Постоянно происходят глубокие качественные и количественные изменения в экосистемах. Наши познания определяют используемые нами методы и найденные решения. Вот почему исследования экосистем на биогеоэкологическом уровне привлекают многих исследователей с привлечением нового подхода, новых введений. Без усовершенствования изучения качественных и количественных характеристик экосистем метод решения задач изучения их устойчивости становится не эффективным. (Фартушина 1988, 1995г.) Разумеется, различные методы и подходы возникают непосредственно из результатов научных исследований поведения экологических систем.

Важно четко очертить критерии оценки (Холинг 1981г.). Большинство изучаемых нами экосистем весьма устойчивые, так как они возникли в процессе постоянных изменений. Однако они не бесконечно эластичны. Выявление критериев оценки состояния экосистем и индикаторов их состояния, которые указывают, в какую сторону изменяются качественные и количественные характеристики- отрицательную (опустынивание) или положительную- (остепнение) назовем их индикаторами экологической оценки (таб.1.)

Предлагаем разделить их (по Виноградову, 1995г.) на геоботанические, почвенные, техногенные (Фартушина, 1999г.)

Геоботанические, почвенные и техногенные индикаторы по разному проявляются в разных зонах экологического состояния: (нормальной зоне (Н), зоне риска (Р), зоне кризиса (К), зоне бедствия (Б) и зоне смерти (С)).

Из таблицы следует, что на состояние экосистем оказывают сильное влияние антропогенная нагрузка: техногенные потоки вещества, перевыпас, не регулируемый полив, вторичное засоление, механическое разрушение почвенного и растительного покрова.

Многолетние исследования трансформации растительного и почвенного покрова биогеоценозов, динамики продукционного процесса предоставили возможность убедиться в том, что экосистемы, весьма устойчивые к неблагоприятным условиям, многие самоочищаются. (Вагина, Шатохина 1971, 1976г.) Исследования продукционного процесса (Ф- фитомасса, В-ветошь, П-подстилка, Р-живые корни, V-мертвые корни, <-приращение) в экосистемах сухих степей позволили выделить некоторые параметры устойчивости экосистем:

1. Показатель жизнеспособности экосистемы – это отношение общего прироста (надземной $<F$ и подземной части $<R$). К общему запасу вещества (в надземной $(F+B+P)$ и подземной сфере $(R+V)$. Если этот показатель единица и больше, то это говорит об устойчивости экосистемы т.к. идет усиленное нарастание новых органов (листьев, веток, корней и др.) $[(P\Phi+PR)/(F+B+P+R+V)]$

Индикаторы экологического состояния

№ /п	Критерии оценки	Экологическая норма (Н)	Зона экологического состояния			
			Зона экологического риска (Р)	Зона экологического кризиса (К)	Зона экологического бедствия (Б)	Зона смерти (С)
1	2	3	4	5	6	7

1. Геоботанические индикаторы

1.1	Ухудшение видового состава естественной растительности	Естественная смена господствующих и характерных видов	Снижение обилия доминантов, особенно полезных видов	Смена доминантов на вторичные сорные, непоедаемые ядовитые	Отсутствие первичных и падение обилия вторичных видов	Отсутствие видов
1.2	Проектное покрытие	>80	60-80	20-50	<10	Отсутствует
1.3	Повреждение растительности при выпасе	Отсутствует	Исчезают наиболее чувствительные виды	Доминанты находятся в угнетенном состоянии	Естественная растительность исчезает господствуют рудералы	Отсутствует любая растительность
1.4	Относительная площадь (квази) коренных ассоциаций	>60	40-60	10-30	<5	
1.5	Относительная площадь с нарушенным почвенным и растительным покровом (в%)	<3	5-20	25-70	>70	100

Экологические системы

1.6	Восстановление растительного покрова	-	Увеличивается доля доминантов	Сорные виды вытесняются доминантами	Изредка появляются первичные виды	-
1.7	Уменьшение показателей продуктивности от нормы (в%)	-	10-25	30-60	60-80	100

2. Почвенные индикаторы

2.1	Содержание гумуса в % от нормы	>90	70-90	30-70	<25	-
2.2	Активная микробная биомасса (снижение, Числа раз)	<5	5-10	10-50	>50	(Полное отсутствие) 100
2.3	Уплотненность почвы ненарушенных горизонтов	Нет или слабая	Уменьшение водной проницаемости верхнего слоя почвы (5см.)	Уменьшение водной и корневой проницаемости мощного слоя почвы (50см)	Мощный прочный непроницаемый горизонт или полностью разрушены генетические горизонты	Разрушение генетических горизонтов
2.4	Химизм засоления	сульфатно-карбонатный	Хлоридно-сульфатный	Сульфатно-хлоридный	Хлоридный	Хлоридный
2.5	Содержание легкорастворимых солей (вес в %)	<5	0,5-1	1-2	>3	>3
2.6	Содержание токсичных хим. элементов в порядке приоритетности	Cu, Ni, Fe, Mn 2-8	Cu, Fe, Zn, Mn, Ni 16-32	Mn, Zn, Pb, Cd, Fe 40-120	Mn, Pb, Ni, Cd 128-230	Cd, Pd, Cu, Zn 344-701
2.7	Площадь вторично засоленных и заболоченных почв % от орошаемых	<50	50-100	100-200	>200	>200

Экологические системы

1	2	3	4	5	6	7
2.8	Площадь подвижных песков % площадь	<5	5-15	15-25	>30	100
2.9	Задернованность почв, % площадь	>40	20-40	10-20	<5	0
2.10	Площадь язв дефляции, % площадь	<10	10-20	20-30	>40	80
2.11	Глубина ветровой эрозии % почвенного профиля	<10	10-25	25-30	>50	80-100

3. Техногенные показатели

3.1	Повреждение растительности техногенными потоками	Нет	Повреждены наиболее чувствительные виды (бобовые эфемероиды)	Повреждены средне чувствительные виды (злаки, осоки, полыни)	Повреждены все виды и находятся в угнетенном состоянии	Виды полностью отсутствуют
3.2	Остаточное содержание нефтепродуктов, вес, %	<1	1-5	5-10	>10	>10
3.3	Площадь повреждена отвалами, грифонами или разрушена при военных испытаниях и нефтегазодобычи	<2	3-7	10-15	20-30	100
3.4	Уменьшение видового разнообразия растений (в%)	<2	5-10	15-40	50-80	100
3.5	Индекс суммарного загрязнения (по Сатаевой и др.) в мкг	<16	16-32	32-38 32-128	32, >128	>128

Экологические системы

1.6	Восстановление растительного покрова	-	Увеличивается доля доминантов	Сорные виды вытесняются доминантами	Изредка появляются первичные виды	-
1.7	Уменьшение показателей продуктивности от нормы (в%)	-	10-25	30-60	60-80	100

2. Почвенные индикаторы

2.1	Содержание гумуса в % от нормы	>90	70-90	30-70	<25	-
2.2	Активная микробная биомасса (снижение, Числа раз)	<5	5-10	10-50	>50	(Полное отсутствие) 100
2.3	Уплотненность почвы ненарушенных горизонтов	Нет или слабая	Уменьшение водной проницаемости верхнего слоя почвы (5см.)	Уменьшение водной и корневой проницаемости мощного слоя почвы (50см)	Мощный прочный непроницаемый горизонт или полностью разрушены генетические горизонты	Разрушение генетических горизонтов
2.4	Химизм засоления	сульфатно-карбонатный	Хлоридно-сульфатный	Сульфатно-хлоридный	Хлоридный	Хлоридный
2.5	Содержание легко-растворимых солей (вес в %)	<5	0,5-1	1-2	>3	>3
2.6	Содержание токсичных хим. элементов в порядке приоритетности	Cu, Ni, Fe, Mn 2-8	Cu, Fe, Zn, Mn, Ni 16-32	Mn, Zn, Pb, Cd, Fe 40-120	Mn, Pb, Ni, Cd 128-230	Cd, Pd, Cu, Zn 344-701
2.7	Площадь вторично засоленных и заболоченных почв % от орошаемых	<50	50-100	100-200	>200	>200

2. Показатель устойчивости экосистемы – это отношение запаса живых корней Φ к запасу надземной фитомассы (Ф)– (R/Ф). Известно, чем живых корней больше в почве, тем интенсивнее подаются в надземные органы воды и минеральные компоненты. Этот показатель в степных и полупустынных зонах колеблется от 4,9 до 10,9

3. Экологический коэффициент – это отношение прироста корней к приросту фитомассы. Экологический коэффициент (PR/РФ) возрастает в засушливый период, т.к. чтобы обеспечить органы водой, питательными веществами экологический коэффициент колеблется от 2,19 до 5.

4. Коэффициент обновления – это отношение прироста надземных подземных органов к количеству разложившегося вещества как в надземной (М) так и в подземной (W) сфере. $[(РФ+PR)/(M+W)]$. Этот показатель колеблется от 0,5 до 2,5.

5. Коэффициент степени минерализации – это отношение приращивания мортмассы РВ, РП, РV к количеству минерализованного вещества в подземной (М) и подземной (W). $[(РВ+РП+РV)/(M+W)]$ обычно степень минерализации колеблется от 0,2 до 3,2

Величины параметров устойчивости экосистем: показатель жизнеспособности, устойчивости, экологический коэффициент, коэффициент обновления и степень минерализации свидетельствуют о том что многие экосистемы адсорбируют разные «травмы», адаптируются к ним и к их постоянному возникновению.

Список литературы:

1. Вагина Т.А., Шатохина Н.Г. Особенности накопления фитомассы в разных типах растительности Барабинской низменности – в кн.: Геоботанические исследования в Западной и Средней Сибири. Новосибирск: Наука, 1971г. стр. 163-190.
2. Вагина Т.А., Шатохина Н.Г. Динамика запасов надземной и подземной органической массы степных, луговых и болотных фитоценозов. В кн.: Структура, функционирование и эволюция системы биогеоценозов Барабы. Т.2. Новосибирск, 1976г. стр. 217-264.
3. Сатаева Л.В., Сурин В.А., Лобаев А.И., Кулешов Л.Н. Оценка загрязнения земель тяжелыми металлами по субъектам Российской Федерации. Ж.: «Химия в сельском хозяйстве» 1995, № 4. Стр. 23-26.
4. Фартушина М.М. К вопросу устойчивости растительных сообществ пустынно-степного комплекса Северного Прикаспия. В кн.: Актуальные вопросы ботаники в СССР. Алма-ата 1998г. стр. 261-262.
5. Фартушина М.М. Экологическая оценка растительного и почвенного покрова Западно-Казахстанской области /Экосистемы Западно-Казахстанской области/ Самара 1996г. стр.3-15
6. Фартушина М.М. Процессы опустынивания и их индикаторы в Западно-Казахстанской области. В кн.: Экосистемы Западного Казахстана. Уральск 1999г. стр.10-35.
7. Экологические системы, адаптивная оценка и управление. Под редакцией Холинга К.С. Изд-во «Мир» М. 1981г. стр.397.

Флора пустынно-степных сообществ в окрестности п. Бударино

Исследования флоры пустынно-степного комплекса Северного Прикаспия проводились (1995-1996 гг.) в окрестности п. Бударино, который находится на правом берегу р. Урал, на территории Акжайкского района, Западно-Казахстанской области.

В изучаемом районе зарегистрировано 100 видов цветковых растений, относящихся к 23 семействам.

Наибольшее количество видов относятся к Asteraceae - 13 видов, Poaceae - 13 видов, Chenopodiaceae - 9, Brassicaceae - 9, Rosaceae - 6, Lamiaceae - 5, Liliaceae - 5, Fabaceae - 4, Caryophyllaceae - 4, Scrophulariaceae - 4, Apiaceae - 4, а остальные 12 семейств содержат по 1-4 виду.

По жизненным формам 100 видов распределяются следующим образом: кустарников - 3, полукустарников - 9, травянистых растений - 88 (среди них однолетних - 18, двулетних - 5, многолетних - 65).

Кустарники встречаются в микроразвалинах, а также диффузно в степи: *Amygdalus napa*, *Spiraea stenata*, *Spiraea hypericifolia*.

В связи с тем, что изучаемый район расположен в зоне степей, то доминантами (эдикаторами), растительных сообществ являются дерновинные злаки из родов ковыль (*Stipa*), типчак (*Festuca*) и в меньшей мере дерновинных осок (*Carex*). Здесь господствуют *Stipa capillata*, *Stipa lessingiana*, *Festuca valesiaca*. Большую роль также играют доминанты полукустарнички *Artemisia lerchiana*, *Artemisia pauciflora*. В более глубоких западинах наряду со *Stipa capillata* и *Festuca valesiaca* доминирует корневишный злак *Agropyrum repens*, а также представители рода осок (*Carex praecox*, *C. stenophylla*, *C. supina*), из разнотравья семейства Fabaceae (*Glycyrrhiza glabra*, *Medicago romanica*) и (*Achillea nobilis*). Для изучаемого района как и для всех степей Западно-Казахстанской области характерно развитие ранней весной синузид эфемеров и эфемероидов. Эфемеры представлены *Lepidium perfoliatum*, *Alyssum turkestanicum*, *Androsace elongata*, *A. maxima* и др. Из эфемероидов главнейшее значение принадлежит *Poa bulbosa*, а также встречаются *Gagea bulbifera*, *Carex praecox*, *Carex stepnophylla*.

По расположению органов возобновления и способов перезимовывания (по Раункиеру) можно судить о структуре растительности и адаптационных реакциях видового состава растительного сообщества. Преобладающее количество видов относится к гемикриптофитам (62 вида). В этой группе почки возобновления находятся на уровне почвы, они хорошо защищены опавшими листьями, ветошью и снежным покровом от изменений метеорологических условий резко континентального климата степной зоны.

Терофиты (20 видов) также хорошо приспособились к жизни в степи.

Флора пустынно-степных сообществ...

Они проходят годичный цикл развития от семени до семени за один вегетационный период, используя благоприятные экологические ниши, иногда очень кратковременные. На долю геофитов приходится 6 видов. Это *Tulipa schrenkii*, *Tulipa biebersteiniana*, *Ornithogalum fischerianum* и др. Хамефиты составляют 9 видов. Они представлены полукустарничками, у которых в неблагоприятный период (засушливый, холодный) отмирают не только листья, но и части побегов (*Artemisia pauciflora*, *Artemisia lerchiana* и др.) Фанерофитов всего 3 вида (*Amygdalus nana*, *Spiraea crenata*, *Spiraea hypericifolia*), но они указывают на плодородие почв.

По экологическим типам зарегистрированные растения распределяются следующим образом. Преобладают во флоре изучаемого района ксерофиты 62 видов (из 100), именно ксерофиты господствуют в сложении зональных степных сообществ. К мезофитам относятся 38 видов. По хозяйственному значению (И.В.Ларин и др., 1950, 1951, 1956) видовой состав делится на поедаемые и непоедаемые. Растения, относящиеся к семействам *Росaceae*, *Fabaceae*, *Сурегaceae*, являются прекрасными поедаемыми кормовыми растениями. Некоторые виды в отдельные фазы вегетации могут наносить вред, ковыли в стадии плодоношения поражают острыми зерновками слизистую оболочку рта, засоряют глаза животных. Встречаются ядовитые растения (*Amygdalus nana*, *Adonis wolgensis*).

Подробная эколого-биологическая характеристика видового состава приводится в таблице 1.

Таблица 1.
Эколого-биологическая характеристика флоры
пустынно-степного комплекса Северного Прикаспия.

Название вида	Жизненная форма по Келлеру	Способ перезимовывания по Раузиеру	Экологический тип	Географический элемент	Хозяйственное значение
1	2	3	4	5	6
1. Сем. <i>Alliaceae</i> - Луковые <i>Allium inaequale</i> Janka	многолетник, луковичный	геофит	мезофит	понтический	поедается овцами и козами
2. Сем. <i>Apiaceae</i> - сельдерейные <i>Elaeosticta lutea</i> (Hoffm.) Kljuikov, M.Pimen. et V.Tichomirow <i>Falcaria vulgaris</i> Bernh	Многолетник, клубне- корневой	гемикрипто- фит	мезоксерофит	понтический	сорный
<i>Ferula caspica</i> Bieb	многолетник, стержне- корн.	гемикрипто- фит	мезоксерофит	палеарктиче- ский	поедается овцами
<i>Malabaila graveolens</i> (Spreng.) Hoffm.	многолетник, стержне- корн.	гемикрипто- фит	мезоксерофит	палеарктиче- ский	поедается овцами
	многолетник	гемикрипто- фит		палеарктиче- ский	ядовит

МЕНДЫБАЕВ Е.Х.

3. Сем. Asparagaceae - спаржевые Asparagus officinalis L.	многолетник корневищ- ный	гемикрипто- фит	мезоксерофит	европейско- сибирский	
4. Сем. Asteraceae - Астровые Achillea nobilis L.	Многолет- ник, корневищ- ный	гемикрипто- фит	мезоксерофит	понтический	эфирно- маслично ме- донос
Artemisia austriaca Jacq	полукустар- ник, кор- неотпрыско- вый	хамефит	эвксерофит	средиземно- морский	кормовое, сор-
A. lerchiana Web. Ex Stechn	полукустар- ник-чек	хамефит	эвксерофит	прикаспийский	ный, эфирно- масличный
A. pauciflora Web.	полукустар- ник-чек	хамефит	эвксерофит	нижневолжско- прикаспийский	кормовое, эфирно- масличный
Carduus uncinatus Bieb	полукустар- ник-чек	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	кормовое
Centaurea scabiosa L.	двулетник, стержне- корн.	гемикрипто- фит	ксеромезодент	евросибирский	сорное
Critinaria tatarica (Less.) Czer.	многолетник, стержне- корн.	гемикрипто- фит	ксерофит	сибирский	лекарствен- ный
C. villosa (L.) Grossh	многолетник	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	поедается скотом
Jurinea multiflora (L.) B. Fedtch	многолетник	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	поедается скотом
Scutellaria crucifolia (L.) Boriss	многолетник	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	поедается скотом
Tanacetum achillei- folium (Bieb)	многолетник	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	поедается скотом
Sch.Bip.	корнеот- прыск.	гемикрипто- фит	мезофит	голарктиче- ский	поедается скотом
Taraxacum officinale Wigg.	многолетник	гемикрипто- фит			
	многолетник	гемикрипто- фит			инсектицид
	многолетник	гемикрипто- фит			кормовое, ле- карственное медонос
5. Сем. Boraginaceae	однолетник, двулетник	терофит	мезоксерофит	понтический	сорный
Lappula squarrosa (Retz.) Dumort	многолетник, корневищ- ный	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	сорный
Nonea pulla (L.) DC					
6. Сем. Brassicaceae - крестоцветные	одиолетник,	терофит	ксеромезофит	средиземно- мор.	
Alussum turkestan- icum stapf.				центрально- азиатский	
(A. desertorum - Re- gel et Schmalh)	двулетник	гемикрипто- фит	мезоксерофит	палеарктиче- ский	сорный
Berteroa incana (L.) DC	многолетник,	терофит	мезофит		сорный
Capsella bursa pas- toris (L.) Medic					

МЕНДЫБАЕВ Е.Х.

3. Сем. Asparagaceae - спаржевые <i>Asparagus officinalis</i> L.	многолетник корневищ- ный	гемикрипто- фит	мезоксерофит	европейско- сибирский	
4. Сем. Asteraceae - Астровые <i>Achillea nobilis</i> L.	Многолет- ник, корневищ- ный	гемикрипто- фит	мезоксерофит	понтический	эфирно- маслично ме- донос
<i>Artemisia austriaca</i> Jacq	полукустар- ник-чек, кор- неотпрыско- вый	хамефит	эвксерофит	средиземно- морский	кормовое, сор-
<i>A. lerchiana</i> Web. Ex Stechm	полукустар- ник-чек	хамефит	эвксерофит	прикаспийский	ный, эфирно- масличный
<i>A. pauciflora</i> Web.	полукустар- ник-чек	хамефит	эвксерофит	нижневолжско- прикаспийский	кормовое, эфирно- масличный
<i>Carduus uncinatus</i> Bieb	полукустар- ник-чек	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	кормовое
<i>Centaurea scabiosa</i> L.	полукустар- ник-чек	гемикрипто- фит	ксеромезодент	евросибирский	кормовое
<i>C. tatarica</i> (Less.) Czer.	двулетник, стержне- корн.	гемикрипто- фит	ксерофит	сибирский	сорное
<i>C. villosa</i> (L.) Grossh	многолетник, стержне- корн.	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	лекарствен- ный
<i>Jurinea multiflora</i> (L.) B. Fedtch	многолетник	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	поедается скотом
<i>Serapiella crucifolia</i> (L.) Boriss	многолетник	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	поедается скотом
<i>Tanacetum achillei-</i> <i>folium</i> (Bieb) Sch.Bip.	многолетник корневищ- ный	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	поедается скотом
<i>Taraxacum officinale</i> Wigg.	многолетник корнеот- прыск.	гемикрипто- фит	мезофит	голарктиче- ский	поедается скотом
	многолетник	гемикрипто- фит			
	многолетник корневищ- ный	гемикрипто- фит			инсектицид
	многолетник стержне- корн.	гемикрипто- фит			кормовое, ле- карственное медонос
5. Сем. Boraginaceae <i>Lappula squarrosa</i> (Retz.) Dumort	однолетник, двулетник	терофит	мезоксерофит	понтический	сорный
<i>Nonea pulla</i> (L.) DC	многолетник, корневищ- ный	гемикрипто- фит	ксерофит	понтический	сорный
6. Сем. Brassicaceae -крестоцветные <i>Alussum turkestan-</i> <i>kum stapf.</i> (A. desertorum - Re- gel et Schmalh)	однолетник,	терофит	ксеромезофит	средиземно- мор. центрально- азиатский	
<i>Berteroa incana</i> (L.) DC	двулетник	гемикрипто- фит	мезоксерофит	палеарктиче- ский	сорный
<i>Capsella bursa pas-</i> <i>toris</i> (L.) Medic	многолетник,	терофит	мезофит		сорный

Флора пустынно-степных сообществ...

Chorispora tenella (Pall) DC	корневищный	терофит	мезоксерофит	голарктический	сорный
Descurainia sophia (L.) Webb ex Prante	однолетник	терофит	ксеромезофит	восточно-средиземномор. евразийский	сорный
Erusimum leucanthemum (Steph.) B.Fedtsch.	однолетник	терофит	мезоксерофит	средиземномор.	почти не поедается
Erusimum sisymbrioides C.A.Mey	однолетник	терофит	гемикриптофит	средиземномор.	почти не поедается
Lepidium perfoliatum L.	однолетник	терофит	мезоксерофит	палеарктический	до цветения поедается
Sterigmostemum tomentosum (Willd.) Bieb.	двулетник	гемикриптофит	ксерофит	восточно-средиземномор. арало-каспийский	поедается
7. Сем. Caruophyllaceae - Гвоздичные					
Dianthus barbasi	многолетник, стержне-корн.	гемикриптофит	мезоксерофит	понтический	
Vandas					
Eremogone longifolia (Bieb.) Fenzi	многолетник, корневищный	гемикриптофит	мезоксерофит	понтический	
Silene borusthenica (Grun) Walters	многолетник, стержне-корн.	гемикриптофит	мезоксерофит	понтический	
Silene wolgensis (Hornem) Bess.ex Spreng	многолетник, стержне-корн.	гемикриптофит	мезоксерофит	понтический	
8. Сем. Chenopodiaceae - Маревые, Лебедовые					
Anabasis salsa (C.A.Mey) Bent.ex Volkens	полукустарничек	хамефит	ксерофит	арало-каспийский	
Atriplex cana C.A.Mey	полукустарничек, многолетник	хамефит	эвксерофит	арало-каспийский	
Camphorosma monspeliaca L.	полукустарничек	хамефит	ксерофит	средиземномор.	поедается
Ceratocarpus arenarius L.	однолетник, стержне-корн.	терофит	ксерофит	понтический	сорный
Ceratoides papposa Botch. et. Ikonn.	полукустарничек	хамефит	ксерофит	средиземномор.	поедается
Climacoptera brachiata (Pall.) Botch.	однолетник	терофит	ксерофит	центрально-азиатский	кормовой
Kochia prostrata (L.) Schrad.	полукустарничек	хамефит	ксерофит	средиземномор.	кормовой

9. Сем. Cyperaceae - Осоковые <i>Carex praecox</i> Schreb. <i>C. stenophylla</i> Wahlenb. <i>C. supina</i> Wahlenb.	многолетник, корневищ- ный многолетник, корневищ- ный многолетник, корневищ- ный	гемикрипто- фит гемикрипто- фит гемикрипто- фит	ксерофит ксерофит ксеромезофит	европейско- сибирский понтический понтический	поедается всеми видами скота поедается всеми видами скота
10. Сем. Euphor- biaceae - Молочай- ные <i>Euphorbia leptocaula</i> Boriss. <i>E. Undulata</i> Biebb. <i>E. Uralensis</i> Fisch.ex.Link.	многолетник, корнеот- прыск. многолетник, корневищ- ный многолетник, корнеот- прыск.	гемикрипто- фит гемикрипто- фит гемикрипто- фит	ксеромезофит ксеромезофит ксеромезофит	средиземномор. восточно- понтический восточно- понтический	кормовой сорный сорный
11. Сем. Fabaceae - Бобовые <i>Astragalus testiculatus</i> Pall. <i>A. wolgensis</i> Bunge <i>Glycyrrhiza glabra</i> L. <i>Medicago romanica</i> Prod.	Многолет- ник, стержне- корн. многолетник многолетник, корнеот- прыск. многолетник, стержне- корн.	гемикрипто- фит гемикрипто- фит гемикрипто- фит гемикрипто- фит	ксерофит ксерофит ксеромезофит мезоксерофит	понтический понтический средиземно- морс. палеарктиче- ский	кормовой кормовой лекарствен- ный технический сорный кормовой кормовой
12. Сем. Iridaceae - Касатиковые <i>Iris pumila</i> L.	многолетник, корневищ- ный	гемикрипто- фит	мезофит	понтический	декоративный
13. Сем. Lamiaceae - Яснотковые <i>Nereta ucrainica</i> L. <i>Phlomis pungens</i> Willd. <i>Ph. luderosa</i> L. <i>Thymus marschal- lianus</i> Willd.	многолетник, корневищ- ный многолетник, корневищ- ный многолетник, корневищ- ный многолетник, клубнекор- нев, полукустар- ник	гемикрипто- фит гемикрипто- фит гемикрипто- фит хамефит	мезоксерофит мезоксерофит ксеромезофит мезоксерофит	восточно- средиземномор. понтический понтический понтический	медонос- лекарствен- ный эфирно- масличный, лекарствен- ный

Флора пустынно-степных сообществ...

14. Сем. Liliaceae - Лилейные					
<i>Gagea bulbifera</i> (Pall.) Salisb.	многолетник, луковичный	геофит	ксеромезофит	восточно-средиземномор.	поедается
<i>G. Pusilla</i> (F.W.Schmidt) Schult.et Schult	многолетник, луковичный	геофит	мезофит	понтический	поедается
<i>Ornithogalum fischerianum</i> Krasch.	многолетник, луковичный	геофит	ксеромезофит	нижневолжский	
<i>Tulipa biebersteiniana</i> Schult .et Schult	многолетник, луковичный	геофит	ксеромезофит	понтический	
<i>T.schrenkii</i> Regel	многолетник, луковичный	геофит	ксеромезофит	понтический	
15. Сем. Limoniaceae - Кермеквые					
<i>Limonium caspium</i> (Willd.) Gams	многолетник, стержне-корн.	гемикриптофит	ксерофит	понтический	дубитель
<i>L.gmelinii</i> (Willd.) O.Kuntze	многолетник, стержне-корн.	гемикриптофит	ксерофит	понтический	дубитель
<i>L.sareptanum</i> (A.Beck.) Gams	многолетник, стержне-корн.	гемикриптофит	эвксерофит	понтический	лекарственный дубитель
16. Сем. Poaceae - Мятликовые					
<i>Agropyron desertorum</i> (Fisch.ex Link) Schult	многолетник, рыхлодерновинный	гемикриптофит	эвксерофит	понтический	кормовой
<i>A.fragile</i> (Roth) p.Cantargy	многолетник, дерновинный	гемикриптофит	эвксерофит	понтический	кормовой
<i>A.pectinatum</i> (Bieb.) Beauv.	многолетник, рыхлодерновинный	гемикриптофит	мезоскрофит	понтический	кормовой
<i>Anisantha tectorum</i> (L.) Nevski	однолетник	гемикриптофит	ксеромезофит	голарктический	кормовой сорный
<i>Bromus squarrosus</i> (L.)	однолетник	терофит	ксеромезофит	понтический	кормовой
<i>Eremopyrum orientale</i> (L.) Jaub.et Spach.	однолетник	терофит	ксеромезофит	понтический	кормовой
<i>E.triticeum</i> (Gaertn.) Nevski	однолетник	терофит	ксеромезофит	центрально-азиатский	кормовой сорный
<i>Festuca valesiaca</i> Gaudin	многолетник, плотнодерновинный	терофит	эвксерофит	понтический	кормовой
<i>Koeleria cristata</i> (L.) Pers	многолетник, плотнодерновинный	гемикриптофит	эвксерофит	голарктический	кормовой
<i>Leymus ramosus</i>			эвксерофит		кормовой

(Trin.) Tavel. <i>Poa bulbosa</i> L.	многолетник	гемикрипто- фит	ксеромезофит	сарматский	кормовой
<i>Poa pratensis</i> L.	многолетник, рыхлодерно- винный	гемикрипто- фит	эвмезофит	евро- сибирский	
<i>Stipa capillata</i> L.	многолетник, корневищ- ный	гемикрипто- фит	эвксерофит		кормовой
<i>Stipa lessigiana</i> Trin. Et Rupr.	многолетник, плотнoder- новинный	гемикрипто- фит	эвксерофит	понтический	кормовой
	многолетник, плотнoder- новинный	гемикрипто- фит		понтический	
		гемикрипто- фит			
		гемикрипто- фит			
17. Сем. Polygona- ceae - Гречишные <i>Polygonum aviculare</i> L. <i>P. patulum</i> Bieb.	однолетник однолетник	терофит терофит	мезофит мезофит	голарктиче- ский средиземномор.	сорный
18. Сем. Primu- laceae - Первоцвет- ные <i>Androsace elongata</i> L. <i>Androsace maxima</i> L.	однолетник однолетник	терофит терофит	мезофит ксеромезофит	евросибирский арадо- каспийский	
19. Сем. Ranuncu- laceae - Лютиковые <i>Adonis wolgensis</i> Siev. <i>Ceratocephala tes- ticulata</i> (Grandz) Bess <i>Ranunculus poly- rhizos</i> Steph.	многолетник однолетник многолетник, кистекорнев.	гемикрипто- фит терофит гемикрипто- фит	мезоксерофит ксеромезофит ксеромезофит	понтический средиземно- морск понтический	медонос ядовит декоративный сорный
20. Сем. Rosaceae - Розоцветные <i>Amygdalus nana</i> L. <i>Potentilla agrestea</i> L. <i>P. bifurca</i> L. <i>P. canescens</i> Bess <i>Spiraea crenata</i> L.	кустарник многолетник многолетник, корневищ- ный многолетник, корневищ- ный кустарник	фанерофит гемикрипто- фит гемикрипто- фит гемикрипто- фит фанерофит	мезофит ксеромезофит ксерофит ксеромезофит	понтический евросибирский сибирский европейско- азиатский сарматский	медонос, ядо- вит медонос, сор- ный медонос, сор- ный медонос декоративный

Флора пустынно-степных сообществ...

21. Сем. Rubiaceae - Мареновые <i>Galium rutenicum</i> Willd. <i>G. verum</i> L.	многолетник, корневищ- ный многолетник, корневищ- ный	гемикрипто- фит гемикрипто- фит	мезофит мезоксерофит	палеарктиче- ский голарктиче- ский	
22. Сем. Scrophu- lariaceae - Норични- ковые <i>Linaria vulgaris</i> Mill. <i>Verbascum phoe- niceum</i> L. <i>Veronica austriaca</i> L. <i>V. spicata</i> L.	многолетник, корнеот- прыск. многолетник, двулетник многолетник многолетник, корневищ- ный	гемикрипто- фит гемикрипто- фит гемикрипто- фит гемикрипто- фит	мезофит мезоксерофит мезофит мезоксерофит	евросибирский понтический средиземномор- ский евросибирский	сорный, лекарствен- ный декоративный декоративный поедается медонос декоративный
23. Сем. Valeriana- ceae - Валерьяновые <i>Valeriana tuberosa</i> L.	многолетник, клубневой	гемикрипто- фит	мезофит	понтический	лекарствен- ный

Выводы:

В изучаемом районе зарегистрировано 100 видов цветковых растений, относящихся к 23 семействам и 73 родам.

Наибольшее количество видов относятся к Asteraceae - 13 видов, Poaceae - 13 видов, Chenopodiaceae - 9 видов, Brassicaceae - 9 видов, Rosaceae - 6 видов, Lamiaceae - 5 видов, Liliaceae - 5 видов, Fabaceae - 4 вида, Caryophyllaceae - 4 вида, Scrophulariaceae - 4 вида, Apiaceae - 4 вида, а остальные 12 семейств содержат по 1-4 вида.

По жизненным формам 100 видов распределяются следующим образом: кустарников - 3, полукустарников - 9, травянистых растений - 88 (среди них однолетних - 18, двулетних - 5, многолетних - 65).

Преобладающее количество видов относится к гемикриптофитам - 62 вида, терофитам - 20 видов, геофитам - 6 видов, хамефитам - 9 видов, фанерофитам - всего 3 вида.

Список литературы:

1. Ларин И.В. Кормовые растения сенокосов и пастбищ СССР т. 1 - М - Л.: издательство АН СССР, 1950, с. 620.
2. Ларин И.В. Кормовые растения сенокосов и пастбищ СССР т. 2 - М - Л.: издательство АН СССР, 1951, с. 610.
3. Ларин И.В. Кормовые растения сенокосов и пастбищ СССР т. 3 - М - Л.: издательство АН СССР, 1956, с. 632.
4. Черепанов С.К. Сосудистые растения СССР - Л.: Наука 1980.

МАЛИКОВА Н.А.

Добровольческая деятельность по сохранению окружающей среды - средство формирования экологической грамотности

Ответственное отношение к природе является важнейшей частью общегражданского долга, т.к. связано с обеспечением материального, духовного благополучия современного и будущего поколений. Одновременно оно характеризует мировоззрение и социально-этическую /в частности, экологическую/ культуру личности.

Воспитание экологической культуры и ответственного отношения к природе складывается из комплекса социально-педагогических факторов и включает в себя следующие компоненты: формирование отношения к природе, как общечеловеческой ценности, развитие созидательной, добровольческой деятельности учащихся.

Отношение к природе как общечеловеческой ценности определяет деятельность человека, его действия и поступки, как бы определяет направленность личности.

Созидательная, добровольческая деятельность по охране, приумножению природы формирует единство сознания и поведения, ответственность, этико-экологическую культуру в целом.

Стремление учащихся сохранить природу, оставить ее в улучшенном состоянии будущим поколениям формируется в активной добровольческой деятельности. Мотивы, побуждающие учащихся принять участие в природоохранительной деятельности, разнообразны. Это эстетическая сторона природы и понимание важности ее, как источника существования человечества, а также личная активность растущего человека. Каждый ребенок должен быть причастен к природе, испытывать чувство ответственности за нее. Это возможно, если природоведческая деятельность подкреплена реальными добровольческими делами в природной среде. Такая деятельность может быть организована по нескольким направлениям: исследовательская, природоохранная, природовосстановительная.

Работа в форме исследовательской деятельности развивает познавательный интерес детей к проблеме, позволяет изучить состояние окружающей природы, составить экологическую карту, провести экологическую паспортизацию местности и т.п.

Такая деятельность формирует стремление к сохранению природы, вследствие этого ребята могут принять участие в озеленении района, укреплению оврагов, закреплении песков, в работе школьных лесничеств, организации микрозаказников и др. В результате их познания в области природы расширяются, появляется желание приумножить, восстановить природные богатства. Дети могут принять участие в размножении в естественных ус-

ловиях ценных лекарственных, кормовых и др. растений, в создании условий для размножения животных и др.

Формирование осознанных потребностей в добровольческой созидательской деятельности в природе - важный компонент экологической грамотности.

Осознанные потребности деятельности должны опираться на знание объекта, на которой распространена деятельность. Это требует научных знаний об объективных закономерностях природных явлений, с которыми необходимо считаться, чтобы прогнозировать последствия человеческого влияния на изменение природных процессов. Вместе с тем, следует иметь в виду, что экологизация знаний учащихся должна осуществляться по краеведческому принципу и быть связанной с конкретным экологическим окружением школы, села, города, района и т.д. с учетом природного ландшафта, трудовой деятельности, этнокультурных традиций района. Поэтому целесообразно строить работу по экологическому воспитанию на конкретных примерах из природного окружения. Изучение экологического состояния местности, где расположена школа, помогает вовлечь учащихся в исследовательскую деятельность, которая в последствии формирует потребность к преобразовательной, добровольческой деятельности.

Исследования природных объектов учащимися будут иметь большую воспитательную ценность, если они социально значимы. Поэтому важно, чтобы школа получила социальный заказ от комитета по экологии и других организаций, который лучше оформить соответствующим договором, где обозначены основные направления и объекты исследования.

Если школа получает заказ изучить состояние экологии, природное окружение села (города), то можно организовать комплексную экспедицию. Подготовка к комплексной экспедиции начинается за два-три месяца. На факультативных занятиях по экологии, в кружках дети изучают и повторяют знания, необходимые для познания природных явлений и объектов. Из числа наиболее увлеченных биологией учащихся формируется «экологический центр», который осуществляет формирование специальных групп (лабораторий): картографов, геоморфологов, почвоведов, ботаников, зоологов, химиков. «Ведущие специалисты» вместе с учителями разрабатывают программы предстоящих исследований, которые затем их утверждают в институтах, комитете по экологии и др. Каждому специалисту готовится инструкция-задание, где указано:

- что он должен прочесть, повторить;
- какое оборудование приготовить;
- что и как он должен делать для изучения.

При проведении пеших экспедиций в окрестностях населенного пункта можно использовать следующие инструкции-задания:

Инструкция картографу

1. Повторить: разделы «Физическая география» 6, 7 класс;
2. Оборудование: - планшет, бумага, компас;
 - визирная линейка, цветные карандаши, рулетка; нивелир, эклиметр;
 - топографические условные знаки.

3. Задание:

- 1) Снять план местности-изучаемой территории;
- 2) Изобразить рельеф местности при помощи горизонталей;
- 3) Измерить высоту (самых высоких, средних, низких деревьев).

Инструкция геоморфологу

1. Повторить: разделы «Физическая география»
2. Оборудование: - альбом для рисунков, цветные карандаши;
- условные обозначения горных пород.

3. Задание:

- 1) Определить рельеф;
- 2) Найти, зарисовать его пользуясь условными обозначениями;
- 3) Описать связь рельефа с остальными компонентами биогеоценоза;
- 4) Описать влияние на рельеф человека с его хозяйственной деятельностью.

Инструкция почвоведу

1. Повторить: разделы «Ботаника»
разделы «Физическая география»
2. Оборудование: термометр (для определения температуры почвы), лопату, бумагу для записи и рисунков, цветные карандаши для образцов почвы.

3. Задание:

- 1) Определить подстилающие породы;
- 2) Определить тип почвы;
- 3) Дать характеристику структуры почвы;
- 4) Сделать замеры температуры и влажности почвы;
- 5) Сделать почвенный разрез и зарисовать его;
- 6) Описать состояние почвы (уплотнение, засоление и другие)
- 7) Выявить и описать связь почвы с остальными компонентами биогеоценоза;
- 8) Определить степень влияния на почву человека и его деятельности;
- 9) Взять образцы почв из различных участков. Сделать анализ.

Сделать выводы.

Инструкция ботанику

1. Повторить: разделы «Физическая география»
разделы «Ботаника», «Биология»
2. Оборудование: - гербарная папка, гербарная сетка;
- газетная бумага, карандаши, этикетки;
- фотоаппарат;
- геоботанические ведомости.

3. Задание:

- 1) Определить основные ассоциации растительного покрова;
- 2) Дать геоботаническое описание ассоциаций (степи, леса, луга);
- 3) Выявить редкие виды, сфотографировать их;
- 4) Собрать гербарий доминантных видов;
- 5) Определить степень влияния человека на растительный покров;
- 6) Дать прогноз растительным сообществам;
- 7) Рекомендации по дальнейшему использованию.

Инструкция зоологу

1. Повторить: разделы «Зоология», «Биология»
2. Оборудование: блокнот, карандаш, бинокль, фотоаппарат.
3. Задание:
 - 1) Определить виды животных, встречающихся в биогеоцентрах;
 - 2) Описать состояние среды обитания;
 - 3) Определить численность видов;
 - 4) Выявить человека на численность и условия обитания человека;
 - 5) Сфотографировать наиболее многочисленных и редких животных.

Инструкция химикам

1. Повторить: разделы «Кислоты», «Соли», «Основание», «Вода».
2. Оборудование: - химические реактивы;
- химическая посуда;
3. Задание:
 - 1) Провести анализ воды на кислотность, загрязнение органическими и неорганическими веществами;
 - 2) Взять образцы почв для определения в ней нитратов;
 - 3) Сделать выводы об изменениях в компонентах биосферы под влиянием человека.

Материалы, собранные в экспедиции, обрабатываются, оформляются отчеты специальных групп. По результатам исследований школьников выступают с докладами на научно-практических конференциях учащихся (городских, областных). Отчеты сдаются в комитет по экологии и другие ведомства (гидрометеослужба, бассейновые инспекции), которые помогут принять меры, обеспечивающие сохранение природных ресурсов.

Учащиеся, принявшие участие в изучении местности (экологической паспортизации) стремятся заняться полезной деятельностью в природе.

Основными направлениями практической природоохранительной деятельности являются: уход за растениями, лесами; предотвращение разрушения почв; охрана животных. Соответственно этим направлениям получили распространение различные формы организации деятельности учащихся: «клубы друзей природы», отряды: «зеленых патрулей», школьные лесничества.

Участие в деятельности «зеленых патрулей», школьных лесничеств и других позволяют учащимся ознакомиться с основами биологической защиты растений и животных от вредителей и болезней. Дети могут оказать большую помощь уже регистрацией самого факта возникновения очагов насекомых-вредителей. В процессе своей хозяйственной деятельности человек много делает и того, что приносит ущерб природе, например: отпугивая птиц от населенных пунктов, человек наносит ущерб их размножению. Но отгоняя птиц, человек создает условия для быстрого размножения вредителей. Нужно стремиться возратить птиц в села и города. Эта проблема может решаться при участии детей, они помогут вести учет птиц, выявлять места гнездовий. Самая распространенная среди школьников операция по привлечению птиц - развешивание домиков для них, нужно возродить эту традицию.

В школьных лесничествах осуществляется многообразная трудовая де-

тельность: посадка саженцев, уход за ними, санитарная очистка леса, сбор семян древесных и кустарниковых пород, закрепление оврагов, развешивание гнездовий, заготовка и раскладка корма, учет численности животных, выявление редких растений, организация охраны редких видов, охрана зеленых насаждений от пожаров, браконьеров, вытаптывания отдыхающими, ограничение сбора даров леса. (Зверев И.Д., 1983 г.)

Трудовому заданию можно придать творческий характер. Широко применяются элементы научно-исследовательской работы в виде длительных наблюдений, обследований и сравнительных описаний, подсчетов и измерений. Возможны задания по изучению ярусности леса, взаимоотношению видового состава в биоценозе, выяснению микроклиматических условий жизни в лесу, как результата влияния зеленой массы на факторы природной среды (изменение влажности, освещенности, грунтовых вод) оценка влияния леса на прилегающие к нему сообщества. Следует обратить внимание на изменение жизни леса в связи с производственной деятельностью человека: рубка, посадка, использование в целях отдыха, туризма, защиты от загрязнения от населенных пунктов. Неоценимую помощь в сохранении природных комплексов оказывали учащиеся Бурлинского школьного лесничества, предотвращая доступ населения в ландышевые дубравы во время цветения ландыша, способствуя этим сохранению растения, занесенного в Красную книгу.

В форме организации практической природоохранительной деятельности осуществляется и пропаганда экологических знаний среди детей и населения. Члены школьных лесничеств, клубов «друзей природы» проводят беседы, лекции, диспуты, организуют олимпиады, праздники, тематические вечера, конкурсы, сочетая научно-познавательную и художественно-образную формы раскрытия проблемы.

Дальнейшее совершенствование практической деятельности учащихся по охране и улучшению природной среды требует глубоких экологических знаний, выделение их действенного характера. Такие знания помогают осуществить добротворческую преобразовательную деятельность. Распространенными видами ее является озеленение школы и населенных пунктов, лесовосстановление, рекультивация почв, размножение полезных и лекарственных растений.

Озеленение любого участка начинается с составления плана зеленых насаждений, куда заносятся все деревья, клумбы, газоны, затем составляют проект озеленения. Всю операцию следует проводить под руководством учителей, в тесном контакте с архитекторами, желательно привлечь к этому делу специалистов цветоводов, дендрологов, что будет способствовать формированию представления о социальной значимости дела, это повысит воспитательный эффект дела.

Школьные «зеленые патрули» кроме охранной деятельности, занимаются в настоящее время помощью растениям при неблагоприятных для них погодных условиях. Зимой молодые растения страдают от снега. При снегопадах и сменах температур снег превращается в тяжелый ледяной панцирь, под действием тяжести ломаются ветки или деревья. В пору обильных снегопадов полезно освобождать молодые деревца от снежной тяжес-

ти. Зеленые патрули могут принять участие в сборе семян ценных кормовых и лекарственных растений, а затем произвести посев в естественных условиях, способствуя сохранению или расширению ассортимента кустарниковых пород, используемых в посадках плодовых деревьев и ягодных кустарников.

В зоне полупустынь и пустынь Прикаспия учащиеся могут оказать неоценимую помощь в закреплении подвижных песков. В этих местах важно привлечь детей к созданию «зеленых» островков, поливных высокопродуктивных земель, к участию в борьбе с разрушением и засолением почв.

Высшей формой работы по охране природы учащимися следует считать заботу о охране ландшафта в целом, включая все его компоненты. В настоящее время круг природоохранных задач, поставленных для школ ограничен, не всегда есть возможности и условия для организации охранной и созидательной работы в широких масштабах. Однако учителя вовлекают учащихся в разнообразную деятельность с учетом местных природных и хозяйственных условий, формируя у них готовность к рациональной деятельности в природе с позиций гуманизма, добротворчества. (Начаев В.С., 1993 г.)

Такая деятельность вызывает изменение в сознании и эмоциональной сфере учащихся. Дети с большей любовью относятся к окружающему миру, их познания о природе расширились, многие начали самостоятельно читать научно-популярную литературу. Это видно из сравнительного анализа результатов анкетного опроса учащихся 6-8 классов.

Количество учащихся	До участия природоохр. деятельности	После участия природоохр. деятельности
интересующиеся природой	75%	93%
проявившие интерес к систематическому наблюдению за природой	65%	91%
умеющих делать выводы по наблюдениям в природе	44%	77%
принимающих участие в созидательно-преобразующей деятельности в природе	22%	63%

Список литературы:

1. Зверев И.Д., Суровечина Т.И. - Экологические образования школьников Педагогика, М., 1983.
2. Начаев В.С. - Воспитание опыта нравственного поведения во взаимосвязи с экологической культурой школьников. Чебоксары, 1993.

УДК 378(574.11):004

ПАНКИНА М.Н., НАСС О.В.

Основные направления компьютеризации и развития информационной среды в учебно-воспитательном процессе Западно-Казахстанского государственного университета

I. Задачи компьютеризации и информатизации образования

- Формирование единого информационного пространства ЗКГУ.
- Создание и сопровождение информационных баз.
- Апробация и введение новых информационных технологий в учебный процесс университета.
- Разработка специализированных программных документов.

II. Основные направления работы

- Создание опорной сети университетов с выходом во внешние сети, включая глобальную сеть Интернет.
- Развитие местных сетей факультетов и учебных корпусов.
- Создание внутривузовских информационно-коммутационных узлов и средств передачи данных.
 - * Создание информационно-сервисной службы, включающую:
 - * систему организационного управления;
 - * систему обучения и контроля;
 - * правовое и экономическое обеспечение;
 - * обучение и консультацию преподавателей и сотрудников;
 - * тиражирование научных и методических материалов;
 - * создание специализированных компьютерных программ
- Создание лаборатории компьютерных издательских систем, укомплектованных множительной техникой.
- Создание медиатеки, в которой накапливаются обучающие, тренировочные, консультативные, моделирующие, контролирующие программы.
- Создание Web-сервера истории и структуры ЗКГУ, адресной книги, учебных планов по специальности, базы завершенных научных разработок и методических рекомендаций, электронной доски объявлений, каталога баз данных созданных в ЗКГУ.

III. Психолого-педагогическое обоснование информационных технологий и компьютерных программ

Информационные технологии должны разрабатываться с учетом классических дидактических принципов. Компьютер - средство обучения, компьютерное обучение определяется теми же принципами.

1. Принцип *научности* – в компьютерной обучающей программе должен быть системный подход к изложению учебного материала, его структурированию и выделению основных понятий.

2. Принцип *доступности* – учебный материал в компьютерном обучении предполагает оказание помощи в виде подсказок, дополнительных указаний и задач.

3. Принцип *наглядности* – объекты, изучаемые в компьютерном обучении позволяют увидеть то, что не всегда возможно в реальной жизни в статической и динамической формах.

4. Принцип *системности и последовательности* - характеризуется последовательностью специфических действий – восприятие информации с экрана дисплея, - работа в знаковых моделях – ввод ответа с клавиатуры.

5. Принцип реализации *индивидуализации и дифференциации* - применение компьютера в качестве средства обучения позволяет реально индивидуализировать процесс обучения по *темпу* изучения учебного материала.

6. Принцип соответствия глубины и *полноты* содержания диагностическим данным обучаемого. Для выполнения этого принципа диагностируется уровень базовых знаний обучаемого, который позволяет использовать соответствующий уровень подачи материала.

7. Принцип максимальной *самостоятельности* – возможен при доступе к базе знаний с помощью внутри вузовских единых Корпоративных сетей, а также Интернет.

IV. Характер и типы учебных материалов, используемых в информационных технологиях

1. Текстовые процессоры.
2. Электронные таблицы.
3. Базы данных.
4. Графические процессоры.
5. Интегрированные системы.
6. Тренажеры, обучающие системы.
7. Справочно-информационные системы.
8. Расчетно-аналитические системы.
9. Дидактические комплексы – раздаточный материал и система плакатов подготовленных на компьютере.
10. Мобильные настенные материалы коридорного и кабинетного типа по основным разделам учебного материала.
11. Компьютерные игровые программы на семинарских занятиях для групп.
12. Стандартные тесты по каждому учебному предмету.

V. Формы и средства обучения в информационной среде, основанные на использовании компьютера

Для выбора форм и совершенствования процесса обучения используются следующие свойства компьютеров:

- визуализация и поддержка памяти;
- исправление недостатков и восполнение пробелов;
- создание гипотетических ситуаций;
- осмысление и мотивация;
- путешествие во времени, изменение ритма работы;
- интеграция знаний и диагностика.

Новые информационные технологии требуют особых, отличных от традиционных, форм обучения студентов. Взамен обычной преподавательской позиции «следуй за мной», вырабатывается новая «выбирай, думай, принимай собственное решение».

1. **Лекция – визуализация.** Из всех существующих в настоящее время форм обучения в высшей школе остается наиболее консервативной, но в компьютерном обучении с помощью дидактических комплексов учебная информация по теме лекции может быть перекодирована, переконструирована в визуальную форму. Материал, излагаемый преподавателем, может быть ориентирован на взаимодействие с аудиторией через периодическое переключение внимания с вербального изложения на комментирование визуальных материалов, а так же на самостоятельную работу студентов.

2. **Система заданий по различным учебным предметам.** Это система, построенная в соответствии с содержанием конкретного материала. Она способствует активности студентов в познавательной деятельности. Система должна содержать множество вариантов заданий, использовать базу заданий.

3. **Работа с текстовыми процессорами, электронными таблицами и электронными справочниками.** Это программные средства, позволяющее вводить в компьютер формулы, по которым обрабатываются исходные данные. Работа с формулами и справочниками дает возможность глубоко осмыслить взаимосвязь аналитических выражений, сэкономить учебное время, привить навыки самостоятельной работы.

4. **Система видео и аудио конференций.** Дает возможность построения занятий в форме диалога между обучаемыми, между компьютером и обучаемыми, между преподавателями и обучаемым.

5. **Компьютерные игры для самостоятельного обучения в виртуальной библиотеке.**

6. **Экстерное или домашнее обучение по компьютерным программам,** которое развивает самостоятельность и мышление студентов.

7. **Работа с видеозаписями авторских лекций.** Здесь реализуется эффект присутствия преподавателя.

8. **Занятие учета и контроля знаний.** Здесь происходит выдача заданий и предоставление отчета, работа с тестами и контрольными заданиями.

V. Формы и средства обучения в информационной среде, основанные на использовании компьютера

Для выбора форм и совершенствования процесса обучения используются следующие свойства компьютеров:

- визуализация и поддержка памяти;
- исправление недостатков и восполнение пробелов;
- создание гипотетических ситуаций;
- осмысление и мотивация;
- путешествие во времени, изменение ритма работы;
- интеграция знаний и диагностика.

Новые информационные технологии требуют особых, отличных от традиционных, форм обучения студентов. Взамен обычной преподавательской позиции «следуй за мной», вырабатывается новая «выбирай, думай, принимай собственное решение».

1. **Лекция – визуализация.** Из всех существующих в настоящее время форм обучения в высшей школе остается наиболее консервативной, но в компьютерном обучении с помощью дидактических комплексов учебная информация по теме лекции может быть перекодирована, переконструирована в визуальную форму. Материал, излагаемый преподавателем, может быть ориентирован на взаимодействие с аудиторией через периодическое переключение внимания с вербального изложения на комментирование визуальных материалов, а так же на самостоятельную работу студентов.

2. **Система заданий по различным учебным предметам.** Это система, построенная в соответствии с содержанием конкретного материала. Она способствует активности студентов в познавательной деятельности. Система должна содержать множество вариантов заданий, использовать базу заданий.

3. **Работа с текстовыми процессорами, электронными таблицами и электронными справочниками.** Это программные средства, позволяющее вводить в компьютер формулы, по которым обрабатываются исходные данные. Работа с формулами и справочниками дает возможность глубоко осмыслить взаимосвязь аналитических выражений, сэкономить учебное время, привить навыки самостоятельной работы.

4. **Система видео и аудио конференций.** Дает возможность построения занятий в форме диалога между обучаемыми, между компьютером и обучаемыми, между преподавателями и обучаемым.

5. **Компьютерные игры для самостоятельного обучения в виртуальной библиотеке.**

6. **Экстерное или домашнее обучение по компьютерным программам,** которое развивает самостоятельность и мышление студентов.

7. **Работа с видеозаписями авторских лекций.** Здесь реализуется эффект присутствия преподавателя.

8. **Занятие учета и контроля знаний.** Здесь происходит выдача заданий и предоставление отчета, работа с тестами и контрольными заданиями.

VI. Современные методы обучения информационным технологиям

Текстовые учебные материалы не позволяют задействовать огромные резервы производительности человеческого мозга, связанные с его способностью к скоростной обработке больших массивов информации. Человеческий мозг ориентирован на визуальное восприятие, и человек получает информацию быстрее при рассмотрении графических образов. Происходит в настоящее время переход от текстовой цивилизации к цивилизации изображений – «экранной культуре». Поэтому предлагаются следующие методы обучения для развития визуального восприятия:

- решение групповой общей проблемы по заданной программе;
- ролевые и деловые игры;
- работа по рисункам, видео изображениям, графикам;
- моделирование процессов, явлений, систем, объектов;
- упражнения на вызов текста или графических изображений;
- вопросы по изученному в виде заполнения представленных клеток;
- совместное или индивидуальное заполнение представленных на экране таблиц;
- самоконтроль и коррекция при работе с обучающими программами, выполнение контрольных заданий;
- практические занятия в виде игр - имитирующих профессиональные ситуации;
- компьютерный контроль знаний по учебным дисциплинам;
- занятия по развитию коммуникационных способностей – голосовые и видео переговоры в режиме «один и один», «многие и один», «все со всеми».

ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО

УДК 301. 085. 392

КЕНЖЕГАЛИЕВА А.М.

Насилие против женщин как социальная проблема в Казахстане

«Отношение к женщине – показатель
цивилизованности общества, уровня
его интеллектуального развития»

А.Джаганова

Еще лет 20-30 назад говорить о том, что советская женщина не равна в правах по сравнению с советским мужчиной, вряд ли представлялось возможным. В кинофильмах и пьесах, стихах и песнях создавался и воспевался образ сильной женщины, работающей наравне с мужчиной на стройках коммунизма. Причем стройки коммунизма – это вовсе не аллегория, женщины и в самом деле работали на строительстве домов, заводов, электростанций. В этом, и прежде всего в этом, государство видело равноправие полов. В статистических отчетах было мало достоверной информации о здоровье женщины, продолжительности жизни, о здоровье детей. Поэтому после развала Советского Союза информация об этом, хлынувшая на страницы газет, на экраны телевизоров, ошеломила. В бывших республиках СССР продолжительность жизни оказалась одной из самых низких, а детская и младенческая смертность в неблагополучных регионах, таких как Приаралье или Семипалатинская область – одной из самых высоких в мире. Оказалось, что бывшие «строительницы коммунизма» страдают от насилия и дискриминации со стороны представителей сильного пола, и если угодно, со стороны государства, не способного пока выступить гарантом их безопасности.

Насилие против женщин – проблема не новая. Общественность впервые обеспокоилась и заинтересовалась незавидным положением женщин, подвергшихся побоям, когда группы женщин на Западе начали кампанию против насилия. В США движению против насилия над женщиной – 25 лет, Россия по этому пути идет около 10 лет, в Казахстане об этой проблеме активно заговорили три года назад.

Феминистская лига Казахстана опубликовала в своем бюллетене «Равенство возможностей» Национальный доклад правительства по фактам

насилия над женщинами. Вот только некоторые цифровые данные. За 6 месяцев 1999 г. в Казахстане зарегистрировано 8475 преступлений против женщин, из них 2797 – в семье. В том числе 267 убийств, 24 случая доведения до самоубийства, две трети – в домашних условиях, 153 случая умышленного причинения вреда здоровью, 1020 – побоев и истязаний, 98 – угроз.

По оценке некоторых экспертов в Казахстане свыше 60% всех женщин, хотя бы раз в жизни подвергались физическому или сексуальному насилию. В 1996 г. было зарегистрировано 2026 изнасилований.

Основываясь на опыте зарубежных и российских кризисных центров для жертв насилия, вице-президент феминистской лиги г. Алматы С. Шакирова утверждает, что реальное число преступлений сексуального характера на порядок выше зарегистрированного, т.е. около 20 тыс. изнасилований в год.

По мнению отдельных экспертов лишь 10% случаев изнасилований доходит до рассмотрения в суде. Недавно СМИ России опубликовала не менее страшную статистику: ежегодно в России погибают 12 тысяч жен от руки мужа, еще 54 тысячи получают тяжкие телесные повреждения.

В июле 1998 года Парламент Казахстана ратифицировал Конвенцию о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Для целей настоящей Декларации термин «насилие в отношении женщин» означает любой акт насилия, совершенный на основании полового признака, который причиняет или может причинить физический, половой или психологический ущерб или страдания женщинам, а также угрозы совершения таких актов принужденное или произвольное будь то в общественной или личной жизни».

Самой распространенной формой насилия является бытовое или домашнее насилие. Домашнее насилие – способ поведения, пользовавшийся молчаливым одобрением в течение длительного периода на Западе и у нас; это – последняя степень контроля, который мужчины осуществляют над женщинами в патриархальном обществе.

Сегодня социологи говорят о разновидностях форм насилия.

Экономическое насилие. Самый распространенный вид экономической дискриминации в семье – это отказ женщине в деньгах, предоставление недостаточного для жизни количества денег. Имеют место также явления сокрытия доходов, отбирания собственных денег женщины, запрет на работу вне дома.

Одна из самых распространенных систем распределения ресурсов та, в которой контроль и управление ресурсами разделены. Женщине выдается сумма на ведение «домашнего хозяйства», а мужчина сохраняет остальную часть зарплат. Женщина из этой суммы оплачивает коммунальные услуги, расходы на питание, одежду, проезд и т.п. В такой системе женщины зачастую не знают, сколько зарабатывают их мужья, и не имеют денег на личные расходы. Это также означает, что главная ответственность за семейный бюджет падает на женщин, что приводит к стрессам.

В книге «Женщины, связанные узами брака», автор – Ли Камер, утверждается, что понятие «совместные деньги» часто представляет собой миф:

женщины не чувствуют, что они могут тратить деньги на что-то другое, а не на детей или дом, тогда как мужчины имеют обыкновение «положить что-нибудь в карман», чтобы потратить в свое удовольствие.

Кстати сказать, что социологами замечена значительная связь между мужским контролем над деньгами и неудачным браком – как для мужчин, так и для женщин.

Эмоциональное насилие в браке

Исследования показывают, что причина эмоционального диссонанса в семьях кроется, скорее всего, в борьбе за лидерство. Если женщина переживает ситуацию, когда муж запрещает ей общаться с подругами или утаивает важную информацию, нарушает обещания, контролирует ее телефонные разговоры, безосновательно ревнует и публично унижает, манипулирует детьми и не желает выполнять бытовые обязанности и т.п. это все признаки эмоционального насилия.

Физическое и сексуальное насилие в семье. В каждой третьей семье имеет место насилие против женщины. Физическое насилие в семье – это прежде всего применение физической силы – рукоприкладство, пощечина, тычки, удары кулаком, избиения. Зачастую это сопровождается нанесением ущерба общей собственности (крушение мебели и посуды и т.д.) и деструктивным поведением по отношению к себе (злоупотребление алкоголем, угрозы нанесения самому себе увечий или суицида, лихачество за рулем и т.п.).

Насилие – это не потеря контроля над собой, а попытка завладеть контролем над человеком или ситуацией. Любой человек может быть подвергнут насилию, но все-таки больше жертв среди женщин и детей. Как правило, насилие осуществляется с целью контроля, запугивания и внушения чувства страха.

Вопрос о насилии против женщин в Казахстане не должен рассматриваться в отрыве от вопросов власти и принятия решений в обществе и в семье. Поскольку общество основано на различии в доходах, стартовых возможностях, доступе к власти, экономическим, информационным и культурным ресурсом, это является почвой для возникновения феномена насилия вообще и между полами в частности.

Не имея доступа к принятию политических и экономических решений, женщины подвержены наибольшему насилию.

Насилие против женщин – это не женская проблема. Это проблема всего общества, в котором нарушение прав личности на безопасность, физическую неприкосновенность и моральное достоинство в отношении женщин имеют традиционный характер.

Необходимо сломать бытующее общественное мнение, что проблема насилия – это частное дело, внутрисемейная проблема. Надо четко знать, что насилие – это социальная проблема, это грубейшее нарушение прав и свобод человека, и это уголовно наказуемо.

Фактически, мер по предупреждению насилия в отношении женщин в Казахстане в настоящее время не существует. Доступ к справедливым и эффективным средствам судебной защиты малодоступен, по многим делам женщина сама вынуждена проводить расследования и доказывать в суде виновность лица, совершившего насилие.

женщины не чувствуют, что они могут тратить деньги на что-то другое, а не на детей или дом, тогда как мужчины имеют обыкновение «положить что-нибудь в карман», чтобы потратить в свое удовольствие.

Кстати сказать, что социологами замечена значительная связь между мужским контролем над деньгами и неудачным браком – как для мужчин, так и для женщин.

Эмоциональное насилие в браке

Исследования показывают, что причина эмоционального диссонанса в семьях кроется, скорее всего, в борьбе за лидерство. Если женщина переживает ситуацию, когда муж запрещает ей общаться с подругами или утаивает важную информацию, нарушает обещания, контролирует ее телефонные разговоры, безосновательно ревнует и публично унижает, манипулирует детьми и не желает выполнять бытовые обязанности и т.п. это все признаки эмоционального насилия.

Физическое и сексуальное насилие в семье. В каждой третьей семье имеет место насилие против женщины. Физическое насилие в семье – это прежде всего применение физической силы – рукоприкладство, пощечина, тычки, удары кулаком, избиения. Зачастую это сопровождается нанесением ущерба общей собственности (крушение мебели и посуды и т.д.) и деструктивным поведением по отношению к себе (злоупотребление алкоголем, угрозы нанесения самому себе увечий или суицида, лихачество за рулем и т.п.).

Насилие – это не потеря контроля над собой, а попытка завладеть контролем над человеком или ситуацией. Любой человек может быть подвергнут насилию, но все-таки больше жертв среди женщин и детей. Как правило, насилие осуществляется с целью контроля, запугивания и внушения чувства страха.

Вопрос о насилии против женщин в Казахстане не должен рассматриваться в отрыве от вопросов власти и принятия решений в обществе и в семье. Поскольку общество основано на различии в доходах, стартовых возможностях, доступе к власти, экономическим, информационным и культурным ресурсом, это является почвой для возникновения феномена насилия вообще и между полами в частности.

Не имея доступа к принятию политических и экономических решений, женщины подвержены наибольшему насилию.

Насилие против женщин – это не женская проблема. Это проблема всего общества, в котором нарушение прав личности на безопасность, физическую неприкосновенность и моральное достоинство в отношении женщин имеют традиционный характер.

Необходимо сломать бытующее общественное мнение, что проблема насилия – это частное дело, внутрисемейная проблема. Надо четко знать, что насилие – это социальная проблема, это грубейшее нарушение прав и свобод человека, и это уголовно наказуемо.

Фактически, мер по предупреждению насилия в отношении женщин в Казахстане в настоящее время не существует. Доступ к справедливым и эффективным средствам судебной защиты малодоступен, по многим делам женщина сама вынуждена проводить расследования и доказывать в суде виновность лица, совершившего насилие.

Не существует также на сегодняшний день полной картины исследований по проблемам насилия. Аналитических исследований по изучению причин, характера, степени серьезности и последствий насилия в отношении женщин в Казахстане не проводилось.

Первый кризисный центр в республике «Подруги», открывшийся 2,5 года назад в Алматы для женщин, терпящих насилие, имеет определенный опыт. Данные, которыми они располагают, позволяют им назвать причины насилия в обществе:

- несовершенство законодательной базы;
- социальные условия в обществе;
- дискриминация женщин;
- семейный уклад;
- отсутствие практики публичного обсуждения данных вопросов в СМИ;
- национальные, этнические особенности;
- отсутствие образовательных и просветительских программ;
- отсутствие правовой защищенности жертвы;
- недостаточная активность женских неправительственных организаций.

Существует правительственный документ «Национальный план действий по улучшению положения женщин в Республике Казахстан», в котором намечен план мероприятий:

- Привести действующее законодательство, касающееся проблем насилия в отношении женщин, в соответствии с международными нормами – 2000 г.
- Привести в соответствие с международными нормами статистическую отчетность по преступлениям в отношении женщин – 2000 г.
- Получить наиболее полную и объективную информацию о бытовом насилии в отношении женщин – 2000 г.
- Создать эффективный механизм взаимодействия правоохранительных и других государственных органов, общественных объединений для обеспечения помощи жертвам насилия и их реабилитации – 2000-2005.
- Организация информационной, образовательной и воспитательной работы среди населения по вопросам насилия в отношении женщин – постоянно.

Этот документ принят почти 1,5 года назад. Есть первые шаги. Созданы в составе административной полиции подразделения по борьбе с проявлениями насилия; но в настоящее время они малочисленны и к оперативной работе не готовы.

Действующее законодательство достаточно жесткое по отношению к лицам, совершившим уголовно-наказуемые деяния в отношении женщин. Главное, чтобы закон «работал» в нынешних условиях. И было бы все-таки целесообразней направить усилия на предотвращение насилия и реабилитацию жертв.

В настоящее время в РК насчитывается 40 женских неправительственных организаций, которые вносят вклад в решение женских вопросов, однако только 10 работают по предотвращению насилия.

В августе 2000 г. в г. Алматы Фондом Сорос-Казахстан проводился семинар в рамках «Женской программы», в котором участвовали представители женских НПО и сотрудники органов внутренних дел.

По окончании семинара участники выработали резолюцию, в которой указали формы и методы принятия неотложных мер по пресечению насилия в отношении женщин и устранению причин и условий, способствующих ему; четко разграничили функции кризисных центров и органов внутренних дел и определили формы совместных действий; разработали конкретные методики проведения анкетирования с целью исследования форм насилия в отношении женщин.

В казахстанском обществе только-только начинает просыпаться волна интереса к так называемому «женскому вопросу». Необходимо понимание того, что это веление времени, а не очередная «показушная» акция НПО или правительства; не дань моде на женскую проблематику, а долгосрочная акция за улучшение положения женщины, ее прав и свобод. Это помощь в построении правового, действительно демократического общества не на словах, а на деле.

Список литературы:

1. «Национальный план действий по улучшению положения женщин в Республике Казахстан». Астана, 1999 г.
2. Роль женщин в социально-экономической и политической жизни Казахстана (Информационно-аналитический доклад) Алматы, 1996.
3. Бюллетень Феминистской Лиги Казахстана «Равенство возможностей». Алматы, 2000 г.
4. «Аргументы и факты» №37, 2000 г.

УДК 34(901)

ШАЙХИЕВА А.З.

Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негіздері

Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі негізгі құқық саласы ретіндегі конституциялық құқық субъектілерінің құқықтық мәртебесі орталық мәселелердің бірі болып табылады. «Мәртебе» термині дүние жүзінің көптеген елдерінің конституцияларында қолданылады. Сондықтан да бұл конституциялық феноменді теориялық талдау конституциялық құқық теориясының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Аталған институттың түрлерінің бірі жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негіздері.

Жеке адамның құқықтық мәртебесі туралы ғылыми әдебиеттерде аз айтылған жоқ. Конституциялық құқықтық мәртебе - бұл күрделі комплексті институт, оның құрамына бірнеше институттар кіреді. Сондықтан да біз жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негіздерін Қазақстан

Республикасының және кейбір шет елдердің конституциялық құқығы негізінде салыстырмалы құқықтық талдау арқылы қарастыруды жөн көрдік.

Конституцияның басты ерекшелігі адам және азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын және міндеттерін бекітуі болып табылады. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, адамның негізгі құқықтары жалпы алғанда «позитивті құқықпен реттеуді қажет етпейді, бірақ мемлекеттің саяси міндеті сапасында көріне алады»(1). Бірақ біз бұл тұжырымды нақты деп айта алмаймыз, өйткені кез келген ереже құқыққа айналуы үшін ол белгілі бір сыртқы формада көрініс табуы тиіс. Осы көзқарасқа Е.А.Лукашеваның пікірі сай келеді, оның тұжырымы бойынша адамның негізгі құқықтары - бұл мемлекет конституциясында және халықаралық актілерде бекітілген құқықтар болып табылады(2).

Дүние жүзіндегі адам құқықтары идеясының даму және бекітілу процесін талдай келіп американдық зерттеушісі Л.Хенкин: «адам құқықтары жолындағы халықаралық қозғалыс XVIII ғасырдағы индивид тәуелсіздігі және бостандығы туралы идеядан бастау алып, XIX және XX ғасырларда оны социализм және мемлекеттілік идеясымен толықтырды» деген тұжырым жасайды.(3)

1789 ж. Адам және азамат құқықтары туралы Француз Декларациясынан кейін дүние жүзінің көптеген елдерінің конституцияларында осы екі субъектінің құқықтық жағдайына байланысты нормалар қалыптаса бастады. Тек кейбір тоталитарлық режимдегі елдердің конституцияларында ғана азаматтардың құқықтары баян етіліп, адам құқықтары сөз болмайды.

Адам құқықтары дегеніміз - бұл адам дүниеге келген күннен бастап пайда болатын табиғи, айырғысыз құқықтары. Бүгінгі таңда да күшін жоймаған. 1789 ж. Адам және азамат құқықтарының Француз Декларациясында «Барлық адам болмысынан тең құқылы және азат болып туады» деп атап көрсетіледі.

Адамның айырғысыз құқықтарының қатарына негізінен өмір сүру құқығы, жеке бас бостандығы, жеке меншік құқығы, физикалық және психикалық қол сұғылмауы, ар-ождан бостандығы, жеке және жанұялық құпиясын сақтау құқығы және т.б. жатады. Сонымен қатар соңғы кезде бұл құқықтардың қатарына мәдениет жетістіктерін қолдану және таза табиғи ортаны пайдалану құқықтары да қосылып жүр.

Азамат құқықтары азаматтық фактісімен тығыз байланысты. Азаматтық жеке тұлғаның белгілі бір мемлекетке, саяси қоғамдастыққа тиесілі екендігін айқындайды. Бұл жерде жеке тұлға саяси қоғамдастықтың мүшесі ретінде танылғандықтан, оның құқықтары мемлекеттік органдардың қызметі және олардың актілерімен тығыз байланысты болады. Мұндай құқықтардың қатарында сайлау құқығы, саяси партияларға бірігу құқығы, мемлекет істерін басқаруға қатынасу құқығы саналады. Осы құқықтардың қатарына кейбір әлеуметтік-экономикалық құқықтар да жатқызылады (мыс., мемлекет есебінен білім алу, мемлекеттік медициналық қызмет көрсету). Азаматтарға мұндай құқықтардың берілуі М.Мюллерсонның пайымдауынша мемлекеттің материалдық мүмкіншілігіне және даму деңгейіне байланысты(4).

Адам құқықтары мен бостандықтары тек белгілі бір мемлекеттің ісі ғана емес, сондай-ақ халықаралық қауымдастықтың да объектісі болып табылады. Дүние жүзі елдерінің конституцияларында 1948 ж. БҰҰ жалпыға бірдей адам құқықтары Декларациясына, 1966 ж. адам құқықтары туралы халықаралық актілерге сілтемелер беріледі. Мемлекет тарапынан ратификацияланған халықаралық актілер соттарда ішкі құқық актілері сияқты кең түрде қолданылады, кейбір конституцияларда халықаралық құқық ішкі құқықтан жоғары қойылады.

Халықаралық құқық төмендегі жағдайларды бекітеді:

1. Халықаралық актілерде бекітілген адамдардың негізгі құқықтары мен жалпыадамзаттық құндылықтарға ішкі заң шығару қайшы келмеуге тиіс.

2. Абсолюттік құқықтар мен абсолюттік бостандықтар болмайды, олар заң негізінде және құқық талаптарына сай белгілі бір мақсаттар үшін шектеледі.

3. Екінші бір физикалық немесе заңды тұлғалардың заңды мүдделері мен құқықтарына нұқсан келтіру мақсатында өз құқықтарын пайдалануға тиым салынады.

4. Жеке адамдардың құқығы екінші адамның құқықтарымен шектеледі.

Адам құқықтары туралы халықаралық құқықтың принциптік ережелері дүние жүзі елдерінің көпшілігі тарапынан қабылданғанымен, жеке адамның қоғамдағы нақты құқықтық жағдайы сол мемлекеттегі қалыптасқан құқық жүйесімен тығыз байланысты. Демократиялық құқық жүйесінде адам және азамат құқықтарына индивидуалистік қатынас басымдық танытады. Мұнда негізінен адамның жеке және саяси құқықтарына үлкен көңіл бөлінеді де, әлеуметтік-экономикалық құқықтарына онша назар аударылмайды. Соңғы жылдары қабылданған (Бразилия, Перуан, Италия) конституцияларында әлеуметтік-экономикалық құқықтардың тізімі кеңірек, бірақ олар тек тілек ретінде ғана құрастырылған. Ал кейбір конституцияларда (мыс., АҚШ) әлеуметтік-экономикалық құқықтар туралы баяндалмайды.

Адам құқықтарының социалистік концепциясы ұжымдық принциптерден бастау алады. Мұнда қоғам, мемлекет, ұжым ролі жеке адам роліне қарағанда басыңқы.

Мұсылмандық құқық жүйесінде адам құқықтары адамның діни ұстанымдары мен жыныстық тегіне байланысты. Мұсылман еместерге қарағанда мұсылмандар құқық саласында зор артықшылықтарға ие (мыс., 1973 ж. Сирия конституциясы бойынша тек мұсылман ғана президент болып сайлана алады), ал классикалық мұсылман құқығында әйел адамдарға қарағанда ер адамдардың құқықтық артықшылықтары басым.

Дәстүрлі құқық жүйесінде (Тропикалық Африкадағы, Океаниядағы тайпалардың ауызша құқықтық жүйесі) жеке адамның құқықтық мәртебесі оның белгілі бір тайпаға мүшелігіне байланысты. Мұнда адам тайпаның бір «клеткасы» іспеттес, сондықтан ол тайпадан тыс құқықтарға ие бола алмайды.

Азаматтық институты. Жеке тұлғаның құқықтық жағдайы ең алдымен оның құқықтық мәртебесіне байланысты: азамат, шет елдік, азаматтығы жоқ тұлға, көп азаматтығы бар тұлға. Сонымен қатар ерекше құқықтық

Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негіздері

мәртебеге ие тұлғалар да болады: босқындар (келген мемлекеттің азаматы еместер), мәжбүрлі көшірілгендер (азаматтар) т.б. Белгілі бір дәрежеде бұлардың құқықтық жағдайы халықаралық құқықпен, ал негізінен сол елдің ішкі заңдық актілерімен реттеледі.

Азаматтық деген ұғым адамның нақты бір мемлекетке саяси және құқықтық тиістілігін түсіндіреді, оның мемлекетпен тұрақты байланысын білдіреді. Өзге құқықтық мәртебе иелеріне қарағанда азаматтар кең құқықтарды иеленеді, сондай-ақ оларға көптеген міндеткерліктер жүктеледі (әсіресе әскери міндеткерлік). Мысалы, Германия, Израиль, Қытай сияқты мемлекеттерде жалпыға бірдей әскери қызмет міндеті енгізілген. Қазақстан Республикасының конституциясында да заңда белгіленген тәртіп бойынша азаматтардың әскери қызмет атқару міндеті атап көрсетілген (ҚР Конституциясы 36 бап).

Шетелдіктер азаматтарға қарағанда көптеген саяси құқықтарды пайдалана алмайды, бірақ, мысалы, Германияда олар жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға, Латын Америкасы елдерінде парламент депутаттарын сайлауға қатынасады. Сонымен қатар олар меншік, тұрғын үй, еңбек ету құқығын иеленгенімен, оларға белгілі бір жұмыс саласында қызмет етуге тиым салынады. Екінші жағынан алғанда, олар әскери қызмет атқаруға міндетті емес, салық төлемейді. Сондай-ақ көптеген елдерде оларға жерді жеке меншікке алу құқығы берілмейді. Қазақстан Республикасындағы шетелдіктердің құқықтық мәртебесі Конституцияның 12 бабындағы ережелер негізінде және 1995 ж. 19 маусымдағы ҚР Президентінің «Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтық жағдайы туралы» заңдық күші бар жарлығымен анықталады. Бұл нормативтік-құқықтық актілерді талдау нәтижесінде шетелдіктердің Қазақстан мемлекетіндегі құқықтық жағдайы төмендегі принциптерге негізделгендігіне көз жеткізуге болады. Олар: ұлттық режим принципі, заң алдында теңдік, шетелдік азаматтардың өз құқықтары мен бостандықтарын ҚР мүддесіне сай пайдалану принципі, өз елдерінде адам құқықтары бұзылуынан зардап шеккен азаматтарға саяси баспана беру принципі(5).

Азаматтығы жоқ тұлғалардың құқықтық жағдайы шетелдіктердің жағдайына ұқсас. Бірақ олардың шетелдіктерден айырмашылығы, олар белгілі бір елдің дипломатиялық қорғауын пайдалана алмайды.

Көпазаматтығы немесе қосазаматтығы бар тұлғалар сол мемлекеттердің заңдарына сәйкес құқықтарды иеленеді және міндеткерліктер атқарады. Коллизиялар дипломатиялық каналдар арқылы шешіледі.

Кейбір мемлекеттердің азаматтарының өзі құқықтық жағдайларына қарай да ажыратылады: азаматтар тумысынан және натурализацияланған деп бөлінеді. Натурализацияланған азаматтар - заңмен бекітілген процедуралар негізінде азаматтық қабылдаған адамдар. Біркелкі мемлекеттерде натурализацияланған азаматтар президент болып сайлана алмайды (мыс., АҚШ), сонымен қатар мұнда тумысынан азаматтық алған жеке тұлғаларды елден аластатуға тиым салынса, натурализацияланған азаматтарға қатысты мұндай шаралар жүргізуге мүмкіндіктер беріледі.

Азаматтық алудың екі жолы бар: туылуына байланысты - филиация

(латынша «филиус» - ұл деген сөзден шыққан) және натурализация - мемлекеттік құзіретті органдар арқылы азаматтық алу, көбінесе бұл мемлекет басшысы атынан жүргізіледі.

Филиация арқылы азаматтық алудың екі негізі бар: қан құқығы, жер құқығы. Біріншісі бойынша, бала дүниеге келгеннен кейін ата-анасы қай елдің азаматы болып табылса, сол елдің азаматтығын иеленеді, ал екіншісі бойынша, бала туылған жердің азаматтығын алады, яғни қай жерде дүниеге келсе сол елдің азаматы болып танылады.

Қазақстан Республикасының «Азаматтық туралы заңы» бойынша мемлекет территориясында тұрақты түрде тұратын адам ҚР азаматы бола алады. Шетелдік азаматтар және азаматтығы жоқ тұлғалар өз өтініштері бойынша ҚР азаматтығына қабылданады, бірақ азаматтық алу үшін Қазақстанда кемінде бес жыл тұрақты түрде тұрған болуы тиіс. Қазақстан Республикасының Конституциясының төмендегі ережесі азаматтықтың айрықша маңызы бар өзекті ерекшелігін білдіреді: «Республиканың азаматын ешқандай жағдайда азаматтығынан, өзінің азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға, сондай-ақ оны Қазақстаннан тыс жерлерге аластатуға болмайды»(10 бап).

Азаматтықтан айрылу. Мұның екі жолы бар: азаматтықтан шығу, азаматтықтан айыру.

Азаматтықтан шығу жеке тұлғаның өз еркі бойынша жүзеге асырылады, яғни ол құзіретті органдарға азаматтықтан бас тартатындығы жөнінде арыз тапсырады, бірақ бұған тек мемлекет басшысы ғана рұқсат береді. Азаматтықтан айыру жеке тұлғаның ықтиярынсыз құзіретті органдар тарапынан жүзеге асырылады.

Экстрадация (тергеу және соттау үшін адамды бір мемлекеттен екінші мемлекетке беру) тек халықаралық келісімдер негізінде ғана жүзеге асырылады. Мемлекет органдарының Қазақстан Республикасының азаматын шетелдік мемлекеттердің талап етуі бойынша ұстап беруге хақылары жоқ. Қазақстан азаматы шетел мемлекетіне мына жағдайларда ғана ұстап берілуі мүмкін, егер: 1) Қазақстан мойындаған халықаралық-құқықтық актілер бойынша ұстап беруге негіздер бар деп анықталған болса; 2) Қазақстан Республикасының мемлекетаралық шарты бойынша азаматты ұстап беруге негіз бар деп анықталса.

Азаматтар теңдігінің конституциялық принципі. Адамдар мен азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтары құқық теориясында көбінесе төрт топқа жіктеледі: азаматтардың тең құқылығын білдіретін құқықтар мен бостандықтар (мыс., азаматтардың заң алдындағы теңдігі); жеке тұлғаның қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өміріне белсене қатысуға заңды жағдайлар туғызатын әлеуметтік-экономикалық және мәдени құқықтар (мыс., еңбек құқығы және бостандығы); қоғамды және мемлекетті басқаруға қатынасуға мүмкіндік беретін және қоғамның саяси өміріне араласуға жағдайлар туғызатын азаматтардың саяси құқықтары мен бостандықтары; адамның жеке бас бостандығы, қадір-қасиетін, жеке басының қолсұғылмайтындығын қорғайтын жеке құқықтар мен бостандықтар.

Жоғарыда аталған адам құқықтары мен бостандықтарының

классификациясына жеке-жеке тоқталатын болсақ, ең алдымен «тендік» және «теңқұқылық» деген түсініктерді ажырата білу керек. Адамдар физикалық, психикалық мүмкіншіліктері жағынан, өмір сүру деңгейі жағынан және тағы басқа сипаттары бойынша тең бола алмайды. «Бүгінгі таңда және жақын болашақта әлеуметтік теңдіктің болуы мүмкін емес екендігі айқындалып отыр. Міне сондықтан да конституция тек тең құқықтар ғана беріп, тең міндеттер жүктей алады»- деп тұжырымдайды орыс зерттеушісі В.Е.Чиркин. Әрине, құқықтар мен міндеттердің абсолютті теңдігі болуы мүмкін емес. Құқықтар мен міндеттер әр түрлі адамдар топтары үшін әр түрлі болуы мүмкін (жоғарыда атап өткендей, шетелдіктер үшін кейбір шектеулер болады және т.б.), бірақ белгілі бір адамдар тобы ішіндегі құқықтар мен міндеттер тең болуы тиіс. Заң бойынша азаматтардың тең емес құқықтарының бекітілуі жалпыадамзаттық құндылықтарға сай келмейді және ол дискриминация деп танылады.

Конституцияларда теңқұқылық принципі үш жақты қарастырылады: азаматтардың заң алдындағы теңдігі; тегіне, ұлтына, нәсіліне тәуелсіз теңқұқылық; әйел және ер адамдардың тең құқылығы. Қазақстан Республикасының Конституциясында азаматтардың теңқұқылық мәселесіне үлкен көңіл бөлінеді. Барлық ұлттар мен ұлыстардың жан-жақты дамуына және нәсілдер мен ұлттардың азаматтарының толық теңдігіне кепілдік беріледі (14 бап).

Әлеуметтік-экономикалық құқықтар. Бұл құқықтар қатарына ең алдымен меншік құқығы және оған мұрагерлік жатады. Меншік құқығы барлық елдердің конституцияларында баян етіледі. Қазіргі конституцияларда «қасиетті жеке меншік» деген тұжырымдамалар кездеспейді, оның орнына жеке меншіктің әлеуметтік функциялары және ол жеке меншік иесіне қандай міндеттер жүктейтіндігі туралы айтылады (Бразилия, ГФР, Италия конституцияларында). Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттік меншікпен бірге жеке меншік те танылатындығы және қорғалатындығы жарияланған (6 бап).

Жеке меншік құқығымен еркін шаруашылық жүргізу, яғни кәсіпкерлік қызметпен айналысу құқығы тығыз байланысты. Дүниежүзі мемлекеттерінің көпшілігінде бұл құқықты пайдалану қадағаланып отырады, монополиялық қызметке тиым салынады. Қазақстан Республикасының Конституциясында да кәсіпкерлік қызмет еркіндігі жарияланған, бірақ монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі, жосықсыз бәсекеге тиым салынады (26 бап).

Әлеуметтік-экономикалық құқықтардың ішіндегі маңызды құқықтардың бірі еңбек ету құқығы және еңбек бостандығы болып табылады. Мәжбүрлі жұмыссыздық жағдайында мемлекеттік жәрдемақы төлеу қалыптасқан, ол бұрынғы жалақының белгілі бір процентін құрайды (Ұлыбританияда 50-60%, Германияда 30-35%, Қазақстанда 50%) және бір жылдан артық төленбейді (Канадада 8 ай, Қазақстанда 26 апта).

Әлеуметтік-экономикалық құқықтардың қатарында білім алу құқығы және білім бостандығы аталады. Білім алу құқығы міндетті ақысыз білім жүйесі арқылы көрінеді.

Дүние жүзі елдерінің конституцияларында адам және азаматтың әлеуметтік-

экономикалық құқықтарының қатарында жоғарыда аталған құқықтармен қоса денсаулық сақтау құқығы, ереуілге шығу құқығы, жұмысшылардың кәсіпорынды басқаруға қатынасу құқығы, демалу құқығы, әлеуметтік қамтамасыз етілу құқығы, тұрғын үй құқығы аталады.

Саяси құқықтар. Адам және азамат құқықтарының бұл тобы жеке адамның қоғамдық-саяси өмірге араласуымен, мемлекеттік органдардың құрылымдалуымен, мемлекеттік билікке ұйымдасқан түрде ықпал етуімен тығыз байланысты. Сондықтан саяси құқықтар дүние жүзі елдерінің конституциялары бойынша көпшілік жағдайда тек азаматтарға ғана тиесілі.

Конституцияларда ертеден бекітілген саяси құқықтардың бірі - сөз, баспасөз, пікір бостандығы. Мұның бәрі жалпы алғанда жеке адамның жариялы түрде пікірін білдіру бостандығын білдіреді.

Жеке пікір бостандығының болуы цензураның болмауын көрсетеді, автор әр түрлі жолдармен (телевидение, баспасөз және т.б.) өз пікірін жариялауға құқылы, бірақ баспасөз, ақпарат құралдары туралы заңды бұзған жағдайда, ол жауапкершілікке тартылады. 1966 жылғы Адам құқықтары туралы халықаралық актіге сәйкес конституцияларда өзге де шектеулер қойылады: әлеуметтік, нәсілдік, діни, ұлттық алауыздық тудыратын ақпараттар таратуға, насихаттауға тиым салынады. Осыған сәйкес ереже Қазақстан Республикасының Конституциясында да баян етіледі: «Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатігездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді» (20 бап).

Конституцияларда бекітілген бостандықтардың бірі - бірлесу бостандығы. Ресей Федерациясының Конституциясының 30 бабында: «Әркім бірлесуге құқылы, соның ішінде өз мүдделерін қорғау мақсатында кәсіподақтар құруға құқылы. Қоғамдық бірлестіктердің қызмет бостандығына кепілдіктер беріледі» - делінген. Бұл азаматтар бірлесе отырып, қоғамның құрылымдық бөлімшесі - қоғамдық бірлестіктерді құра отырып, өз мүдделерін жүзеге асыра алатындығын және құқықтарын қорғай алатындығын білдіреді.

Қазақстан мемлекетінің заңдарына сәйкес саяси мақсаттар көздеген қоғамдық бірлестіктер (саяси партиялар, қозғалыстар, орталықтар) мемлекеттік басқармаларда, прокуратуралар мен соттардың жанында, қарулы күштер бөлімшелерінде, мемлекеттік кәсіпорындарда, мекемелер мен ұйымдар жанында өздерінің бастауыш ұйымдарын құра алмайды (ҚР Конституциясы, 23 бап). Мұндай тиым салу кеңес өкіметі кезіндегідей, белгілі бір партияның өзінің диктатурасын, үстемдігін жүргізуге жол бермеу үшін жасалып отыр. Саяси партиялар мен басқа да бірлестіктер өздерінің бастауыш ұйымдарын мемлекеттік ұйымдар мен органдар шеңберінен тысқары құра алады.

Азаматтардың маңызды саяси құқықтарының бірі - бейбіт жиналыстарға, митингілерге, шерулер мен ереуілдерге қатынасу бостандығы. Бірақ бұл жиналыстардың бәрі заңмен көзделген ережелер негізінде жүзеге асырылуы тиіс. Бұл құқықты пайдалану мемлекеттік қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, денсаулық сақтау, басқа да адамдардың құқықтары мен бостандықтарын

Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негіздері

қорғау мүдделері үшін заңмен шектелуі мүмкін (ҚР Конституциясы 32 бап). Сонымен қатар кейбір еуропалық мемлекеттерде өз азаматтарының құқықтарына нұқсан келтірмеу үшін екі-үш ай бойы жиналыстар ұйымдастыруға тиым салатын заңдар бар.

Саяси құқық пен жеке құқықтың арасындағы аралық орынды алатын құқық ретінде азаматтардың тең дәрежеде мемлекеттік қызметке өту құқығы танылады. Көптеген елдердің конституциялары бойынша мемлекеттік қызметке тек сол елдің азаматы ғана қабылданады. Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызмет туралы мәселе конституциялық дәрежеде алғаш рет көтеріліп отыр. Мұнда республика азаматтарының мемлекеттік қызметке кіруге тең құқылығы жарияланған (33 бап).

Азаматтардың саяси құқықтары мен бостандықтары олардың жеке мүдделерін қанағаттандыратын маңызды құрал болып табылады. Сонымен бірге олар мемлекеттік істерге азаматтардың қатысуына мүмкіндік беретін әсерлі құрал ретінде де көрініс береді. Қазақстан Республикасының Конституциясына жүгінсек, республика азаматтарының мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға, және оларға сайлануға, сондай-ақ республикалық референдумға қатысуға құқығы бар (33 бап).

Адамдардың жеке құқықтары мен бостандықтары. Жеке тұлғаның қоғамдағы жағдайы - мемлекеттің даму деңгейін білдіретін көрсеткіш. Адамның ең қарапайым да табиғи құқығы - өмір сүру құқығы (РФ Конституциясы 20 бап, ҚР Конституциясы 15 бап). Заң бойынша бұл ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ дегенді білдіреді, адам өмірін қию тек сот үкімі негізінде ғана жүзеге асырылады.

Жеке тұлғаның маңызды құқығы - жеке бас бостандығы, жеке басының қол сұғылмауы. Тұтқындау тек қылмыстық іс жүргізу жағдайында соттың немесе прокурордың санкциясымен ғана жүргізіледі. Полициялық қамауда ұстау адам қоғамдық тәртіпті бұзған жағдайда ғана орындалады, оның да мерзімі заңда бекітілген. Көптеген елдерде ол 48-72 сағаттан аспайды, мысалы Қазақстанда ол 72 сағат деп белгіленген (ҚР Конституциясы 16 бап). Ал кейбір елдердің қатарында полициялық тұтқындау мерзімі әлдеқайда ұзақ, мысалы, Үндістандағы террористер туралы заң бойынша ол 180 күнді құраса, Иранда қылмыс үстінде ұсталған адамды тұтқындау мерзімі шектеусіз.

Жеке құқықтардың бірі - адамның қадір-қасиеті құқығы (ҚР Конституциясы 17 бап). Адамды зәбірлеуге, зұлымдық жасауға, адамдық қасиеттерге нұқсан келтіретін гуманистік емес қарым-қатынас орнатуға, жеке тұлғаның келісімінсіз медициналық және басқалай эксперименттер жасауға тиым салынады.

Барлық елдердің конституцияларында ар-ождан бостандығы жарияланған, бұл діни сенім бостандығын білдіреді. Адам өзінің қай дінге сенетіндігін, ұстанатындығын мәлімдеуге міндетті емес. Діни негізде адамдарды бөлуге, кемсітуге тиым салынады; бірақ кейбір жерлерде белгілі бір шіркеу ұйымдары мемлекет тарапынан қолдауға ие болып отыр (мысалы, солтүстік

Ирландия, Испанияда католиктер, араб елдерінде мұсылмандар, Израильде Иудейлер, Данияда лютерандар). Қазақстан Республикасында ар-ождан бостандығының маңызды кепілдігі - діни бірлестіктердің мемлекеттен ажыратылуы. Сонымен бірге Конституция діннің қоғамдағы ролін анықтап береді: республикада діни негіздегі партиялардың қызметіне жол берілмейді (5 бап).

Жоғарыда аталып кеткен адамның жеке құқықтарының қатарына сондай-ақ тұрғын үй қауіпсіздігі құқығы, хат жазысу құпиясын сақтау құқығы, еркін көшіп-қону құқығы, эмиграциялану және азаматтардың еліне қайтып келу құқықтары да жатады.

Жеке тұлғаның көптеген конституциялық құқықтары сот саласымен тығыз байланысты. Бұлар - сотқа еркін жүгіну құқығы, квалификациялы заңдық көмек алу құқығы, айыпталушының қорғану құқығы болып табылады.

Жеке тұлғаның конституциялық міндеттері. Құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыру адам және азаматтың өз міндеттерін орындауларына байланысты. Конституция бекіткен міндеттер жалпы адамдарға да азаматтарға да қатысты болуы мүмкін, ал кейде тек азаматтарға қатысты болады. Алғашқы топтарға арналған міндеттер: конституция мен заңдарды сақтау (азамат сияқты шетелдік те заңды білмегендігіне сілтеме жасай алмайды, бұл оны жауапкершіліктен босатпайды); салық төлеу (көптеген мемлекеттер арасында азаматтарға екі жақты салық салынбас үшін арнайы келісімдерге қол қойылған, соның негізінде азамат тек өз мемлекетіне салық төлейді) мемлекетте тұратын барлық адамдар табиғатты сақтауға және қорғауға, табиғат байлықтарын аялауға міндетті.

Азамат қосымша міндеттер атқарады - ол отанын қорғау. Біркелкі мемлекеттерде жалпыға бірдей әскери міндеткерлік енгізілген. Ер-азаматтар белгілі жасқа толған кезде (көбінесе 18-19 жас), ал кейбір елдерде (мысалы, Израильде) әйел азаматтар да белгілі бір мезгілге әскери қызмет өтеуге шақырылады. Қазақстан Республикасын қорғау - республика азаматтарының конституциялық қасиетті міндеті (36 бап).

Азамат жалпы білім алуға міндетті (оның қанша кластық екені әр мемлекетте әрқалай).

Кейбір елдердің заңы бойынша азамат сайлауға қатынасуға міндетті.

ҚҰҚЫҚ пен бостандық кепілдігі. Конституцияда, басқа да заңдарда аталған азаматтардың құқықтары мен бостандықтары өздігінен жүзеге асырыла бермейді. Олар азаматтарға негізінен заңды мүмкіндіктер береді. Осы мүмкіндіктерді жүзеге асыру үшін кепілдіктер қажет. Адам және азаматтың конституциялық құқық кепілдіктері қоғамның демократиялық деңгейіне, экономикалық дамуына, құқықтық мәдениетіне, және сот тәуелсіздігі деңгейіне, сондай-ақ заң бекіткен шектеулер шеңберіне және басқа да факторларға байланысты.

Жеке тұлғаның құқығы мен бостандығына ең негізгі кепілдік - оның құқығы мен бостандығына шек қоюшылықты болдырмау болып табылады. Бірақ адам құқықтарының шектеусіздігі, оның абсолюттілігін білдірмейді,

Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негіздері

өйткені бұл қоғамдағы бейберекетсіздікке алып келген болар еді. Құқық пен бостандыққа шек қоюшылық және оны жою жағдайлары тек қана конституцияларда бекітіледі. Қазақстан Республикасының Конституциясына жүгінсек, онда адамның құқықтарын шектеу мүмкіншілігі қарастырылған, адам құқығын шектеу ерекше жағдайларда ғана қолданылады (39 бап).

Адам құқығы - қоғамның негізгі байлығы, сондықтан дүние жүзінің көпшілік елдерінде адам құқықтарын қорғау ұйымдары құрылған. Адам және азамат құқығы мәселесі Қазақстан мемлекетінде де өзекті мәселелердің бірінен саналады, сол себепті адам құқықтарын қорғау ұйымдарының, әсіресе Алматы-Хельсинки комитеті, Адам құқықтары және олардың сақталуы туралы Қазақстан халықаралық бюросы, Адам құқықтары бойынша қоғамдық ассоциация, Қазақстан Республикасындағы адам құқықтары туралы Демократиялық комитет қызметі бұл салада маңызды роль атқарады.

Кейбір елдердің конституцияларын салыстырмалы-құқықтық талдау негізінде төмендегідей тұжырым жасауға болады: конституция жеке адамның құқықтық мәртебесін жан-жақты ашып бермейді. Ол тек оның негіздерін қалайды. Жеке тұлғаның конституциялық және құқықтық мәртебесінің негізін құрайтын элементтер - конституция жариялаған негізгі құқықтар мен бостандықтар және ол бекіткен міндеттер. Азаматтық және құқық қабілеттілік те жеке тұлғаның конституциялық құқық мәртебесінің негіздері болып табылады. Жалпыадамзаттық құндылықтарды баян ететін құқықтар адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына маңызды әсер етеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Фабрициус Ф. *Права человека и европейская политика*. М., 1995 128-бет.
2. Лукашева Е.А. *Общая теория прав человека*. М., 1996 19-бет.
3. Мацульская Е.Е. *Право на социальное обеспечение - естественное и неотъемлемое право человека*.// Вестник МГУ, 1998, 5, 56-бет.
4. Мюллерсон Р.А. *Права человека: идеи, нормы, реальность*. М., 1991, 7-бет.
5. Сафонова О. *Международные стандарты прав человека и правовой статус личности в Республике Казахстан*.// Фемида, 1998, 8, 48-бет.

Опыт осмысления мифа и мифологии в литературе 20 века

Миф с незапамятных времен входит в эстетическую орбиту человеческого бытия. Органическая тяга к осмыслению мира реального, пробивающаяся сквозь фантастически-сказочную оболочку мифа сообщает ему непреходящую художественную ценность.

В культуре XX столетия миф играет немаловажную роль и по разному переосмысливается в зависимости от задач той или иной формы общественного сознания.

Первоначально философской основой «неомифологических» поисков в искусстве XX в. были иррационализм, интуитивизм, отчасти - релятивизм и пантеизм. «Неомифологическая» культура оказывается высокоинтеллектуализированной, философия, наука и искусство стремятся здесь к синтезу и влияют друг на друга значительно сильнее, чем на предыдущих этапах развития культуры. Так идеи основоположника «неомифологизма» Вагнера о мифологическом искусстве как искусстве будущего и идеи Ницше о спасительной роли мифологизирующей «Философии жизни» порождают стремление организовать все формы познания как мифопоэтические.

Элементы мифологических структур проникают в философию /Ницше, Вл. Соловьев, А. Лосев, позже - экзистенциалисты/, психологию /З. Фрейд, К. Юнг/, в работы об искусстве /импрессионистская критика/

Но, пожалуй, наибольший интерес к мифологии проявляется в литературе XX века, тем более, что имена многих писателей связаны с определенными философскими течениями. Поэтому из всего многообразия переосмысления мифологии в культуре XX столетия, мы обращаемся к литературе как квинтэссенции всех культурных исканий современного человечества.

Возрождение интереса к мифу в литературе XX в. неоднозначно и вызвано весьма сложными причинами. Нереалистические течения современного искусства, очень часто тесно связанные с философским иррационализмом, обращаясь к мифу, создают неадекватную реальности субъективистки - фантазмагорическую картину мира.

Философичность мифа, его универсальность, его вневременной характер представляют богатейшие возможности для переосмысления, перетолкования. Использование мифа в произведениях современной литературы становится «важным средством «сведения времен», помогает осмыслению судеб народов, позволяет погрузить действие на неизмеримые глубины времени».¹

В основе каждого из мифов заложена подлинно человеческая, вечная драма. Потому-то они и не подвластны времени. Другими словами, мифы есть не что иное, как аллегория человеческой жизни.

Каждый писатель по-своему проводит художественное исследование мифа. Мировая литература - это процесс, в котором все взаимосвязано, в котором различные направления, а также индивидуальные писательские судьбы вступают в диалог. И не случайно поэтому к мифу обращаются и французский писатель - экзистенциалист Ж.П.Сартр, и создатель литературы «потока сознания» ирландец Дж.Джойс, и американский драматург Ю.О'Нил и многие другие выдающиеся художники слова. Крупнейшие представители мифологического романа XX века - ирландский писатель Дж.Джойс и немецкий писатель Т.Манн дали характерные для современного искусства образцы литературного мифотворчества, во многом противостоящие друг другу по основной идейной направленности. Создатель литературы «потока сознания» Дж.Джойс, обращаясь в своем романе «Улисс» к гомеровскому мифу об Одиссее, тяготеет к Юнговской концепции понимания мифа. К.Юнг символически интерпретировал мифы, как архетипы - некие структуры первичных образов коллективно-бессознательной фантазии, организующие исходящие извне представления. Используя миф, Джойс принципиально увеличивает масштаб изображения: миф интересует его не в каких-то преходящих, конкретных целях, а вслед за Юнгом, как вместилище универсальных свойств человеческой жизни.

Эпико-мифологический сюжет «Одиссеи» служит Джойсу средством упорядочения первичного хаотического художественного материала. Герои романа сопоставляются с мифологическими персонажами гомеровского мифа, многочисленные символические мотивы в романе являются модификациями традиционных символов мифологии, первобытной /вода, как символ плодородия и женского начала/ и Христианской /мытье, как крещение/. Роль гомеровского мифа в романе многогранна. Это и надежный каркас, остов, который позволил писателю организовать современную одиссею человеческих странствий. Это и некий эталон-сцена, на которой проигрываются современные варианты вечного, непреходящего. Это и способ этической ненавязчивой оценки, ибо очевидна разница между довольно жалким Блумом и его мифологическим прототипом героем Одисеем, постоянно рефлектирующим Стивеном и мужественным Телемахом. Джойс считает, что их все же объединяет человеческая сущность. Обыватели - Л.Блум и его жена Молли, и молодой литератор Стивен Дедал взяты Джойсом как образцы общечеловеческого значения и должны символизировать различные «начала» человеческого существования. Леопольд Блум - это «всякий и каждый», некое среднее буржуазного обывателя, жена Блума, Молли - воплощение инстинкта деторождения, «вечная женственность», как ее понимает Джойс. В несколько ином ключе рисуется образ Стивена. Если Блум и Молли - воплощение «животного начала», то Стивен Дедал в «Улиссе» - воплощение интеллекта.

Таким образом, весь текст «Улисса» пронизан символикой. Мифологические параллели должны были подчеркнуть «общее в частном» и имели подтекст, поскольку, как уже отмечалось, герои романа задуманы, по схеме Юнга как архетипы. Любое действие романа, любой персонаж имеет отклик не только в мифе, но и во всей толще реальной истории. Блум

О'Нил вводит и другие персонажи, которых нет в мифе, призванные еще более подчеркнуть противоестественность взаимоотношений в семействе современных Атреев - Мэннонов.

Кроме того, О'Нил в своей трагедии «Траур - участь Электры» продолжает мотив рока. Как и в мифе над родом Атреев висит проклятие за предательское убийство основателем рода своего друга, так и у О'Нила когда-то совершенный безнравственный проступок одного из глав семьи влечет за собой роковые последствия и приводит к гибели всего рода Мэннонов, современных Атреев.

Главное для О'Нила в трагедии - это показать психологию Лавинии - Электры, которая выступает вдохновительницей преступления, убийства матери и ее любовника.

Французский драматург Ж.-П. Сартр в своей трагедии - мифе «Мухи» главную роль отводит не Электре, а Оресту. Ибо задачи Сартра в использовании античного мифа отличаются от задачи О'Нила. Жан-Поль Сартр, последователь С.Кьеркегора и ученик М.Хайдеггера, переосмысливает античный миф в соответствии с экзистенциалистскими идеями «свободы от всех и вся», выразителем коих и является Орест. С помощью вечных мифологических образов Сартр пытается исследовать, осмыслить природу этого бунта. Именно поэтому, сохраняя внешнюю оболочку античного мифа, он вводит еще образ Юпитера, повелителя Олимпа.

Пересказ древнего предания об Оресте осуществлен им в двойном ключе: как переключка с тем, что пережито французами в дни гитлеровского нашествия /когда Эгисф олицетворяет нацистов, Клитемнестра - предателей, Орест - добровольцев Сопротивления, а Электра - французский народ/, но такая переключка, которая побуждает их постичь в сегодняшней трагедии трагедию всемирно - историческую и даже метафизическую.

«Мухи» - это столько же иносказание о Франции, оказавшейся под властью захватчиков, сколько миф об одной из граней человеческого удела. Отсюда двойной масштаб, принятый Сартром и позволяющий ему постоянно переключать все из плана иносказательно-политического в план философского мифа. Отсюда два врага, которые даны Оресту - Эгисф и Юпитер, диктатор и бог.

Главным противником для сартровского Ореста является Юпитер. Спор Ореста с ним призван обосновать философское право личности выбирать свою судьбу независимо: «Я сам - свобода» - говорит Орест Юпитеру. И Юпитер сдается: «Если свобода вспыхнет однажды в душе человека, дальше боги бессильны».²

Орест по Сартру - провозвестник сумерек богов и скорого пришествия царства человека. И в этом он прямое отрицание мифического героя - Ореста. Тот убил вопреки древнему материнскому праву, но по велению божественного оракула и во имя богов, только других - покровителей возникающей государственности. Недаром не он сам, а мудрая Афина спасает его от Эриний и оправдывает его месть за отца. Сартровский же Орест не ищет никаких оправданий вне самого себя, что полностью соответствует духу экзистенциалистской философии.

Прозрение Ореста как раз и состоит в том, что он должен оставить надежды на опору извне, и поэтому ему нечего постигать и не с чем сообразовываться, как во вселенной - мире вещей, так и в городе - историческом мире людей.

Повсюду он навеки чужой, «вне природы, против природы», без оправданий, без какой бы то ни было опоры, кроме самого себя. «Но я не вернусь в лоно твоего закона: я обречен не иметь другого закона, кроме моего собственного. Потому что я человек, Юпитер, а каждый человек должен сам отыскать свой путь».³ Подобная свобода - не познанная, необходимость, а вызов необходимости, ниспровержение всякого надличного принципа и провозглашение ничем не связанной воли единственным принципом поведения личности.

Но сартровский Орест выходит далеко не абсолютным победителем в поединке с Юпитером, ибо обретение им свободы оборачивается отлучением от остальных аргосцев, не достигших этой метафизической свободы.

«Ты прав: это изгнание, - соглашается Орест с Юпитером. - если для них нет надежды, почему я, утративший ее, не должен с ними поделиться отчаянием? Они свободны, настоящая человеческая жизнь начинается по ту сторону отчаяния».⁴ Вот, оказывается, какова та конечная истина о человеческом уделе, которую Сартр воплотил в миф об Оресте. Каждый обречен быть свободным, а это значит, что он одинок, вытолкнут из вселенной, затерян в пустоте и, отчаявшись в поддержке откуда бы то ни было, осужден быть в ответе за себя и за других. Орест, чужестранец вначале и добровольный изгнанник в конце, - это и есть по экзистенциалистской философии свободный человек, взваливший на плечи всю тяжесть своего выбора.

Трагедия свободы Ореста - в ней самой, в ее бегстве от собственной тени, в ее боязни отвердеть, стать законом. Она ни на минуту не доверяет себе, опасаясь каких-то своих скрытых пороков, которые могут возобладать, едва она задремлет и потеряет бдительность. Страх этот оправдан, ибо достаточно выйти за пределы одного умозрительного ряда, чтобы различить его исторические истоки. За последние два века свобода слишком часто предавала себя, становясь буржуазным государством...

Создатель Ореста имеет все основания полагать, что свобода вообще чревата перерождением и пробует спасти свое детище от грехопадения, наделив его отвращением к власти и экзистенциалистским отчуждением его, как свободного человека от толпы. Личная свобода от всех и вся - вот краеугольный камень нравственности Ореста.

Таким образом, Ю.О'Нил и Ж.-П.Сартр в своих пьесах каждый по своему трактует античный миф об Оресте и Электре. Если американский драматург совершенно свободно переносит мифические положения и героев в условия современности, трактуя их с фрейдистских позиций понимания мифа, то Сартр, оставляя мифические характеры в естественной среде, несколько изменяет концепцию мифа, дабы вынести экзистенциалистскую идею внутренней свободы, которая освобождает человека от всех и вся.

Таким образом различные концепции философского осмысления мифологии находят свое отражение в литературе. В данной работе мы сделали попытку проследить, как преломляются в литературе XX в. юнговская, экзистенциалистская и фрейдистская концепции мифа.

Безусловно, анализ мифологических произведений литературы, можно было бы продолжить дальше, поскольку к мифу в XX в. обращаются очень многие художники слова, в числе которых Ф.Кафка и Г.Маркес, Т.Манн и Г.Гауптман, М.Булгаков и И.Анненский и многие другие.

Итак, миф продолжает оставаться основой общечеловеческого мышления и обращение к нему достаточно актуально. Ибо, как писал крупнейший мифолог XX столетия Т.Манн: «Миф - это основание жизни, вневременная схема. Усвоение же мифически-типического образа мыслей обозначает для писателя своеобразный подъем его творчества, новую ясность познания».⁵

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Айтматов Ч. «Все касается всех». В сб. «Статьи, выступления, интервью». М. Просвещение, 1987, с.58.
2. Сартр Ж.П. «Мухи», М. Искусство, 1967. Акт III, явл. - II, с.78.
3. Там же, с.79.
4. Там же, с.79.
5. Манн Т. «Иосиф и его братья» (предисловие). М., Правда, 1991. С.7.

Список литературы:

1. Аверинцев С. Аналитическая психология Юнга и закономерности творческой фантазии. В журнале «Вопросы философии», №3 1970.
2. Айтматов Ч. «Все касается всех». В сб. «Статьи, выступления, интервью». М., Просвещение, 1987.
3. Анастасьев Н. «Преодоление «Улисса» Джойса. В журнале «Вопросы литературы», №11 1985.
4. Давыдов Ю. «Интеллектуальный роман» и философское мифотворчество /в зарубежной литературе XX в./ В журнале «Литературное обозрение» №3 1990.
5. Джойс Д. Улисс. В журнале «Иностранная литература» №1-12 1989.
6. Зенкин С. Человек в осаде. /Художественный мир Ж.П.Сартра/ В журнале «Литературное обозрение» №3 1991.
7. Леви-Стросс К. Структура мифов. В журнале «Вопросы философии», №7 1970.
8. Лившиц М. Критические заметки к современным теориям мифа. В журнале «Вопросы философии» №8 1973.
9. Лосев А. Философия. Мифология. Культура. М. Издательство политической литературы. 1991.
10. Лосев А. Античная мифология в ее историческом развитии. М. Правда. 1987.
11. Манн Т. Иосиф и его братья. В 2-х т. М. Правда, 1991.
12. Мелетинский Е. Мифологические теории XX в. на Западе.

В журнале «Вопросы философии» №7 1971.

13. Мелетинский Е. Поэтика мифа. М. правда. 1973.

14. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. М. Советская энциклопедия, 1992.

15. О'Нил Юджин. Траур - участь Электры. М. Искусство, 1975.

16. Сартр Ж.П. Мухи. М. Искусство, 1967.

17. Токарев С. Что такое мифология? В сб. Вопросы истории религии и атеизма, т.10. М. 1962.

18. Фрейзер Д. Золотая ветвь. М. Издательство политической литературы, 1989.

19. Хоружий С. Как читать «Улисса» Джойса. В журнале «иностранный литература» №1 1991.

УДК 128

АМАНБАЕВА М.Р.

Учение Будды о вечном и непреходящем

В философском словаре мы находим следующее понимание буддизма. Буддизм - религиозно-философское учение, возникшее в древней Индии в VI-V в. до н.э. и превратившееся в ходе его развития в одну из трех, наряду с христианством и исламом, мировых религий. Основатель буддизма, индийский царевич Сиддхартха Гаутама, получивший впоследствии имя Будды, т.е. «пробужденного, просветленного». Стержневой идеей буддизма является доктрина освобождения, изложенная в первой проповеди Будды о четырех благородных истинах: (Чатвари арья - сатьяни)

- 1) жизнь в мире полна страданий
- 2) есть причина этих страданий
- 3) можно прекратить эти страдания
- 4) есть путь, ведущий к прекращению страданий.

Несмотря на такое строгое определение буддистской философии, мы встречаем здесь очень близкое, знакомое нам, освобожденное от всякой абстрактной сухости, понятие «страдание».

Страдание есть очень человеческое, жизненное.

Да, стоит ли, действительно говорить об основном вопросе философии, который, всё ещё излагается в учебных пособиях, преподносится как основной вопрос философии, когда в мире существуют страдания. Разве можно отрицать сам факт существования страдания?

Сиддхартху пытались уберечь от негативной стороны человеческой жизни, но то, с чем он столкнулся и что он увидел - есть факт человеческого земного существования. Бедность, болезни, старость, конечность человеческой жизни - всё это существует и сколько бы не велось споров о том, что первично и что вторично, материя ли, сознание ли,

всё это не может увести от той, другой стороны человеческой жизни, полной тревог, крушений, отчаяния.

История философии показывает, что возвращение к такому вопросу, отнюдь не праздный интерес. Для примера сравните VI до н.э., древняя Индия, царевич Гаутама задумывается над тем что есть причина человеческого страдания. XX век, век скоростей, расцвета техники, космических кораблей, исследований тайн моря и звездных пространств. Альбер Камю пишет: «Есть только одна по настоящему серьёзная философская проблема - эта проблема самоубийства. Решить, стоит или не стоит жизнь того, чтобы её прожить - значит ответить на фундаментальный вопрос философии. Всё остальное, имеет ли мир три измерения, руководствуется ли разум девятью или двенадцатью категориями - второстепенно. Таковы условия игры. Прежде всего нужно дать ответ»¹

Будда, считал, что тот, кто посвящает себя теоретическим умствованиям о душе и мире, изнывая в то же время от страданий, поступает, как глупец, который вместо того, чтобы попытаться извлечь вонзившуюся в его бок отравленную стрелу, размышляет о том, как была сделана эта стрела, кто её сделал и кто её пустил. Метафизические вопросы Будда считал бесполезными, вернее, их обсуждение. Эти вопросы следующие: Вечен ли мир? Или он не вечен? Конечен ли мир? Или он бесконечен? Тожественна ли душа с телом? Отлична ли душа от тела? Будет познавший истину бессмертен? Или он смертен? Будет ли познавший истину одновременно смертным и бессмертным? Будет ли он ни смертным, ни бессмертным? Эти вопросы буддистской литературе, имеет название 10 неразрешимых вопросов.

Следует так же отметить, что в общепринятой философии вопросы смысла жизни, смерти и бессмертия, морального выбора, свободы, называют вечными, или даже в некоторой изучаемой литературе, проклятыми.

Следует предположить, что они получили такое название потому что они неразрешимы с точки зрения кратковременности человеческого существования. Хотя для религиозного человека в этих вопросах нет ничего запутанного и сложного. Усвоение определенных норм религиозного мировоззрения помогает разобраться в хитросплетениях духовного и материального в человеческой жизни. В связи с изучаемой проблемой, мне довелось увидеть художественный фильм «Возвращение в Рангут». Молодая женщина, американка переживает страшную трагедию в её жизни, теряет всякое желание жить. Старшая сестра увозит её на Восток в путешествие, но и там она остаётся безучастной ко всему, что её окружает. Случайно, она оказывается втянутой в водоворот событий, происходящих в маленькой стране, в которой происходит борьба между военным режимом и демократически настроенными силами. Она попадает в лагерь повстанцев. Там и происходит её встреча с человеком, который становится её духовным учителем. На мой взгляд, их разговор и является кульминационным моментом в этом фильме. Молодая женщина спрашивает учителя: «За что со мною произошло такое, я не совершала ничего плохого. С детства моей религией мне внушали, что я не должна совершать ничего плохого, грешного, злого, должна делать добро и в моей жизни всё будет нормально». Учитель ответил ей: «У нас, у

буддистов всё обстоит несколько иначе. Жизнь человеческая есть страдание и нужно относиться к этому, как к закону природы. Воспринимать это, как воспринимаешь ты восход и закат солнца».

Итак, анализируя выше сказанное, мы делаем следующий вывод. Страдание есть закон бытия. Страданием в буддизме называется всё, что связано с повседневной жизнью, и сама жизнь от рождения до смерти. Избавление от страданий возможно лишь тогда, когда достигается состояния угасания, затухания сознания, остывания страстей и желаний. Это и есть «нирвана». В практической части буддизма излагаются следующие принципы праведной жизни: правильное поведение, правильный образ жизни, правильная речь, правильные взгляды, правильная решимость, правильные усилия, правильное направление мысли, правильное сосредоточение. Эти принципы получили название «восьмеричный благородный путь».

Итак, устранение внешних причин, порождающих страдание, невозможно, но ты сам можешь решить эту проблему. Как? Своим индивидуальным путём...

«Если бы кто-нибудь в битве тысячекратно победил 1000 человек, а другой победит бы себя самого, то именно этот другой, величайший победитель в битве».²

Преодолей страсть, преодолей ненависть, победи своё тело и ты обретишь счастье - вот рецепт обретения самости.

«Нет огня, большего чем страсть, нет беды больше, чем ненависть, нет несчастья больше, чем тело, нет счастья равного спокойствию».³

Чаще всего, почему то принято считать, что нирвана есть уход из жизни. Это неверное представление о данном понятии, вернее, неверное его толкование. «Нирвана» - этимологически означает «потухший» и предполагает прежде всего угашение страстей. Человек становится свободным от земных привязанностей, но это вовсе не означает, что при этом человек становится бездейственным. Сама жизнь Будды является ярким примером тому. Ни к какому уходу из жизни буддизм не призывает, а утверждает возможность такого уровня существования, где время не властно. Необходимо обратить внимание на то, что спасение достигается через знание. Человек страдает от отсутствия знания, знание предполагает развитое мышление. Согласно буддизму, чем примитивнее сознание, тем более возбудимым и агрессивным становится человек. Следует также и учитывать то обстоятельство, что в индийской философии познание невозможно без нравственности, т.е. без добровольного контроля над собой.

Развитое мышление направлено на будущее. Буддийский рационализм - эта забота о будущем, это путь, который есть, путь, по которому нужно идти, путь к вечности и счастью. И если говорить о возрастающем интересе, то это интерес не к буддистской религии, а непосредственно к учению Будды.⁴

Об этом, пишет В.И. Корнев, он считает что человечество подходит к новому этапу своего развития, который можно охарактеризовать, как научно-биологический, и в связи с этим человечество вновь и вновь будет возвращаться к учению Будды.

Тибетские монахи помнят древнее тибетское пророчество, в котором

говорится, что когда по небу полетят железные птицы, учение Будды распространится в стране розово-лицых людей. Это предсказание сбывается. Ясперс пишет: «Будда - есть воплощенная реализация такого человеческого бытия, которое не признает в мире никаких задач, связанных с этим миром, а, пребывая в мире, покидает этот мир. Оно не борется, не противостоит ничему. Оно лишь желает прекратить себя как именно это, возникшее из-за незнания существование, но оно желает прекратить себя столь радикально, что даже не жаждет смерти, поскольку нашло за пределами жизни и смерти, по ту сторону и выше их место, где пребывает вечность».

Если сравнить это с чем-то таким, что кажется аналогичным на Западе - с невозмутимым безразличием, со свободой от мира у мистиков, с противопоставлением злу у Иисуса, то можно сказать: на Западе было зачатком или моментом то, что в Азии достигло целостности и полноты, а потому стало совершенно иным»⁵.

Список литературы:

1. А. Камю. Миф о Сизифе. «Эссе об абсурде». В кн. Сумерки богов. М., 1988., стр. 222
2. Антология мировой философии. Стр. 130
3. Там же. Стр. 132. Ч.1 в 4-х т.
4. В.И. Корнев. «Новые подходы в познании буддизма». Сборник «Религии мира». М., 1990.
5. К. Ясперс «Будда». Стр. 191. Западная философия. Итоги тысячелетия. Екатеринбург. 1997

БИБЛИОТЕКА И ВРЕМЯ

УДК 022:681.3

ИСАТАЕВА Р.Ж.

Модернизация библиотеки: состояние и перспективы

«Без большой библиотеки нет большого университета» - эти слова очень точно выражают прямую зависимость качества образования от состояния информационно-документального обеспечения всех сторон деятельности высшего учебного заведения.

Структурно - содержательная реформа высшей школы Казахстана, внедрение новых государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования ставят перед нами задачи нового уровня. Эти непростые задачи вдвойне сложны для библиотеки регионального вуза, так как со дня основания наш фонд формировался в первую очередь как локальная книжная коллекция, тесно связанная с решением конкретных учебно-вспомогательных задач. Фонд библиотеки насчитывает более 1 млн. единиц хранения, в его составе много интересных ценных изданий, в том числе 108 экземпляров редких книг: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А.Эфрона (1895 г.), Остромирово Евангелие (1057 г.), первое издание ЖЗЛ и другие. Вторым является обеспечение литературой учебного процесса. Приоритетным принципом комплектования. Поэтому фонд на 55% состоит из учебной литературы.

Чтобы соответствовать высокому званию научной библиотеки университета, мы должны обладать академической коллекцией, в которой преобладает научная литература, в т.ч. на иностранных языках. В нашем фонде научные издания составляют не более 31%, в нем почти нет оригинальной научной и справочной иностранной литературы.

Возникает традиционный вопрос: «Что делать?» За несколько лет превратить в полноценную академическую коллекцию фонд, складывавшийся десятилетиями, как учебная библиотека, да ещё приобретать все необходимые печатные издания - нереально. Единственный выход - переход на новые технологии. Только так можно повысить свой информационный потенциал до уровня, соответствующего требованиям высшей школы. Понимая всю сложность стоящей перед нами задачи, как с экономической, так и с технической точки зрения, мы в 1998 году приступили к модернизации нашей библиотеки по компьютерной программе «Библиотека 4.02», имея один персональный компьютер и принтер.

Программа предполагает компьютеризацию почти всех библиотечных процессов. Сегодня компьютерный парк библиотеки состоит из семи ПК класса Pentium, объединенных в локальную сеть, трех принтеров, сканера.

За два года созданы и предложены пользователям: электронный каталог новой литературы, в который введена также информация на ретроспективные фонды (1999-1995 гг.); электронная картотека газетно-журнальных статей; ЭК трудов ученых университета; электронная картотека по краеведению; база данных по нормативным актам законодательных и исполнительных органов РК и г. Уральска; электронная картотека книгообеспеченности по дисциплинам, изучаемым в университете; ЭК диссертаций и авторефератов.

С помощью новых технологий ежеквартально выпускаются бюллетени: «Новой литературы», «Проблемы высшей школы», экспресс-информация «Новости науки и образования». Выпущены тематические указатели и несколько персональных указателей из серии «Ученые ЗКГУ». Пользователи библиотеки имеют возможность работать с мультимедийными обучающими программами: «Деловой английский», «Платиновый английский», «Windows 95» и другие, которые позволяют увеличить долю усваиваемой информации до трех четвертей. Здесь важно все: многоаспектность восприятия, активное участие пользователя, возможность возвращения к тем разделам обучающей программы, которая требует повторного анализа. К сожалению, рынок не предлагает пока хороших мультимедийных программ по предметам, изучаемым в университете. Такие программы могли бы составить сами преподаватели, но это требует специальной подготовки.

С получением доступа в Интернет в октябре 2000 г. библиотека приступила к организации обслуживания пользователей на новой основе.

Во-первых, создана база данных адресов WWW-серверов, где может храниться информация, необходимая пользователям. В настоящее время в картотеке более 100 адресов, в том числе:

- каталог Государственной научной педагогической библиотеки РФ;
- каталог Библиотеки Конгресса США - самый фундаментальный ЭК среди библиотек мира;
- библиографическая база данных на сервере компании Biograhу, содержащая краткие сведения, о более чем 25 тысяч персон, начиная с героев Древнего мира.

В процессе работы мы выяснили, что пользователей библиотеки мало интересует библиографическая информация, тем более из зарубежных ЭК. Им желательно получить полный текст документа по найденному библиографическому описанию. В этом плане особенно интересны WWW-серверы, представляющие информацию в виде текста, графики, звука и видео. Благодаря синкретичности такая информация усваивается намного быстрее и в большем объеме, что также важно для наших пользователей (обучающие программы, экскурсии по музеям и т.п.)

Немалый интерес представляют телеконференции, в них можно найти практически все.

Именно в Интернет находят пользователи необходимую информацию

по новым дисциплинам. За последнее время выполнено 25 заявок такого плана.

В Интернет представлены электронные версии журналов, газет и научных сборников трудов, вестников университетов, РЖ.

Развитие вычислительной техники и средств телекоммуникаций позволяют говорить о роли библиотеки в дистанционном обучении, которое, как известно, является одним из приоритетных направлений развития высшей школы. Ключевая проблема дистанционного обучения - создание соответствующей информационной образовательной среды и библиотечно-информационное обеспечение самостоятельной работы обучающихся. Информационная база данных дистанционного обучения включает в себя электронный каталог библиотеки, полнотекстовые базы данных, фонд электронных комплектов учебной, методической, справочной информации.

Если мы будем успешно развиваться в этом направлении, то в библиотеке будет создан участок сканирования, что сделает возможным формирование полнотекстовых баз данных, перенос учебно-методических документов на дискеты и рассылку их обучаемым, но до 80% информации обучающиеся будут получать по электронной почте.

Развивая сферу дополнительных библиотечных услуг, призванных создать благоприятные условия для плодотворной исследовательской и учебной деятельности пользователей, предполагаем создание Интернет - зала (в настоящее время созданы 3 пользовательских места в читальном зале преподавателей и аспирантов). Здесь будут ПК, предназначенные непосредственно для работы в Интернет и для выполнения различных услуг для пользователей: доступ к электронной почте, каталогам библиотеки и другим базам данных; сканирование изданий. В недалеком будущем библиотека университета станет основным местом самостоятельных занятий студентов и соискателей на звание ученых степеней.

Читальный зал ЗКУ

ПОЗДРАВЛЕНИЯ

**Профессор
Ахметов Ким Ғұсман ұлы -
70 жаста**

Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті ұжымы қымбатты да қадірлі Ким Ғұсманұлын 70 жылдық мерейтойымен шын жүректен құттықтайды.

Ким Ғұсманұлы еңбек жолының көп бөлігі біздің жоғары оқу орны тарихымен тығыз байланысты. Біз бұны мақтаныш етеміз және өте ризамыз.

Ким Ғұсманұлы Мәскеу ауылшаруашылығы академиясын бітіргеннен кейін оқытушылық, аудандық комитет хатшысы, облыстық ауылшаруашылығы басқармасы бастығының орынбасарлығы қызметтерін атқарып, жас жоғары оқу орнының қалыптасып дамуына елеулі үлес қосты.

Ол 20 жылдан аса ғылыми жұмыс жөніндегі проректор болған кезде институт аймақтағы алдыңғы қатарлы оқу және ғылыми орталықтардың біріне айналды. Сол кезеңнің өзінде-ақ жоғары оқу орны құрылымында жаңа ғылыми-өндірістік фирмалар мен орталықтар құрылып, институт ғалымдары 18 түрлі құрал-жабдықтар, 20 жаңа технологиялар ойлап шығарып 70 ғылыми-зерттеу жобаларын енгізді, ал оқытушылар 60-тан астам авторлық куәліктер мен патенттер алды.

Біз Ким Ғұсманұлын тек білікті басшы ғана емес, сонымен қатар жаңашыл, шығармашылық жұмыс стилі тиісті құрмет пен сенімге бөленген ғалым, педагог ретінде білеміз. Ғалымның ауыл шаруашылығы экономикасын басқару мен ұйымдастыруға байланысты ғылыми ізденістері нәтижелері оның 100-ден астам ғылыми, әдістемелік еңбектерінде, оқулықтары мен оқу құралдарында, ұсынылымдарында, мақалаларында айқын көрінген. Ким Ғұсманұлының басшылығымен көптеген жас ғалымдар кандидаттық диссертациялар қорғады.

Ол көп жылдан бері жоғары кәсіби біліктілігі мен ұйымдастырушылық қабілеті арқасында менеджмент пен маркетинг кафедрасын табысты басқарып келеді. Көп жылдық қызметі, жоғары білім мен ғылымды дамытуға қосқан қомақты үлесі үкімет наградаларымен мадақталған.

Біз қымбатты Ким Ғұсманұлына сарқылмас, таусылмас мерейлі еңбегі үшін шын жүректен алғыс айтамыз. Осы мерейтойда Ким Ғұсманұлына және оның жанұясына зор денсаулық, мол бақыт тілеп, еңбек жолында, ғылыми ізденістерде шығармашылық табыстарға жете беріңіз демекпіз.

БКМУ ұжымы

ПОЗДРАВЛЕНИЯ

Давлетьярову Шангерю Хамитовичу - 70 лет

Известному педагогу нашего университета, профессору Давлетьярову Шангерю Хамитовичу исполнилось 70 лет.

Он родился 23 декабря 1930 г., в селе Саркопа Бостандыкского сельсовета Казталовского района Западно-Казахстанской области, в семье служащего.

В 1951 году после окончания средней школы №6 в г.Уральске, он поступает на исторический факультет Казахского государственного университета им.Кирова С.М. и заканчивает его в 1956 г.

После университета в течение 7 лет работает в Фурмановском районе учителем, завучем, директором школы, зав. кабинетом политпросвещения Фурмановского РК КП Казахстана.

К этому периоду относится организация нового вуза в г.Уральске - Западно-Казахстанского СХИ, которому требовались высококвалифицированные специалисты, и в 1964 г. ему предоставляется возможность перейти на педагогическую работу в высшее учебное заведение, чтобы весь накопленный багаж знаний, опыта и практики передавать молодым, готовить высококлассных специалистов.

Вот уже 36 лет его деятельность связана с Западно-Казахстанским государственным университетом. Он работает ассистентом, затем поступает в аспирантуру кафедры истории МГУ им. М.В.Ломоносова и в 1969 г. завершает досрочно аспирантуру с защитой кандидатской диссертации.

После успешного окончания аспирантуры он работает ст. преподавателем, доцентом кафедры, зам. деканом заочного факультета, затем заведующим кафедрой.

Давлетьяров Ш.Х. принимает активное участие в общественной жизни вуза, города, области. Учитывая большой вклад Шангеря Хамитовича в идейно-воспитательной работе ему присваивается почетное звание «Заслуженный работник культуры Казахской ССР».

Шангерей Хамитович на высоком научно-теоретическом уровне читает лекции, ведет семинарские занятия, прекрасный методист, его можно вполне заслуженно назвать «Учитель учителей», и сейчас несмотря на возраст, плодотворно работает, передает свой богатый опыт молодежи. Перу ученого и педагога принадлежит множество научных, научно-методических работ, учебных пособий.

Шангерей Хамитович примерный отец, семьянин - с супругой Алтынай вырастили и воспитали пятерых детей и 12 внуков.

Друзья, коллеги, студенты и редакция журнала «Вестник ЗКГУ» сердечно поздравляют Шангеря Хамитовича со знаменательным юбилеем.

От всей души желаем его Дому здоровья, счастья, добра на долгие годы!

Коллектив ЗКГУ

ДАМИТОВ Б.К.	-	ректор ЗКГУ, профессор, член-корреспондент МАН ВШ
МОЛДАШЕВ Г.К.	-	начальник сводного информационно-аналитического отдела, доктор с.-х. наук
РЫСБЕКОВ Т.З.	-	доктор исторических наук, профессор, академик, первый проректор ЗКГУ
БРИМЖАРОВ Б.К.	-	доктор исторических наук, профессор.
КУРМАНАЛИН С.Б.	-	кандидат исторических наук
КУЖАБЕРГЕНОВА Х.И.	-	заведующая кафедрой всемирной истории, доцент.
СУЛЕЙМЕНОВА Г.Б.	-	преподаватель
ДАУЛЕТОВ Н.Д.	-	директор педагогического лицея, кандидат педагогических наук, доцент.
ЖАКСЫГАЛИЕВ Ж.	-	преподаватель истории, победитель конкурса «Учитель года - 99».
САРСЕНБАЕВА Б.И.	-	кандидат психологических наук, доцент, член-корреспондент МАПСН.
ҚЫДЫРШАЕВ А.С.	-	старший научный сотрудник, кандидат педагогических наук
МУСАЕВ А.М.	-	заведующий кафедрой казахского языка и литературы, член-корреспондент АЕН РК, доктор филологических наук, профессор.
НУРАЛИНА Г.П.	-	старший преподаватель кафедры германской филологии
ГУРЬЕВА Г.Г.	-	доцент кафедры философии и культурологии
УТЕШЕВА Е.А.	-	заведующая кафедрой английского языка, доцент, профессор
БУЖУМОВА П.З.	-	старший преподаватель кафедры германской филологии, преподаватель
БИСИМАЛИЕВА М.К.	-	доктор филологических наук, доцент.
НУРУШЕВА Т.И.	-	старший преподаватель кафедры германской филологии

ДАУЛЕТОВ Е.Г.	-	кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры практического казахского языка
ГАЛИМОВ М.А.	-	кандидат географических наук, ст. преподаватель
ГАЛИМОВ А.Г.	-	заведующий кафедрой географии, доцент, кандидат географических наук
РЫСКАЛИЕВ Т.Х.	-	заведующий кафедрой философии и культурологии, доктор философских наук, профессор
САРСЕНОВ К.С.	-	кандидат философских наук
ФАРТУШИНА М.М.	-	профессор, доктор географических наук
САРСЕНОВА Б.Б.	-	аспирантка кафедры ботаники
МЕНДЫБАЕВ Е.З.	-	кандидат биологических наук, декан естественно-географического факультета
МАЛИКОВА Н.А.	-	старший преподаватель кафедры педагогики и психологии
ПАНКИНА М.Н.	-	заведующая кафедрой педагогики и психологии, кандидат педагогических наук, доцент
НАСС О.В.	-	преподаватель кафедры информатики и вычислительной техники
КЕНЖЕГАЛИЕВА А.М.	-	преподаватель кафедры философии и культурологии
ШАЙХИЕВА А.З.	-	преподаватель кафедры правоведения
САРКУЛОВА М.С.	-	аспирант кафедры философии и культурологии
АМАНБАЕВА М.Р.	-	преподаватель кафедры философии и культурологии
ИСАТАЕВА Р.Ж.	-	директор научной библиотеки

МАЗМҰНЫ

Дамитов Б.К., Молдашев Г.К. - БҚМУ-ң 2000-2005 жылдардағы даму тұжырымдамасы.....	5
Рысбеков Т.З. - Жеке тұлға бостандығын қамтамасыз етудің кейбір мәселелері туралы.....	11

I. ТАРИХ

Бірімжаров Б.К. - Кіші жүздің саяси тарихы: құрылуы және қалыптасуы.....	16
Курманалин С.Б. - Ресей империясының Кіші жүздегі әскери экспансиясының кейбір мәселелері (XIX ғ. бірінші жартысы)	21
Кужабергенова Х.И. - Жүз жылға тең жол.....	31
Сүлейменова Г.Б. - Батыс Қазақстанның 40 жылдардың аяғы мен 80 жылдардың басындағы материалдық-техникалық базасы мен мәдени-ағарту мекемелерінің торабы.....	35

II. ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Даулетов Н.Д. - Лицей: бүгін, ертең	42
Жақсығалиев Ж. - Тағы да тест тәсілі хақында немесе «сын түзелмей, мін түзелмейді».....	47
Сарсенбаева Б.И. - Қазіргі заманғы студенттің психологиялық портреті.....	54
Қыдыршаев А.С. - Жоғары оқу орындарында шешендік өнер негіздерін оқыту мәселелері	58

III. ӘДЕБИЕТТАНУ

Мұсаев А.М. - Қазақ әңгімелеріндегі сатира поэтикасы	66
Нураллина Г.П. - У.Фолкнердің «Свет в Августе» романының жанрлық ерекшелігі	71
Гурьева Г.Г. - А.С.Пушкин шығармашылығындағы Лубок мотивтері	76

IV. ТІЛ БІЛІМІ

Утешева Е.А. - Ағылшын лексикасындағы фонологиялық түрлер	80
Бужумова П.З. - Қазіргі ағылшын тіліндегі фразеологиялық вариативтілік	88
Бисималиева М.К. - Мәтінді оқыту кезіндегі болжаудың мақсаттары мен міндеттері	95
Нурушева Т.И. - Ұзақтық түрі түр категориясына жата ма? Оның негізгі мағыналары.....	100
Даулетов Е.Г. - Көне әкімшілік терминдерін қайта жаңғырту мәселесі.....	106

V. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒРАФИЯ

Ғалимов М.А. - Мұнай мен конденсат тасымалдайтын Батыс Қазақстан өндірістік-көліктік тораптарының экономика-географиялық жағдайы	112
Ғалимов А.Г. - Нарықтық экономика жағдайындағы Қазақстанның тұрақты дамуының географиялық концепциясы	116

VI. ФИЛОСОФИЯ

Рыскалиев Т.Х. - Қазақ философиясы ХХІ ғасырда	120
Сарсенов К.С. - Грек сәулет өнері	123

VII. ЭКОЛОГИЯ

Фартушина М.М., Мендыбаев Е.Х., Сарсенова Б.Б. - Экологиялық жүйелер олардың тұрақтылығы және басқаруы	129
Мендыбаев Е.Х. - Бударин ауылы төңірегіндегі шөлдік-далалық өсімдіктер әлемі	134
Маликова Н.А. - Қоршаған ортаны қорғаудағы мейірімділік қызмет - экологиялық сауаттылықты қалыптастырудың құралы	142

VIII. ИНФОРМАТИКА

Панкина М.Н., Насс О.В. - Батыс Қазақстан Мемлекеттік Университетінің оқу-тәрбие процесіндегі ақпараттық орталықтың дамуы мен компьютерленуінің негізгі бағыттары	148
---	-----

IX. ЖАС ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ТРИБУНАСЫ

Кенжеғалиева А.М. - Әйелдерге көрсетілетін қысым әлеуметтік мәселе ретінде	152
Шайхиева А.З. - Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негіздері	156
Саркулова М. - ХХ ғасыр әдебиетіндегі миф пен мифологияны талдау тәжірибесі	166
Аманбаева М.Р. - Будда өзгермейтін және мәңгілік туралы	172

X. КІТАПХАНА ЖӘНЕ УАҚЫТ

Исатаева Р.Ж. - Кітапхана модернизациясы: қазіргі қалпы және перспективасы	176
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Дамитов Б.К., Молдашев Г.К. - Концепция развития ЗКГУ на 2000-2005 годы.....	5
Рысбеков Т.З. - О некоторых вопросах обеспечения свободы личности.....	11

I. ИСТОРИЯ

Бримжаров Б.К. - Политическая история младшего джуза: формирование и становление.....	16
Курманалин С.Б. - Некоторые проблемы экспансии Российской империи в младшем джузе (первая половина XIX-века).....	21
Кужабергенова Х.И. - Путь, равный столетию.....	31
Сулейменова Г.Б. - Материально-техническая база и сеть культурно-просветительских учреждений Западного Казахстана в конце 40-х - начале 80-х годов.....	35

II. ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Даулетов Н.Д. - Лицей: сегодня, завтра.....	42
Жаксығалиев Ж. - Еще раз о тестовом методе или «Пока не изменится критика, не изменится недостаток».....	47
Сарсенбаева Б.И. - Психологический портрет современного студента.....	54
Кыдыршаев А.С. - Проблемы обучения основам ораторского искусства в высших учебных заведениях.....	58

III. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Мусаев А.М. - Поэтика сатиры в казахских рассказах.....	66
Нуралина Г.П. - Жанровое своеобразие романа У.Фолкнера «Свет в Августе».....	71
Гурьева Г.Г. - Мотивы Лубка в творчестве А.С.Пушкина.....	76

IV. ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Утешева Е.А. - Фонологические разновидности в английской лексике.....	80
Бужумова П.З. - Фразеологическая вариативность в современном английском языке.....	88
Бисималиева М.К. - Цели и задачи прагматики при изучении текста.....	95
Нурушева Т.И. - К вопросу о принадлежности длительного вида к категории вида или к категории времени. Его основное значение.....	100
Даулетов Е.Г. - Устаревшие слова как источник образования терминов.....	106

V. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ

Галимов М.А. - «Экономико-географическое положение производственно-транспортных узлов Зап. Каз. по вывозу нефти и конденсата».....	112
Галимов А.Г. - Географический фактор в развитии производительных сил РК.....	116

VI. ФИЛОСОФИЯ

Рыскалиев Т.Х. – Казахская философия в XXI веке.....	120
Сарсенов К.С. – Греческое архитектурное искусство.....	123

VII. ЭКОЛОГИЯ

Фартушина М.М., Мендыбаев Е.Х., Сарсенова Б.Б. – Экологические системы: их устойчивость и управление.....	129
Мендыбаев Е.Х. – Флора пустынно-степных сообществ в окрестностях п.Бударино.....	134
Маликова Н.А. – Добровольческая деятельность по сохранению окружающей среды – средство формирования экологической грамотности.....	142

VIII. ИНФОРМАТИКА

Панкина М.Н., Насс О.В. – Основные направления компьютеризации и развития информационной среды в учебно-воспитательном процессе ЗКГУ.....	148
---	-----

IX. ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО

Кенжегалиева А.М. – Насилие против женщин как социальная проблема.....	152
Шайхиева А.З. – Основы правового статуса личности.....	156
Саркулова М. – Опыт осмысления мифа и мифологии в литературе XX века	166
Аманбаева М.Р. – Будда о вечном и непреходящем.....	172

X. БИБЛИОТЕКА И ВРЕМЯ

Исатаева Р.Ж. – Модернизация библиотеки: состояние и перспективы.....	176
---	-----

ВНИМАНИЕ!
ПРАВИЛА ПОДАРОКОВ
В ВЕСТНИК ЗКГУ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, сельскохозяйственных, технических наук, посвященные проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дискетах 3,5 (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 12-го и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или в подристочном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательно образом выверен и отредактирован.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются.

Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

БКМУ ХАБАРШЫСЫ

Ғылыми журнал.
2000 жылы шыға бастады
Қазақстан Республикасының
Ақпарат және қоғамдық келісім
министрлігінде тіркеліп, 2000 ж. 9
тамызының № 1432-Ж куәлігі берілген.

ВЕСТНИК ЗКГУ

Научный журнал.
Издается с 2000 года
Зарегистрирован министерством
информации и общественного согласия
Республики Казахстан. Свидетельство
№ 1432-Ж. от 9 августа 2000 г.

Редакторы - Редактор

Габдуллина А.А.

Корректоры - Корректор:

Ермекова Ж.Б.

Материалдарды компьютерде
терген және беттеген

Набор, верстка, изготовление
оригинал-макета

Моменов Б.М., Мамажарова А.Ж.,
Мулдашова М.Ж., Нуржанова Р.А.

Басуға 24.11.00 ж. қол қойылды.
Офсет қағазы. Көлемі 12 Тараптары
500 дана. 168 тапсырыс
Бағасы келісім бойынша

Подписано в печать 24.11.00 г.
Формат А5. Бумага офсетная.
Объем 12 печ.л
Заказ 168 Тираж 500 экз.
Цена договорная.

Батыс-Қазақстан мемлекеттік
университеті, 2000
417000, Орал, Ленин даңғылы, 188.

Западно-Казахстанский
государственный университет, 2000
417000, Уральск, пр. Ленина, 188.

Внимание ученых, специалистов, всех, кто
заинтересован в сотрудничестве с нашим журналом!
«Вестник ЗКГУ» выходит ежеквартально по
отдельным направлениям в области естественно-
гуманитарных, экономических, сельскохозяйственно-
технических и искусствоведческих наук.

По вопросам публикации Ваших материалов
обращайтесь по адресу: г.Уральск, пр.Ленина 188, к. 17,
редакционно-издательский отдел ЗКГУ

